

สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการ

กุนทางสังคม :

มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ?

โดย

ชกิริย สังเกต

ฉัตรทิพย์ นาคสุภา

อรรษา พงศาพิชญ์

ปิยะธิดา นาคสุภา

จัดโดย

โครงการวิจัยถึงปัญญาเอก เรื่อง การก่อเกิดการผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน (สกว.) และ คณะมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สรุปผลการสัมมนา

“ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ”

พิมพ์ครั้งที่ 1

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน
ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์
พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว
ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง
ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา
อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ
รศ.สุวิทย์ ชีรสาควัต
คุณพรพิไล เลิศวิชา

บรรณาธิการ

ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง
รศ.สุวิทย์ ชีรสาควัต

จัดพิมพ์ / จัดจำหน่าย

ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 40002
โทรศัพท์/โทรสาร 0-4336-2039 <http://www.kku.ac.th>

สรุปผลการสัมมนา

“ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” (พิมพ์ครั้งที่ 1)

ผู้บรรยายพิเศษ / เสนอบทความ / อภิปราย / ผู้วิจารณ์

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน

ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์

อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ

พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว

รศ.สุวิทย์ ชีรสาคัด

ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง

คุณพรพิไล เลิศวิชา

ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

บรรณาธิการ

ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง

รศ.สุวิทย์ ชีรสาคัด

ถอดเทป / ประสานงาน

พิมพ์ภาษณ์ อัตตศรัณย์ สุภาวดี วงศ์ละคร ยุวคล นามมูลตรี

ภาพปก / แบบปก

จิตติ กิจพงษ์ประพันธ์

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง : ตุลาคม 2546 จำนวน 1,000 เล่ม

จัดพิมพ์ / จัดจำหน่าย

ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 40002

โทรศัพท์/โทรสาร 0-4336-2039 <http://www.kku.ac.th>

ราคาเล่มละ 110 บาท

สำนักพิมพ์ : คลังนาวิทยา 232/199 หมู่ 6 ถ.ศรีจันทร์ ต.ในเมือง

จ.ขอนแก่น 40000 โทร. 0-4332-8589-91 แฟกซ์ 0-4332-8592

ISBN : 974-435-1942

คำนำ

หนังสือ “ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” นี้ เป็นการสรุป และรวบรวมผลการสัมมนาทางวิชาการ ซึ่งจัดขึ้นเมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2546 ซึ่งสนับสนุนโดยคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และโครงการวิจัย “การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน” (สกว.) การจัดพิมพ์ผลการสัมมนาก็ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์จำนวนหนึ่ง คณะบรรณาธิการขอขอบพระคุณทุกท่านที่ได้มีส่วนสนับสนุน และช่วยเหลือการสัมมนา และการจัดทำเอกสารสรุปผลการสัมมนาให้เสร็จลุล่วงลงไปได้ด้วยดี

บัวพันธ์ พรหมพักพิง
สุวิทย์ ธีรศาศวัต
สิงหาคม 2546

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
คำกล่าวรายงานเปิดการสัมมนา	ง
คำกล่าวเปิดการสัมมนา	ฉ
คำบรรยายพิเศษเรื่อง	
พุทธเศรษฐศาสตร์ และทุนทางสังคม	1
โดย ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน	
บทความ 1	
การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของ	8
ทุนทางสังคมในชนบทอีสาน	
วิจารณ์การนำเสนอผลงานวิจัย	68
ผู้นำเสนอ ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง	
ผู้วิจารณ์ คุณพรพิไล เลิศวิชา	
บทความ 2	
ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน	71
จากอดีตถึงปัจจุบัน	
ผู้นำเสนอ รศ.สุวิทย์ ชีรสาคัด	
วิจารณ์การนำเสนอของ รศ.สุวิทย์ ชีรสาคัด	95
ผู้วิจารณ์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ	
คำบรรยายพิเศษเรื่อง	
วัฒนธรรมชุมชนกับเส้นทางสังคมไทย	
โดย ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา	

คำอภิปรายเรื่อง ทูนทางสังคม :

มรดกเก่าแนวคิดเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ 113
 ผู้อภิปราย อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์
 พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว
 ผู้ดำเนินการอภิปราย ดร.รัตนา บุญมัธยะ

ภาคผนวก ก

มุมมองเรื่อง “ทุนสังคม” “ทุนวัฒนธรรม” และ 124
 “ทุนมนุษย์” ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจ
 และผลกระทบทางสังคม
 โดย ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์

ภาคผนวก ข

รายชื่อผู้เข้าร่วมสัมมนา 141

คำกล่าวรายงาน

ผศ.ดร.ศรีปัญญา ใจใหญ่

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์

กราบเรียนท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย รศ. พิศาล ศิริธร ท่านวิทยากร และท่านผู้เข้าร่วมสัมมนาทุกท่าน ดิฉันขอถือโอกาสนี้เพื่อต้อนรับท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัยและบริการวิชาการ งานนี้เป็นงานแรกของคณะมนุษยศาสตร์ฯ เพื่อเป็นการฉลอง 25 ปี จากที่อาจารย์ได้เข้าร่วมทีมของดร.สุมนต์ นี่คงเป็นโอกาสแรกที่ท่านได้มาห้องประชุมแห่งนี้ งานนี้เป็นงานแรกที่เราจะทำเพื่อเฉลิมฉลองอย่างที่ท่านพิธีกรกล่าวไว้ คณะมนุษยศาสตร์ฯ เพิ่งจะเริ่มเข้าเป็นวัยรุ่น เราเพิ่งเดินทางมาได้ 25 ปี ยังคงมีอะไรอีกมากมายที่เราจะต้องทำ ดิฉันเองอยู่ในสายภาษา แต่ได้คลุกคลีกับสายสังคมศาสตร์เป็นเวลานานพอสมควร มีค่าเก๋ๆ เกิดขึ้นซึ่งดิฉันก็ต้องทำความเข้าใจ ยกตัวอย่างเช่น ในคณะมนุษยศาสตร์ฯ ของเรา ก็มีคำว่า พหุลักษณะ เป็นศัพท์ใหม่ที่ได้นิยาม ศูนย์วิจัยพหุลักษณะลุ่มน้ำโขงที่เราเริ่มมีขึ้นจากนโยบายของมหาวิทยาลัย ก็ต้องมานั่งศึกษาว่าคืออะไร มาวันนี้มีคำว่า “ทุนทางสังคม” ก็เกิดคำถามขึ้นมาว่า คืออะไรกัน ดิฉันเชื่อว่า ผู้ที่มาในวันนี้คงจะมีแนวคิด และคุ้นเคยกับด้านนี้ คนต่างศาสตร์ก็เป็นเรื่องที่น่าติดตาม คำว่าทุนทางสังคมเป็นที่รู้จักกันในแวดวงทางสังคมศาสตร์ ดิฉันได้รับทราบจากอาจารย์บัวพันธ์ เป็นระยะ หลังจากเกิดวิกฤติเศรษฐกิจ ทางนักวิชาการก็มองว่าทุนทางสังคมเป็นทุนเก่า ของเก่าของเราที่อาจจะทำให้เราพ้นวิกฤติเศรษฐกิจได้ คณะมนุษยศาสตร์ฯ เป็นคณะที่มีภารกิจเกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องทุนทางสังคมโดยตรง แต่อย่างไรก็ตามเราก็ไม่ได้มองว่า การศึกษาวิจัย ทุนทางสังคม จะนำไปสู่ข้อค้นพบหรือข้อเสนอแนะใหม่ ๆ อาจารย์บัวพันธ์จะบอกอย่างนี้ตลอดว่า ไม่ใช่ว่าเป็นข้อค้นพบอะไรใหม่ ๆ เรามีอะไรอยู่แล้ว เพียงแต่เราจะนำสิ่งที่มีอยู่แล้วมาช่วยเราอย่างไรในยุคปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการสร้างทุนมนุษย์ ก็คือเรื่องการเรียนรู้ การสอน ในมหาวิทยาลัยของเรา หากว่าเป็นทุนทางสังคมที่มีค่า

มีคุณค่า และมีมูลค่า คณะมนุษยศาสตร์ฯ และมหาวิทยาลัยของเรา ก็ควรจะผลิตบัณฑิตที่เป็นผู้ซึมซับเอาคุณค่าของทุนเดิมของเราก็คือ คุณค่าทางสังคมเอาไว้

วัตถุประสงค์ของการสัมมนาครั้งนี้มี 3 ประการ คือ

1. เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ทางวิชาการ ในประเด็นที่เกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม

2. เป็นเวทีการนำเสนอผลงานวิจัย และการวิพากษ์วิจารณ์งานวิจัย

3. เพื่อกระตุ้นให้นักวิชาการหันมาให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม กระตุ้นให้เกิดคำถาม การวิจัยใหม่ๆ และการวิจัยในระดับลุ่มลึกยิ่งขึ้น

คณะมนุษยศาสตร์ ฯ ขอขอบพระคุณผู้ที่อยู่เบื้องหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บัณฑิต พรหมพักพิง ที่ได้เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยนี้ ขอขอบพระคุณ สกว. ที่ได้สนับสนุนงานวิจัยนี้ ในงานนี้มีกองทุนพัฒนาของคณะที่สร้างขึ้นเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลอง 25 ปี จากการร่วมมือทั้ง 2 ฝ่ายจึงทำให้เกิดงานวิจัยนี้ขึ้น

บัดนี้ได้เวลาอันสมควรแล้ว ดิฉันขอกราบเรียนเชิญท่าน รศ. พิศาล กล่าวเปิดการสัมมนา

กล่าวเปิดการสัมมนา

โดย

รศ.ดร. พิศาล ศิริธร

รองอธิการบดีฝ่ายวิจัยและบริการวิชาการ

เรียนท่านคณบดี ท่านวิทยากร และผู้เข้าร่วมสัมมนาทุกท่าน ผมต้องขออภัยแทนท่านอธิการบดีที่ไม่สามารถมาร่วมงานนี้ได้ เนื่องจากท่านติดภาระกิจเร่งด่วน จึงมอบหมายให้ผมมาทำหน้าที่แทน ผมรู้สึกเป็นเกียรติ และมีความยินดีที่ได้มากล่าวเปิดการสัมมนาวิชาการเรื่อง “ทุนทางสังคมมรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” ซึ่งเป็นกิจกรรมแรกที่มีขึ้นเพื่อเฉลิมฉลอง 25 ปี คณะมนุษยศาสตร์ฯ หากเรามองย้อนไปถึงการก่อตั้งมหาวิทยาลัยขอนแก่น หรือการก่อตั้ง คณะมนุษยศาสตร์ฯ เราจะรู้สึกว่า เราตั้งขึ้นมาด้วยการขาดแคลนทุน เช่น ดึก งบประมาณ เครื่องมือ เครื่องใช้ ซึ่งทุนเหล่านี้เราเรียกว่า “ทุนทางวัตถุ ทุนทางกายภาพ” หากเรามองอีกมุมหนึ่งว่า เราอยู่อย่างไร มหาวิทยาลัยขอนแก่นอยู่ตรงไหน เราจะพบว่า ในชุมชนที่อยู่รอบ ๆ มหาวิทยาลัยของเรา มีวัฒนธรรมและประเพณีที่สืบทอดกันมา แล้วในประเพณีต่าง ๆ เป็นสิ่งที่ได้สืบทอดกันมาด้วยความเชื่อ และความศรัทธาในประเพณีนั้น ๆ แล้วถือว่าเป็นสิ่งที่ดีที่สืบทอดกันมาตลอด หากเรามองดูวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน หรือประชาชน เราจะมองเห็นสิ่งหนึ่งที่มหาวิทยาลัยอื่นอาจจะขาด โดยเฉพาะมหาวิทยาลัยในส่วนกลาง หรือในประเทศตะวันตก สิ่งนั้นก็คือ ความมีน้ำใจ ความช่วยเหลือ ความเอื้ออาทร เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งสำคัญและช่วยให้สังคมไทยอยู่ได้ ผมคิดว่า ถ้ามหาวิทยาลัยขอนแก่น นำสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามาผนวกรวมเพื่อพัฒนามหาวิทยาลัยของเรา ผมว่าจะช่วยได้มากและทำให้สังคมของเราอยู่กันอย่างมีความสุข

ถ้าเราจะมองในลักษณะนี้แล้วจะรู้สึกว่า มหาวิทยาลัยขอนแก่นตั้งอยู่ในภูมิภาคที่อุดมสมบูรณ์ ในสิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนทางสังคม” แต่ประเด็นปัญหาอยู่ที่ว่า ท่ามกลางการถวิลหาวัตถุนิยม หรือ ทุนทางวัตถุ หรือทุนทางกายภาพ ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นขาดแคลน หากเรามองอีกมุมหนึ่งแล้วจะพบว่า เรายังมีทุน

ทางสังคมอยู่รอบ ๆ ตัวเรา ผมจึงขอฝากเอาไว้คือ มหาวิทยาลัยขอนแก่น จะสามารถนำเอาทุนทางสังคมที่ยังมีหลงเหลืออยู่ มาสร้างทุนมนุษย์อันเป็นภารกิจหลักของมหาวิทยาลัยได้อย่างไร นั่นคือสิ่งที่เราต้องฝากไว้ในความคิด และผมเชื่อว่าการสร้างทุนมนุษย์ให้เป็นทรัพยากรที่มีความรู้ เราอาจสร้างได้โดยการใช้ทุนทางวัตถุ เครื่องมือ เครื่องใช้ แต่การสร้างมนุษย์ ให้เป็นมนุษย์นั้น ผมว่าทุนทางสังคมเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นในการสัมมนาวันนี้ อาจจะไม่มีการเดินที่จะพูดกันลึกๆ เพราะเวลาจำกัด แต่ผมก็อยากจะฝากสิ่งนี้ให้เป็นเป้าหมาย วันนี้อาจจะเริ่มก้าวแรกที่เราก้าวไป แต่เป้าหมายที่สำคัญที่สุดนั้น คือ เราจะสร้างมนุษย์ให้เป็นมนุษย์ได้อย่างไร โดยการใช้ทุนทางสังคมเป็นหลัก

อีกประเด็นที่ผมใคร่ขอเสนอในที่ประชุม คือ เรื่องของนโยบายมหาวิทยาลัยและรัฐบาลได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมมากขึ้น นับตั้งแต่ประเทศไทยประสบวิกฤติทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่าสิ่งที่เราสร้างขึ้นมาฐานเศรษฐกิจที่เราสร้างขึ้นโดยใช้ทุนทางวัตถุ ทุนทางกายภาพ เราได้ใช้เงินกู้จากต่างประเทศมาสร้าง พอเกิดวิกฤติแล้วสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้หายไป สิ่งที่จะช่วยไม่ให้เกิดปัญหาในสังคมของเรา คือคนงานที่ตกงานกลับเข้ามาอยู่ในชุมชน และชุมชนก็พร้อมให้ความช่วยเหลือแรงงานที่กลับมา ทำให้ปัญหาของประเทศน้อยลงเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกับเรา รัฐบาลได้มองเห็นจุดนี้ และได้กระจายเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมเหล่านี้ไม่มีความจำเป็นต้องไปกู้เงินจากต่างประเทศ เพียงแต่เราสร้างศักยภาพของเราให้มันดีขึ้น ซึ่งมหาวิทยาลัยขอนแก่นในฐานะทำหน้าที่ทางวิชาการ คงต้องแสดงบทบาทในการศึกษา ค้นคว้า และวิจัย เพื่อปรับปรุง เพื่อแก้ปัญหา และช่วยเพิ่มศักยภาพที่เขามีอยู่

การสัมมนาในวันนี้ ผมเชื่อว่า จะเป็นการจุดประกายความคิดให้เรามองหาช่องทางในการศึกษา ค้นคว้า และวิจัย เพื่อจะนำเอาประโยชน์จากสิ่งเหล่านี้ มาสร้างสังคมของเรา คือมหาวิทยาลัยขอนแก่น สร้างหน้าที่ของเราคือ การสร้างมนุษย์ให้เป็นมนุษย์

ในนามของมหาวิทยาลัยขอนแก่น ต้องขอขอบคุณท่านวิทยากร ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่ให้เกียรติมาบรรยาย และให้ข้อคิดเห็นในวันนี้ และขออวยพรให้การสัมมนาในวันนี้บรรลุผลยังสิ่งที่พวกเราคิดร่วมกัน

พุทธเศรษฐศาสตร์และทุนทางสังคม

ศาสตราจารย์ ดร. อภิชัย พันธเสน

.....

เพื่อนคณาจารย์ที่เคารพทุกท่าน ในการบรรยายของผมครั้งนี้ เนื่องจากผมได้เขียนหนังสือ ชื่อ “พุทธเศรษฐศาสตร์” เอาไว้แล้ว ส่วนนั้นผมจะนำมาไว้ตอนท้าย จะเริ่มการบรรยายด้วยความหมายของ “ทุนทางสังคม” ในฐานะที่ผมเคยเป็นอาจารย์คณะเศรษฐศาสตร์ คำว่า “ทุน” ในทางเศรษฐศาสตร์ ถือว่าเป็นปัจจัยการผลิตที่ใช้ไปแล้วสามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้อีก แต่ถ้าอะไรก็ตามใช้แล้วหมดไป จะไม่ถือว่าเป็นทุน ในทางเศรษฐศาสตร์มีคำอยู่ 2 คำที่คนมักใช้สับสนกัน คือ คำว่า “ทุน กับ ต้นทุน” ต้นทุนนั้นมาจากความหมายของคำว่า “Cost” หมายถึง ค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นในการที่จะทำอะไรก็ตามแล้วแต่ เพราะฉะนั้นความหมายจึงแตกต่างกัน แต่ขณะนี้มีความสับสนเกิดขึ้น เพราะว่าทางเศรษฐศาสตร์เป็นคนบัญญัติศัพท์พวกนี้ขึ้นมา เราเรียกว่า “ต้นทุนทางสังคม” ซึ่งจะมีความหมายต่างจากทุนทางสังคม เป็นความหมายตรงกันข้ามกัน ทุนในทางเศรษฐศาสตร์เราจะนึกถึงที่เป็นทุนทางกายภาพ เช่นเครื่องมือ เครื่องจักร ที่จะเอามาใช้ในการผลิต รวมถึงเงิน ที่เอามาลงทุนในการผลิตอันนี้เราเรียกว่าทุน ต่างจากปัจจัยการผลิตอื่นๆ ที่นักเศรษฐศาสตร์ตะวันตกที่เขาคิดถึงเรื่อง แรงงานที่เอามาใช้ร่วมกับทุน ที่ดิน ที่ไร่ ร่วมกับทุนและทรัพยากรอื่น ๆ ตลอดจนวัตถุดิบทั้งหลายล้วนแล้วแต่เป็นปัจจัยการผลิตทั้งสิ้น

คำว่าทุนทางสังคม คนที่นำมาพูดเป็นคนแรกในทางวิชาการไม่ใช่ นักเศรษฐศาสตร์ แต่เป็นนักรัฐศาสตร์ เป็นอาจารย์สอนที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ชื่อ โรเบิร์ต พูทนาม¹ ที่ได้ทำวิจัยเกี่ยวกับชุมชน เข้มแข็งในประเทศอิตาลี การทำวิจัย

1 คือ Robert D. Putnam หนังสือที่มีชื่อเสียงของเขาเล่มหนึ่ง คือ Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy

ของเราเกิดจากข้อสังเกตที่ว่า เพราะเหตุใดอิตาลี จึงมีความแตกต่างกันมากระหว่างทางเหนือ กับทางใต้ โดยเฉพาะภาคใต้ที่เต็มไปด้วยมาเฟีย แต่ทางภาคเหนือกลับเต็มไปด้วยความเป็นประชาธิปไตย หลังจากทำการศึกษาก็พบว่า ความแตกต่างที่สำคัญนั้น เนื่องจากภาคเหนือ มีชุมชนที่เข้มแข็ง มีความไว้เนื้อเชื่อใจกัน (Trust) ในขณะที่ทางใต้สังคมมีความไร้ระเบียบ ฉะนั้นทุนทางสังคมในความหมายของโรเบิร์ต ก็คือความไว้เนื้อเชื่อใจกัน เพราะเหตุใด ความไว้เนื้อเชื่อใจกันจึงเป็นทุนทางสังคม เนื่องจาก ในทางเศรษฐศาสตร์ ทุนเป็นปัจจัยการผลิต แต่เวลาเรานึกถึงรูปแบบการผลิต เราจะนึกถึงแต่สิ่งที่เป็นเครื่องมือเครื่องใช้และทุนที่เป็นเงินเท่านั้น แต่เมื่อพูดถึงความไว้เนื้อเชื่อใจกันซึ่งเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ แต่เป็นสิ่งที่มียูจริงแล้วสามารถทำให้ลดต้นทุนการผลิตลงได้ ในทางเศรษฐศาสตร์จะเรียกว่า Transaction cost หมายถึงต้นทุนที่ลดลงระหว่างการแลกเปลี่ยนสินค้า ยกตัวอย่างเช่น การซื้อขายสินค้าโดยมีความไว้เนื้อเชื่อใจกันไม่จำเป็นต้องมีการทำสัญญา แต่ถ้าเราค้าขายกับคนที่ไม่น่าไว้ใจ จำเป็นต้องมีการทำสัญญา และเมื่อมีการมีการฟ้องร้องเมื่อทำผิดสัญญา ต้นทุนเหล่านี้มันจะสูงขึ้น เพราะฉะนั้นความไว้วางใจจึงเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยลดต้นทุนในการติดต่อซื้อขายกัน ทุนประเภทนี้มีอยู่แล้วในสังคมเรียกว่า "ทุนทางสังคม"

ในต่างประเทศเมื่อพูดถึงทุนทางสังคมจะเน้นไปที่เรื่อง ความไว้วางใจ แต่ประเทศไทยนั้นจะเน้นที่ความเมตตากรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ทั้งนี้ เนื่องจากรากความคิดที่แตกต่างกัน ทางตะวันตกมีรากความคิดของศาสนาคริสต์อยู่เบื้องหลัง โดยมีพื้นฐานความคิดที่ว่า มนุษย์ทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน มีศักดิ์ศรีและสิทธิเสรีภาพเหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนจึงมีการปกป้องสิทธิของตนเอง ซึ่งบางครั้งอาจมีการล้ำเส้นของคนอื่น แต่หากเรามีความไว้เนื้อเชื่อใจกันแล้วก็จะช่วยลดปัญหาตรงนี้ได้ ส่วนทางตะวันออก มีพื้นฐานความเชื่อว่า มนุษย์ไม่เท่าเทียมกัน และสาเหตุของความไม่เท่าเทียมกันนั้น เนื่องมาจากกฎแห่งกรรม แต่ละคนทำกรรมมาแตกต่างกัน ถ้าเราจะอธิบายกรรมในทางวิทยาศาสตร์ สามารถใช้หลักการของ ชาล ดาร์วิน เข้ามาอธิบายว่า คนทุกคนต้องผ่านวิวัฒนาการการต่อเชื่อมของชีวิตมาเป็นล้านๆ ปี แล้วคนอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ต่างกัน แต่ถ้า

จะอธิบายทางพุทธธรรมก็คือ ทุกอย่างมีเหตุของความเป็นมา จึงทำให้เห็นได้ว่า ความแตกต่างของมนุษย์เป็นเรื่องธรรมดา และที่สำคัญที่สุดก็คือความแตกต่าง เรื่องสติปัญญาของมนุษย์ คนที่มีสติปัญญาสูงกว่าก็ควรมีความเมตตาเอื้อเฟื้อ ผู้ที่มีสติปัญญาด้อยกว่า หรือช่วยให้คนที่มีสติปัญญาด้อยกว่ามีสติปัญญาที่สูงขึ้น

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ทugendสังคม ในทางพุทธธรรมก็คือ พรหมวิหาร 4 นั้นเอง อันประกอบไปด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

เมตตา หมายถึง ความเป็นมิตร การให้ความเป็นเพื่อน การมี อภัยภัยไมตรีต่อกัน

กรุณา หมายถึง การให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

มุทิตา หมายถึง การมีความยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นเป็นสุขไม่อิจฉาริษยา ซึ่งกันและกัน

อุเบกขา หมายถึง การวางเฉย สามารถวางใจเป็นกลางเข้าใจ ทุกสิ่ง ทุกอย่างตามสภาพของความเป็นจริง

แต่ในสังคมไทยนั้น เรามีเพียงพรหมวิหาร 2 เราไม่ขาดในเรื่องของความ เป็นมิตร และความกรุณา แต่พอถึงมุทิตา แล้วเรามักขาด เรามักมีความอิจฉาริษยา คนอื่นที่เขาได้ดีกว่า จึงทำให้เกิดปัญหาเรื่องการทะเลาะเบาะแว้งกัน เกิดความ แตกแยก เมื่อเป็นอย่างนี้อุเบกขาก็แทบไม่เกิด เพราะอะไรจึงต้องมีการจัดลำดับชั้น เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เนื่องจากว่า เมตตาหรือความเป็นมิตรนั้น ใครๆ ก็ สามารถเป็นมิตรต่อกันได้เพียงแค่นี้เริ่มต้นจากการที่ให้ความสนทนสนม ส่วนในชั้นกรุณานั้น จำเป็นต้องมีการลดอัตตาของตนเองลง เพราะถ้าเรามี อัตตาค่อนข้างมาก เราจะไม่สามารถสงสาร หรือเมตตาในความช่วยเหลือคนอื่นได้ พอถึงชั้นมุทิตา จิตความเป็นอัตตานั้นจำต้องลดลงไปอีก เราจึงจะสามารถยินดีกับ คนอื่นเขาได้ ส่วนในชั้นอุเบกขานั้น อัตตาจำต้องลดเกือบหมด สิ่งเหล่านี้เป็นทugend ทางสังคมที่สำคัญ แต่ถูกหลงลืมไปไม่ได้นำมาใช้ปฏิบัติกันอย่างแท้จริง

พุทธเศรษฐศาสตร์ ไม่ใช่เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ แต่คือ เศรษฐศาสตร์ ที่นำแนวคิดพุทธธรรมมาประยุกต์เข้ากับวิชา เศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจาก

ประเทศทางตะวันตก แล้วสามารถประยุกต์ใช้ได้ทุกศาสนา ไม่ว่าจะเป็นศาสนาคริสต์ อิสลาม หรือแม้กระทั่งไม่มีศาสนาก็สามารถจะใช้ได้ เพราะสถานภาพของพุทธ เศรษฐศาสตร์ก็เหมือนกับเศรษฐศาสตร์ของมาร์ก ผมมักใช้คำว่าพุทธธรรมอยู่เสมอ ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของพุทธธรรมไว้ว่า เป็นคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าว่าด้วยกฎธรรมชาติ รวมทั้งธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ พุทธธรรม ไม่ใช่ศาสนา และไม่ใช่ปรัชญา เหตุที่ไม่ใช่ศาสนาก็เพราะว่า ศาสนานั้นต้องเริ่มต้น ด้วยศรัทธา หรือความเชื่อในสิ่งหนึ่งสิ่งใด อย่างแน่นแฟ้น นอกจากนี้พุทธธรรมก็ ไม่ใช่ปรัชญา ด้วยว่าปรัชญานั้น หมายถึง ความคิดที่แยบยลลึกซึ้งน่าสนใจ มี ประโยชน์ สิ่งที่แตกต่างกันก็คือ นักปรัชญาไม่สามารถทำตามความคิดของตนเองได้ (ความคิดคือ ชีวิตที่ปรารถนาจะเป็น) ดังนั้น พุทธธรรมตามแนวคิดของตะวันตก จึงมีสถานะเป็น Tested Theory เป็นทฤษฎีที่มีการพิสูจน์แล้วว่า สิ่งที่เป็น อยู่ในพุทธธรรมนั้นก่อนที่จะมาเป็นคำสอนได้ผ่านการเรียนรู้ ผ่านการปฏิบัติแล้ว อันประกอบด้วย 3 องค์ด้วยกัน คือ ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ นั่นคือ การมีกรอบความคิด ได้ทดลองทำ และได้รับผลจากการกระทำนั้น ๆ

พุทธธรรม จึงเป็นรูปแบบหนึ่งของเศรษฐศาสตร์ที่เป็นวิธีการ ในการ ทำให้มนุษย์มีความสุขบนทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด แต่ในทางตะวันตกนั้น แปลความหมายของเศรษฐศาสตร์โดยเน้น “อรรถประโยชน์” หมายถึง ประโยชน์ สูงสุด ซึ่งก็หมายถึง กิเลส มนุษย์จึงวิ่งตามกิเลสอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และไม่พบกับ ความสุขอย่างแท้จริง ปัจจุบันเศรษฐศาสตร์ตะวันตก เรียกว่า Autistic Economic ดังนั้น ความแตกต่างระหว่างพุทธเศรษฐศาสตร์ กับ Autistic Economic คือ การมองและการทำความเข้าใจเรื่องความสุขที่แตกต่างกันไป ความสุขใน พุทธธรรมจะมีความหมายต่างกับคำว่า happiness ในภาษาอังกฤษ ความสุขใน พุทธธรรมคือ การที่มีความทุกข์ลดน้อยลงไปเรื่อยๆ จนกระทั่งไม่มีความทุกข์เหลือ อยู่เลย ตะวันตกมองหาความสุขจากความพึงพอใจ ซึ่งความสุขนั้นอาจจะมากับ ความทุกข์ก็ได้ ความสุขของโลกตะวันตกมีอยู่เพียงประเภทเดียว คือ สามีสสุข หรือความสุขที่ต้องอิงอามิส หรือกามสุข (ความสุขที่เกิดจากการเสพ) แต่ใน พุทธธรรมนั้น จะมีความสุขอีกประเภทเรียกว่า นิรามิสสุข คือความสุขที่ไม่ต้อง

การเสพ ความสุขที่เกิดจากการมีปัญญา เข้าใจทุกสิ่งทุกอย่างตามสภาพความเป็นจริง เป็นความสุขจากการให้ ในนิรามิสสุข จะมีความสุขที่สูงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งคือ วิมุตติสุข เป็นความสุขจากการหลุดพ้น คือความสุขที่เกิดจากการนิพพาน ไม่มีการยึดติดอะไรทั้งสิ้น ดังนั้น ความสุขที่แท้ในพุทธเศรษฐศาสตร์ ก็คือ นิรามิสสุข ถ้าต้องการมีความสุขในระดับกลาง อยู่ในระดับกามสุข จะต้องเสพความสุขด้วยความสำรวม คือ ไม่เบียดเบียนตัวเอง และผู้อื่นเป็นสำคัญ การเสพด้วยการไม่เบียดเบียน ตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น เป็นกิจกรรมที่มีเหตุผล (Reasonable behavior) ในพุทธเศรษฐศาสตร์ ในขณะที่กิจกรรมที่มีเหตุผลใน Autistic Economic คือความเห็นประโยชน์ส่วนตนซึ่งก็คือการกระทำที่ไม่มีเหตุผล ถ้าเราไม่เบียดเบียนตนเอง หรือไม่เบียดเบียนผู้อื่นโลกก็จะอยู่ได้ตลอดไป สังคมก็จะมีความสุข

สิ่งที่คนส่วนใหญ่ยากที่จะเข้าใจ แต่เป็นสิ่งที่มาร่วมกันทุกศาสนธรรม คือ ทาน หมายถึง การให้โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ผลที่ได้รับคือ การได้ แต่ถ้าเป็นการให้โดยหวังผลตอบแทนแล้วผลที่ได้คือเสีย หรือเสมอตัว เท่านั้น เช่น เมื่อเราให้อะไรใครเขาไปแล้วหวังว่าจะได้สิ่งตอบแทน ถ้าได้มาเท่าที่เราคิดมันก็เสมอตัว แต่ถ้าไม่ได้เราก็จะรู้สึกที่เราไม่ควรจะให้ไปเลยเพราะเราไม่ได้อย่างที่เราคิด แต่ถ้าหากเป็นการให้โดยไม่หวังสิ่งใดๆ ตอบแทน เราจะมีความสุขจากการให้ในครั้งนั้น ในพุทธศาสนา คือ ทาน การให้ของคริสเตียนก็คือ ความรัก (Love) เพราะเหตุใดเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันจึงเรียกว่า Autistic Economic เนื่องจากการแบ่งกันระหว่างกับคำว่าศาสตร์ที่เราใช้กันนี้ มีรากมาจาก วิทยาศาสตร์ คือ Science เพราะในยุคกลางเรามีความเชื่อว่า อะไรก็ตามที่เราสามารถมองเห็นหรือจับต้องได้ เป็นสิ่งที่มีเหตุผล ส่วนอะไรก็ตามที่เราจับต้องไม่ได้เป็นส่วนที่ไม่มีเหตุผล จะมีส่วนที่เรียกว่า ความเห็นแก่ตัว ความปรารถนา ความโลภ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่มืออยู่จริงในโลก ซึ่งมีการบัญญัติไว้ในภาษามีการบัญญัติไว้ในศาสนธรรม และมีการประนามว่าเป็นสิ่งไม่ดี

แต่ในทางเศรษฐศาสตร์ มองว่าความเห็นแก่ตัวในแง่มุมหนึ่งไม่ใช่สิ่งที่เลวร้าย เพราะสิ่งมีชีวิตทุกชนิดต้องมีความเห็นแก่ตัว มนุษย์จำเป็นต้องใช้ปัจจัย 4 คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค เพื่อเป็นการป้องกันชีวิต ตราบใดที่เรามีการป้องกันชีวิต เป็นการเห็นแก่ตัวที่มีประโยชน์ ในพุทธธรรม มีการเน้นเรื่องความทุกข์ของมนุษย์ ถ้ามนุษย์ยังมีความทุกข์อยู่ พระพุทธองค์ จะไม่สอนธรรมให้ เพราะจะมีความกระวนกระวาย ท่านจะบอกว่า กินให้อิ่ม พักผ่อนให้เพียงพอ แล้วจะเข้าในธรรม นี่คือจุดร่วมกันระหว่างพุทธธรรม กับพุทธเศรษฐศาสตร์

เมื่อเศรษฐศาสตร์ ต้องการจะเป็นวิทยาศาสตร์ จึงพยายามมุ่งเน้น เฉพาะเรื่องความเห็นแก่ตัวเพียงอย่างเดียว ตัดความโลภ และความปรารถนาออกไป จึงทำให้เป็น Autistic ในความหมาย เนื่องจากไม่ได้เอาความจริงมาประกอบการ พิจารณา ในสภาพความเป็นจริงแล้ว ทุกสิ่งทุกอย่างสามารถแบ่งเขตที่ชัดเจน ได้ว่าอะไร เป็นอะไร สมมติว่าเรากำหนดขอบเขตของการเห็นแก่ตัวว่ามีอยู่ เพียงเท่านั้น แต่ความปรารถนาก็อาจจะขยายตัวเข้ามาทับขอบเขตนี้ได้ สิ่งนี้ คือเหตุผลที่ไม่สามารถแบ่งอะไรให้ชัดเจนได้ แต่ไม่ได้หมายความว่า สิ่งนี้ไม่ มีอยู่จริง

Autistic Economic เน้นที่จะทำอะไรให้มนุษย์มีความสุขจาก ความพึงพอใจสูงสุด โดยมีรายได้เป็นเครื่องจำกัดความสามารถในการบริโภค แต่ ในความเป็นจริงแล้วรายได้ไม่ได้เป็นตัวจำกัด เพราะรายได้มาจากการผลิต ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก ได้อธิบายไว้ว่า การผลิต คือ การทำลาย เพราะเรา นำเอาทรัพยากรที่เป็นประโยชน์มาใช้ในการผลิต ทันทีที่เราบริโภคของเหล่านั้นก็จะ กลายเป็นของที่ได้รับประโยชน์ และบางที่ยังสามารถสร้างมลภาวะขึ้นมาอีก เพราะ ฉะนั้น การที่เราพยายามสร้างรายได้มากขึ้น ก็คือ การทำลายทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ยิ่งเพิ่มรายได้เพื่อลดการจำกัดในการบริโภค เพื่อสร้างความพอใจ สูงขึ้น ผลก็คือ การทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในอัตราเร่ง ซึ่งเป็นการ ทำลายตัวเองของมนุษย์ Autistic Economic จึงเป็นเศรษฐศาสตร์ เพื่อการทำลายตนเองของเผ่าพันธุ์มนุษย์ ซึ่งหมายถึงความเป็นศาสตร์แห่งความหายนะ

ขณะที่พุทธศาสนา เน้นความสุขมากที่สุดในแบบ วิมุตติสุข หรือนิพพาน เป็นการแสวงหาความสุขโดยการใช้ทรัพยากรน้อยที่สุด เพราะความสุขส่วนใหญ่ของมนุษย์ไม่จำเป็นต้องมาจากการบริโภค แต่เกิดจากความเข้าใจในสรรพสิ่งตามธรรมชาติตามความเป็นจริง

ในประเด็นคำถามที่ว่า “ทุนทางสังคม มรดกเก่าจะพาเราไปรอดหรือไม่” นั้น ผมฟันธงลงตรงนี้เลยว่า ไปรอดแน่ ระบบทุนนิยมนั้นพาเราไปสู่ความหายนะ

การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัว ทุนทางสังคมในชนบทอีสาน¹

บัวพันธ์ พรหมพักพิง²

บทนำ

การล่มสลายลงของประเทศสหภาพโซเวียตที่ปกครองโดยระบอบสังคมนิยม ถือเป็นสัญญาณอันหนึ่งของชัยชนะของระบอบสังคมและเศรษฐกิจแบบทุนนิยม พลังการขับเคลื่อนของระบอบเศรษฐกิจ สังคมแบบดังกล่าว เกิดขึ้นอย่างชัดเจนภายหลังจากที่เกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในประเทศอังกฤษ ถึงแม้ว่าความยิ่งใหญ่ไพศาลของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะแผ่กระจายไปครอบคลุมทุกซอกมุมของโลกมนุษย์ และเป็นที่ประจักษ์ แต่ก็ยังมีข้อสงสัยว่า แนวทางการพัฒนาภายใต้ระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะนำมนุษย์ไปสู่ความรุ่งเรืองไพศาล หรือจะนำไปสู่ภัยพิบัติของมนุษยชาติ ข้อสงสัยและคำวิพากษ์วิจารณ์ถึงจุดอ่อนหรือมุมอับของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม อาจจะมาจากหลายทิศทาง ตัวอย่างเช่น ศาสตราจารย์อภิชัย พันธเสนชี้ว่า รากฐานของปัญหาในระบอบเศรษฐกิจ และสังคมแบบทุนนิยม อยู่ที่สถาบันหลัก 3 สถาบัน อันได้แก่ สถาบันตลาด สถาบันทางการเมืองหรือรัฐ และสถาบันที่เกี่ยวข้องกับความรู้และปัญญาของมนุษย์ ซึ่งเมื่อ

¹ บทความนี้ สรุปจากงานวิจัยภายใต้การสนับสนุนของ สกว. งานวิจัยนี้อยู่ในระหว่างดำเนินการรายงานผลการวิจัยยังไม่แล้วเสร็จ โดยจะสิ้นสุดโครงการในเดือนกรกฎาคม 2546

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น โทร. 043 362 039 e-mail<buapun@kku.ac.th>

มองในทัศนะทางพุทธศาสนา ศาสนาจารย์อภิชาตฐิติวโรภิตาจารย์กล่าวว่าสถาบันตลาดเป็นสถาบันแห่งโลภะ ส่งเสริมให้คนเกิดกิเลส ความโลภ สถาบันรัฐเป็นสถาบันโทสะ ส่งเสริมการยึดมั่นถือมั่นการมีตัวตน-ชาติ และนำไปสู่การใช้กำลัง สถาบันโมหะคือสถาบันที่ทำหน้าที่ทางวิทยาศาสตร์ ความรู้หรือสถาบันการศึกษาที่มนุษย์ลุ่มหลงในวิทยาศาสตร์และหลงเชื่อตนเองรู้เกี่ยวกับความเป็นไปของโลกในทัศนะทางพุทธศาสนา ความรุ่งเรืองและความไพศาลของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จึงเป็นเรื่องของภาพลวงตา ดังนั้นการล่มสลายของระบอบสังคมนิยมโซเวียต เมื่อมองด้านหนึ่งอาจถือได้ว่า เป็นสัญลักษณ์ของชัยชนะของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่หากพิจารณาอีกด้านหนึ่ง ก็อาจเป็นสัญญาณว่า สังคมมนุษย์ได้เบนเข็มมุ่งสู่ “วิกฤติ” ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

วิกฤติของระบอบเศรษฐกิจสังคมนิยมแบบทุนนิยม มิได้มีสาเหตุเพียงการแตกหักของความขัดแย้งระหว่างทุนและแรงงาน ตามคำอธิบายของมาร์กซ์ และเป็นเรื่องที่อยู่ไม่ไกลออกไปในอนาคตของมนุษย์ อันที่จริงแล้วเราได้เห็นหน่ออ่อนของวิกฤติเกิดขึ้นทั่วโลก อย่างเช่นปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อม วิกฤติเกี่ยวกับหนี้ต่างประเทศของประเทศด้อยพัฒนาในแถบทวีปลาตินอเมริกาในช่วงทศวรรษที่ 80 เป็นต้น สำหรับประเทศไทย ประสพการณ์เกี่ยวกับวิกฤติอันเป็นอาการอย่างหนึ่งของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เพิ่งจะเกิดขึ้นเมื่อ 5-6 ปีที่ผ่านมาแน่นอนที่สุดว่า วิกฤติดังกล่าวนี้นี้ เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการสะสมทุน และเป็นขั้นหนึ่งของพัฒนาการของระบอบเศรษฐกิจสังคมนิยมแบบทุนนิยม และ “ทุน” ที่เกี่ยวข้องกับวิกฤติเศรษฐกิจครั้งนี้ โดยรูปแบบหลักก็คือ “เงินทุน” อย่างไรก็ตาม คำว่าทุนในที่นี้ มีลักษณะที่แตกต่างไปจากสิ่งที่มาร์กซ์เคยวิเคราะห์เอาไว้ แม้ว่าสาระทางวิชาการอาจจะคงเดิม แต่บริบทของมันได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือการเคลื่อนย้ายทุนในยุคนี้ สามารถทำได้รวดเร็วในเสี้ยวของนาที่เท่านั้น ในขณะที่เมื่อเปรียบเทียบกับ การเคลื่อนย้ายทุน ในยุคของการล่าอาณานิคมอาจจะใช้เวลานาน ที่สำคัญก็คือ วิกฤติต่างๆ เหล่านี้ สามารถส่งผลกระทบต่อชีวิตมนุษย์อย่างรวดเร็ว รุนแรง และกว้างขวาง อย่างเช่น การตกงาน ความยากจน การสูญเสียสวัสดิการที่เคยได้รับความเคารพ ความสิ้นหวัง และสภาวะไร้ทางออกของผู้คนจำนวนมาก

วิกฤติอันนี้ กำลังจะกลายเป็นปรากฏการณ์ที่ถาวร กล่าวคือแม้ว่าจะไม่เกิดขึ้นทุกวัน ทุกเดือน แต่มันจะหวนกลับมาอีกครั้งในอนาคต และแน่นอนที่สุดวิกฤติดังกล่าวนี้น ย่อมสั่นคลอนและคุกคามต่อสังคมมนุษยชาติ และอาจจะนำไปสู่การล่มสลายของสังคมมนุษยชาติทั้งมวลได้

ทุนนิยมและปัญหาการพัฒนา

พลังอำนาจของระบอบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมที่ได้กล่าวข้างต้น ส่วนหนึ่งปรากฏภายใต้แนวคิดและกิจกรรมที่เรียกว่า “การพัฒนา” ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง การขยายตัวของระบบทุนนิยมภายใต้ลัทธิอาณานิคมแบบดั้งเดิมที่ใช้แสนยานุภาพทางทหารเสื่อมคลายลง ประเทศโลกที่สามได้รับการปลดปล่อยจากการควบคุม โดยตรงจากประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตก อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศโลกที่สามและประเทศอุตสาหกรรมตะวันตกที่ก่อตัวขึ้นมาภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมมิได้สิ้นสุดลง ความสัมพันธ์ที่ว่านี้อยู่ในลักษณะที่ว่า ประเทศอาณานิคมเป็นแหล่งวัตถุดิบและแหล่งระบายสินค้าจากประเทศอุตสาหกรรมตะวันตก ถึงแม้ว่าลัทธิ อาณานิคมแบบดั้งเดิมได้เสื่อมคลายลงไปภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ความสัมพันธ์แบบนี้ก็ยังมีการผลิตซ้ำต่อเนื่องมา และการพัฒนามักเป็นกลไกและเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งในการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ระหว่างประเทศโลกที่สามและประเทศอุตสาหกรรมตะวันตก

แนวคิดในเรื่อง “การพัฒนา” ที่ก่อตัวและแพร่ขยายภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองนั้น มีหลักคิดพื้นฐานอยู่ที่เรื่องความเจริญเติบโต ปัจจัยหลักที่จำเป็นสำหรับสร้างความเจริญเติบโตก็คือ “ทุน” แนวคิดนี้ปรากฏ ชัดในสมการของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่นำเสนอโดย Harrod และ Domar คือ ความเจริญเติบโตเป็นอนุพันธ์ของการออมและการลงทุน สมการดังกล่าวนี้ยังคงเป็นรากฐานที่สำคัญของแนวคิดการพัฒนาระแสหลักในปัจจุบัน แต่ปัญหาหลักของประเทศที่กำลังพัฒนาทั่วโลกก็คือ ประเทศเหล่านี้ยังไม่มีทุนเพียงพอที่จะนำมาใช้ในการพัฒนา ทางออกในเรื่องนี้ก็คือ ประเทศ เหล่านี้ต้องอาศัย

การลงทุนจากต่างประเทศหรือการกู้ยืมมาเพื่อลงทุน นอกจากนี้ภายใต้แนวคิดความเจริญเติบโตก็ยังมีความเชื่อว่า ถนนที่จะนำไปสู่ ความเจริญเติบโตหรือการบรรลุผลของการพัฒนาก็คือ การเป็น อุตสาหกรรม สภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศด้อยพัฒนาในขณะนั้น ได้รับการอธิบายว่าเป็น “โอกาสทอง” ที่จะสร้างอุตสาหกรรมขึ้นมา อย่างเช่น Arthur Lewis มองว่า การที่ประเทศด้อยมีประชากรจำนวนมากอาศัยอยู่ในชนบทหรือทำงานในภาคเกษตร มีแรงงานจำนวนมากที่ยังไม่ได้ใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเนื่องจากการว่างงานตามฤดูกาล การว่างงานแฝงหรือการทำงานต่ำกว่าระดับการที่ชนบทมีแรงงานจำนวนมากเช่นนี้ ทำให้เกิดโอกาสที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นมา โดยการโยกย้ายเอาแรงงานเหล่านี้มาทำงานในภาคอุตสาหกรรม

สำหรับประเทศไทย คำว่าการพัฒนาได้เข้ามามีบทบาทนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 2490 เริ่มแรกธนาคารโลกได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจประเทศไทย ข้อเสนอแนะต่อแนวทางการพัฒนาที่ปรากฏอยู่ในรายงานเศรษฐกิจประเทศไทย ครั้งนั้น ได้กลายมาเป็นแม่พิมพ์ของการพัฒนา คือแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับแรกและฉบับต่อๆ มาหลักการพื้นฐานในการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่ผ่านมาก็คือ การใช้พลังตลาดและทุนทางกายภาพเป็นตัวขับเคลื่อนและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับแรก เน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน อย่างเช่นถนนและระบบโทรคมนาคม เชื้อเพลิง (พลังงาน) เป็นต้น แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาในแนวนี้นี้ก็คือความเชื่อในทางทฤษฎีที่ว่า “ตลาด” จะ เป็นกลไกที่สำคัญในการจัดสรรทรัพยากร (ทุน) เพื่อให้เกิด ประสิทธิภาพสูงสุด แนวคิดเช่นนี้ยังมีความเชื่อที่ว่าปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม อย่างเช่นความเชื่อ ค่านิยม หรือระเบียบแบบแผนในประเพณีดั้งเดิม เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการทำงานของกลไกตลาด ดังนั้น การจะสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจขึ้นมา จึงจำเป็นที่จะต้องขจัดปัญหาอุปสรรคอันนี้ออกไป

ผลของการพัฒนาที่ผ่านมากกว่าสี่ทศวรรษก็คือ ประเทศไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในทางวัตถุการเปลี่ยนแปลงนี้อาจแสดง

ให้เห็นได้ ด้วยอัตราความเจริญเติบโตทาง เศรษฐกิจที่อยู่ในระดับสูงต่อเนื่องกันหลายปี ก่อนที่จะเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาตินั้น รายได้ต่อหัวของประชากรไทยอยู่ในระดับต่ำกว่าหลายประเทศในทวีปแอฟริกา ในปัจจุบันรายได้ต่อหัวของประชากรไทยสูงกว่ารายได้ต่อหัวของประชากรประเทศเอธิโอเปียประมาณห้าเท่า สูงกว่าประเทศเปรูในทวีปอเมริกาใต้ประมาณสองเท่า และแน่นอนที่สุดว่า การเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วนี้มีคนจำนวนหนึ่งได้รับประโยชน์ (gain) แต่ก็มีคนจำนวนมากที่ชีวิตของเขาถูกคุกคามจากการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และที่สำคัญคือการเกิดและขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ หรือความเจริญก้าวหน้าในทางวัตถุนี้ เกิดจากการโยกย้ายเอาทรัพยากรจากภาคเกษตร มาใช้ สำหรับการสร้างความเจริญเติบโตในทางเศรษฐกิจ หากเราจะพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงหรือการขยายตัวของภาคเกษตรในช่วงสามทศวรรษแรกของแผนพัฒนา เราจะพบว่าการขยายตัวเกิดจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าการเพิ่มผลผลิตภาพ ผลก็คือพื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว มีปัญหาในเรื่องการเสื่อมโทรมของดินสำหรับเพาะปลูก และปัญหาเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำติดตามมา ภาพที่ปรากฏจากการพัฒนาในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมาจึงมีลักษณะที่ว่า มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านวัตถุในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ในขณะที่เดียวกันเราพบการเสื่อมถอย การผูกพันของชนบทหรือเศรษฐกิจภาคเกษตรปรากฏการณ์ที่เราได้ประสบในปัจจุบันก็คือ เรายังมี "คนจน" จำนวนกว่า 10 ล้านคน และส่วนมากเป็นคนที่อาศัยอยู่ในชนบท และนอกจากนั้น ยังมีปัญหาทางสังคม ปัญหาอาชญากรรม เป็นหาสิ่งแหวดล้อม ซึ่งมีอยู่ในทั้งภาคชนบทและภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ปัญหาเหล่านี้หลายอย่างสะสมและนับวันจะพอกพูนขึ้น

ทัศนะใหม่ต่อทุนและการพัฒนา

จากที่ได้กล่าวข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ทุนมีความสำคัญต่อการพัฒนาอย่างยิ่ง ในแนวคิดทางวิชาการแบบดั้งเดิม การมอง "ทุน" ก่อนข้างที่จะมีความหมายที่คับแคบ และผูกติดหรืออิงอยู่กับแนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยทั่วไปแล้ว

คำว่าทุนมีความหมายที่เกี่ยวข้องกับความมั่งคั่งทางวัตถุ ซึ่งความมั่งคั่งดังกล่าวนี้อาจเป็นผลมาจาก และเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ความมั่งคั่งทางวัตถุนี้มีรากฐานมาจากสิทธิทางทรัพย์สินของปัจเจกชน กล่าวคือ เอกชนมีสิทธิที่จะครอบครอง เป็นเจ้าของ และใช้ประโยชน์จากความมั่งคั่งที่เขาได้อยู่ แนวคิดหลักในการพัฒนาที่เราได้ยึดถือมากกว่าสี่ทศวรรษ มีรากฐานในการลงทุนในความหมายดังกล่าวนี้นี้ แนวทางในการพัฒนาจึงมุ่งสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ หรือการสร้าง ความมั่งคั่ง ตามความคิดของ Amartya Sen นักเศรษฐศาสตร์ที่ได้รับรางวัลโนเบล แนวความคิดด้านการพัฒนาที่เน้นความมั่งคั่ง สามารถที่จะสรุปให้อยู่ในรูปสมการได้ง่าย ๆ คือ

ปัจจัยการผลิตที่ครอบครองโดยบุคคล

= รายได้ของบุคคล

= สินค้าและบริการที่บริโภคโดยบุคคล

= ความอยู่ดีกินดี (การพัฒนา)

(Des Gasper; 1997, p. 283)

ดังได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า ในกรณีของประเทศไทยนั้น การพัฒนาตามแนวทางดังกล่าวนี้นี้ ได้ปรากฏว่ามีปัญหาติดตามามากมาย ดังนั้นในระยะหลังจึงมีข้อวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวทางการพัฒนาดังกล่าวนี้นี้มากขึ้น การวิพากษ์วิจารณ์ดังกล่าวนี้นี้ มิได้มาจากแนวคิด หรือนักวิชาการในกลุ่มกระแสวิพากษ์เท่านั้น แต่ภายในสถาบันที่ยอมรับแนวทางการพัฒนาที่มุ่งเน้นการสร้าง ความมั่งคั่งทางวัตถุ อย่างเช่น ธนาคารโลกเอง ก็ยอมรับว่า แนวทางการพัฒนาที่เป็นกระแสหลักที่ผ่านมา ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อ “คุณค่า” พื้นฐานที่มีอยู่ในแต่ละสังคมอย่างเพียงพอ ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจของธนาคารโลก จึงจำเป็นที่จะต้องหล่อหลอมเข้ากับจริยธรรมและคุณค่าที่สังคมนั้นๆ ยึดถืออยู่ (World Bank; 1996, p. 1) คำว่าคุณค่าและจริยธรรมในที่นี้ มีความแตกต่างจาก “มูลค่า” อย่างมาก และหากจะกล่าวอย่างสั้นๆ ในที่นี้ การเปลี่ยนทัศนะทางการพัฒนา จึงต้องมีรากฐานอยู่ที่การเปลี่ยนจากการให้ความสำคัญต่อ “มูลค่า” และหันมาให้ความสำคัญต่อ “คุณค่า” ให้มากขึ้น

สิ่งที่นักวิชาการมองว่าเป็นคุณค่า จริยธรรม หรืออะไรก็ตามที่มีลักษณะเป็นนามธรรม และเป็นสิ่งที่มีอยู่เดิมในสังคมนั้น ในทัศนะทางวิชาการแบบดั้งเดิมมักจะมองว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ในขณะเดียวกัน ในกระบวนการการพัฒนาที่ผ่านมาก็พบว่า ได้ทำให้สิ่งต่างๆ เหล่านี้ถูกทำลายลงไปอย่างมาก กระแสการวิพากษ์ต่อการพัฒนาที่มุ่งเน้นการสร้าง ความมั่งคั่ง ส่วนหนึ่งมีทัศนะการมองระบบคุณค่า จริยธรรมของสังคมที่แตกต่างไปจากทัศนะแบบดั้งเดิม นอกเหนือจากนั้น ทัศนะต่อ “ทุน” ที่มีความหมายดัง Pierr Boudeu มองว่า ทุนอาจจะจำแนกได้อย่างน้อย 3 ประเภท ประเภทแรกได้แก่ทุนทางกายภาพ คือทุนตามความคิดของนักเศรษฐศาสตร์ต่างๆ ไป อีกสองประเภทที่นอกเหนือไปจากทุนตามความหมายของนักเศรษฐศาสตร์ คือทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรม ที่สำคัญก็คือ สิ่งที่เป็นคุณค่าหรือจริยธรรมทางสังคมแบบดั้งเดิมนั้น มิได้ถูกมองว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา หากแต่เป็นปัจจัยหลักหรือองค์ประกอบที่สำคัญที่จะนำไปสู่การพัฒนา เช่นเดียวกับทุนทางกายภาพ

ย้อนกลับเข้ามาที่เรื่องทุนทางสังคม อันเป็นประเด็นหลักที่บทความนี้มุ่งที่จะทำความเข้าใจ คำดังกล่าวมีปรากฏในตำราทางวิชาการทางประเทศตะวันตกมานานกว่า 2 ทศวรรษแล้ว แต่ยังไม่ได้รับความสนใจ นักวิชาการที่ทำให้แนวคิดดังกล่าวได้รับความสนใจมากขึ้น คือนักสังคมวิทยาชื่อ James Coleman ในข้อเขียนของเขา Social Capital and the Creation of Human Capital ที่ตีพิมพ์ใน American Journal of Sociology เขาชี้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่เป็นนามธรรม และเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่ง หรือเป็นองค์ประกอบที่มีอยู่ในสิ่งที่นักสังคมวิทยาเรียกว่า “โครงสร้างสังคม” แต่ก็อาจจะสามารถนิยามโดยหน้าที่ของมัน ซึ่ง James Coleman ชี้ว่ามีอยู่สามด้าน คือ ประการแรก ทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของความคาดหวังและภาระผูกพัน (expectations and obligations) ที่มีอยู่ในระบบความสัมพันธ์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ระบบความสัมพันธ์อันใดอันหนึ่งในสังคมดำรงอยู่ได้ ก็เมื่อผู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์มีความคาดหวังว่าเขาจะได้รับการปฏิบัติจากผู้อื่นที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์อันเดียวกันอย่างไร และผู้อื่นก็มีความคาดหวังต่อเขาในลักษณะเดียวกัน ในขณะเดียวกันเขาเองก็มีภาระผูกพัน

ที่จะต้องปฏิบัติตามที่ผู้อื่นที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์นั้นๆ คาดหวังต่อตัวเขาด้วย ประการที่สอง ทุนทางสังคมทำหน้าที่ในการเป็นช่องทางของการไหลผ่านของข้อมูลข่าวสาร ซึ่งข้อมูลข่าวสารดังกล่าวนี้ มีความสำคัญต่อการกระทำของปัจเจก และมีความสำคัญต่อการพัฒนาโดยรวม ประการสุดท้าย ทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของกลไกหรือเครื่องมือที่จะทำให้การปฏิบัติตามบรรทัดฐานทางสังคม เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ หรือมีกลไกสำหรับการให้คุณให้โทษอย่างได้ผล นอกจาก James Coleman แล้ว ก็มี Robert Putnum ที่ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม และมีการกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง Putnum มองเรื่องทุนทางสังคมในระดับองค์กร โดยเฉพาะวัฒนธรรมพลเรือน (civic culture) ที่มีอยู่ในแต่ละท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป ในภาคเหนือของประเทศอิตาลี ที่มีสมาคมพลเรือน และมีวัฒนธรรมที่ส่งเสริมความร่วมมือและความสัมพันธ์ในแนวราบ (vertical links) เขาพบว่ารัฐบาลและการบริหารงานท้องถิ่นมีประสิทธิภาพมากกว่าภูมิภาคที่ไม่มีวัฒนธรรมเช่นนี้

อันที่จริงแล้ว ในหมู่นักเศรษฐศาสตร์เอง แนวคิดเกี่ยวกับเรื่อง “สถาบัน” ก็มีการขยายทัศนะที่กว้างออกไปไกลกว่า “สถาบันตลาด” ที่เกี่ยวข้องกับความมั่งคั่งในทางวัตถุนานแล้ว กลุ่มนักคิดที่สำคัญก็คือกลุ่มนักคิดเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ หรือ New Institutional Economics (NIEs) อย่างเช่น Douglas North มองว่าสถาบันทางสังคมอื่นๆ ที่อยู่นอกเหนือสถาบันตลาดก็เป็นปัจจัยที่ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจ (การสร้างความเจริญเติบโตหรือความมั่งคั่ง ทางวัตถุ) กล่าวคือ สถาบันทางสังคมจะช่วยลดต้นทุนในการโอนย้าย ทรัพยากร (transaction costs) โดยเฉพาะต้นทุนเกี่ยวกับการแสวงหาข้อมูลข่าวสารในแง่นี้ แนวคิดของ North เกี่ยวกับเรื่องสถาบันทางสังคม ก็สอดคล้องกับแนวคิดของ Coleman ที่กล่าวไว้ในตอนต้น ในประเด็นที่ว่า ทุนทางสังคมเป็นช่องทาง หรือก่อให้เกิดการไหลของข้อมูลข่าวสาร ทัศนะในการมองสถาบันแบบนี้ สามารถที่จะอธิบายปรากฏการณ์ที่นักวิชาการทางเศรษฐศาสตร์เรียกว่า “economics miracle” ของประเทศเอเชียตะวันออกไกลอย่างเช่นญี่ปุ่น โดยมองว่า ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในประเทศเหล่านั้นมิได้มีสาเหตุมาจากทั้งพลังกลไกตลาดหรือการปราศจากการแทรกแซง

(การบิดเบือนราคาตลาด) ของรัฐเท่านั้น หากแต่เป็นเพราะว่ามีเครือข่ายความร่วมมือระหว่างกลุ่มพ่อค้าหรือนักลงทุน และการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างรัฐและภาคเอกชน เครือข่ายเหล่านี้ ในทัศนะทางวิชาการก็อาจจะถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมในรูปแบบหนึ่งเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การลงทุนและการพัฒนาในความหมายใหม่ที่อยากเสนอไว้ในที่นี้ มีประเด็นที่สำคัญสองประการ ประการแรก การลงทุนในความหมายใหม่ ไม่ควรจะจำกัดอยู่เพียงแค่การมองปัจจัยต่างๆ ที่ไม่ได้เป็นองค์ประกอบอยู่ในทุนทางกายภาพ หรือทุนใน แนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม โดยมองว่า “ปัจจัยมิใช่เศรษฐกิจ” (non-economic factors) เหล่านี้สามารถที่จะนำไปใช้เพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้เท่านั้น ทัศนะทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมโดยเฉพาะที่อยู่ภายใต้ ยังเป็นทัศนะที่มุ่งที่จะมองว่าจะบรรลุการสร้างคามั่งคั่งในทางวัตถุหรือความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้อย่างไร มากกว่าความพยายามที่จะท้าทายต่อความหมายของคำว่า “ทุน” หรือความมั่งคั่งในทัศนะแบบดั้งเดิม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คำว่าทุนทางสังคม ควรจะมีความหมายที่กว้างขวางกว่าปัจจัยที่ไม่มีสภาวะของทุนทางกายภาพ แต่สามารถนำมาใช้เพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้เท่านั้น คุณค่า หรือจริยธรรมพื้นฐานที่มีอยู่ในสังคมต่างๆ อาจจะไม่สามารถที่จะนำมาสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้ แต่ว่าสามารถที่จะทำให้มนุษย์ดำรงตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี มีความหมาย หรือช่วยปลดปล่อยให้มนุษย์หลุดพ้นจากพันธนาการต่างๆ ที่ลดทอนความเป็นมนุษย์ของเขาลงไป

ประการที่สอง ในขณะที่เราพยายามที่จะมองทุนทางสังคมและความหมายของคำว่าพัฒนาที่กว้างขวางไปกว่าทัศนะทางวิชาการแบบดั้งเดิม เราก็จำเป็นที่จะต้อง สลัดเลียงการมอง “คุณค่า” หรือจริยธรรมต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมอย่างหยุดนิ่ง การที่เรามองว่าพัฒนาได้นำไปสู่การทำลายวัฒนธรรมดั้งเดิมลงไปและนำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ ติดตามมานั้นอาจจะเป็นทัศนะที่ถูกต้อง แต่การมองว่า การสร้างหรือการรื้อฟื้นวัฒนธรรมแบบเก่าให้กลับคืนมา โดยเฉพาะการใช้พลังจากภายนอกบีบบังคับให้มีการรื้อฟื้นเอาวัฒนธรรมแบบเก่ากลับมาใช้ น่าจะไม่ใช้

เรื่องที่ถูกต้องนัก ระบบคุณค่าหรือวัฒนธรรมที่เรามองว่าเป็นทุนทางสังคม ไม่ได้มีผลในทางบวกต่อการพัฒนาเสมอไป ดังเช่นเราอาจจะพบว่า ระบบคุณค่าหรือวัฒนธรรมบางอย่าง ก็อาจจะถูกนำเอาไปใช้สำหรับการกดขี่ขูดรีดผู้อื่นได้เช่นกัน ดังนั้นการมองทุนทางสังคมจึงมิใช่จำกัดอยู่เพียงการจำแนกแยกแยะให้เห็นว่า อันนี้เป็นของเก่าหรือวัฒนธรรมเก่า หรืออันนี้เป็นวัฒนธรรมพื้นบ้าน อันนี้เป็นวัฒนธรรมของรัฐของผู้ปกครอง และ/หรือวัฒนธรรมตะวันตกเท่านั้น แต่ควรจะมองไปถึงว่า ทุนทางสังคมดังกล่าวนี้ มีความหมายอย่างไรต่อ “ผู้ใช้ประโยชน์” โดยตรงด้วย

โครงการวิจัยเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม

อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมที่ได้กล่าวไว้โดยย่อข้างต้น ได้ก้าวพ้นไปจากแนวคิดสังคมศาสตร์กระแสหลักแบบเดิม ในการมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมในการพัฒนา กล่าวคือปัจจัยทางสังคมมิใช่อุปสรรคของการพัฒนา หากแต่เป็นปัจจัยที่จำเป็นสำหรับการที่จะบรรลุเป้าหมายของการพัฒนา อย่างไรก็ตาม ยังคงมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับทั้งทางด้านทฤษฎี และแนวทางในการปฏิบัติการ ซึ่งประเด็นปัญหาเหล่านี้ ล้วนชี้ให้เห็นว่า ยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการศึกษาวิจัยควบคู่ไปกับการนำเอาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ปัญหาที่สำคัญสรุปได้เป็นสามประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมโดยทั่วไปแล้ว มีคุณสมบัติที่เรียกว่าเป็น “สินค้าสาธารณะ” หรือ public goods สมาชิกของสังคมทุกคนต่างก็มีส่วนในการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม³ ปัญหาประการแรกที่

³ ในเรื่องนี้ ผู้วิจัยมองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ Anthony Giddens (1984) ซึ่งเขามองว่าในชีวิตประจำวัน พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยโครงสร้างสังคม ซึ่งปรากฏและดำรงอยู่ก่อนการกระทำ และการกระทำของมนุษย์เอง ก็ผนวกกรวมเข้าไปเป็นโครงสร้างสังคม (คือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง) การมองสังคมในแบบดังกล่าวนี้เป็นฐานคิดของกลุ่มนักวิชาการทางด้านการพัฒนาที่เรียกว่า actor-oriented approach (ดูอย่างเช่น Norman Long, 1992)

เกี่ยวข้องกับเรื่องแนวคิดทฤษฎีในเรื่องทุนทางสังคมในแง่นี้ก็คือ ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น “ปัจจัยเชิงโครงสร้าง” กล่าวคือทัศนะทางทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังแนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม เป็นทัศนะแบบที่เรียกว่า structural determinism ทัศนะนี้มองว่า พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยปทัสฐาน กรอบทางวัฒนธรรม หรือกฎของสถาบัน ทัศนะทางทฤษฎีดังกล่าวนี้มองข้ามการกระทำทางสังคมที่ไม่อยู่นอกกรอบของโครงสร้าง ดังนั้น ทุนทางสังคมในทัศนะดังกล่าว มีแนวโน้มที่คนจนหรือกลุ่มคนที่อยู่ “ชายขอบ” ของสังคม จะถูกละเลยหรือถูกกีดกันออกจากทุนทางสังคมปัญหาประการต่อมาเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมโดยตรง กล่าวคือ ทุนหรือทรัพย์สินที่เป็นสาธารณะ มักจะมีปัญหาในเรื่องการบำรุงหรือการดูแลรักษา ปรัชญาการณที่เป็นปัญหาโดยทั่วไปของการพัฒนาในชุมชนชนบทก็คือ ในช่วงที่ผ่านมามีการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ ขึ้นมามากมาย แต่กลุ่มเหล่านี้ส่วนมากในระยะต่อมาอยู่ในสภาพที่หยุดนิ่ง หรือไม่มีกิจกรรมที่ต่อเนื่องอย่างไรรก็ตาม ความสลับซับซ้อนของทุนทางสังคม มีใช้อยู่ที่เรื่องคุณสมบัติในแง่ที่เป็นทรัพย์สินสาธารณะของทุนทางสังคมเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงว่า ทุนทางสังคมมีสภาพทั้งที่เป็น “ทรัพยากร” (resource) และ “กฎเกณฑ์” (rules) ที่เกี่ยวข้องกับการเข้าถึงหรือการใช้ประโยชน์ทรัพยากรด้วย ผู้วิจัยมองว่า การมองทุนทางสังคมโดยเน้นความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน เป็นการมองในทัศนะ structural determinism และให้ความสำคัญแก่ปัจจัยเชิงโครงสร้างมากเกินไป ทำให้ไม่สามารถเข้าใจทุนทางสังคมในภาพที่เป็นพลวัต ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมมิได้มีความหมายเพียงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบของ “ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน” เท่านั้น หากแต่รวมถึงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ (actions) ของครัวเรือนและสมาชิกในฐานะที่เป็นปัจเจกด้วย

ประกาศที่สอง การดำรงอยู่ของทุนทางสังคม เป็นเรื่องในระดับท้องถิ่น (locality) กล่าวอีกนัยหนึ่งปทัสฐานทางสังคม องค์กรและสถาบันที่เกี่ยวข้องกับความร่วมมือของคนในชุมชน มีลักษณะที่เฉพาะของตนเองในแต่ละพื้นที่ ปัญหาความเป็น “ท้องถิ่น” ของทุนทางสังคม เกี่ยวข้องกับปัญหาในเชิงนโยบายด้านการพัฒนาอย่างน้อยสองด้าน ด้านแรก ทุนสังคมมีข้อจำกัดในการโยกย้าย

กล่าวคือทุนทางสังคมที่มีการสร้างขึ้นในพื้นที่หนึ่งๆ ไม่สามารถที่จะโยกย้ายหรือนำไปใช้ในท้องที่อื่นๆ ได้เหมือนทุนทางกายภาพ ด้านที่สอง เมื่อทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับพื้นที่ ปัญหาที่ตามมาจึงเป็นข้อจำกัดในเรื่องของ “ขนาด” (scale) ของทุนที่สามารถสะสมได้ ทั้งนี้ ถ้าหากเรามองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ David Putnam ที่ว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของการสานทอ หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เราจะเห็นว่า การจะสะสมทุนทางสังคมให้มีขนาดใหญ่เพื่อที่จะให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนสังคมในด้านกว้าง ย่อมมีข้อจำกัด

การที่ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น locality อาจทำให้เราตระหนักถึงข้อจำกัด หรือผลในทางลบของทุนทางสังคม ในกระแสของการพัฒนาปัจจุบัน เรามุ่งที่จะลดขนาดขององค์การภาครัฐ และสนับสนุนให้เกิดองค์การในรูปแบบที่เรียกว่า “ประชาสังคม” กระแสดังกล่าวนี้นับสนับสนุนให้เกิดการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเราจะพบว่า ภาคส่วน (sectors) ต่างๆ ของสังคม ก็ได้มีการผลิตและการสะสมทุนทางสังคมของตนเอง ปัญหาเชิงรูปธรรมที่เราประสบอยู่ในปัจจุบันก็คือ การสร้าง การผลิตซ้ำและการขยายตัวทุนทางสังคมของกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับรัฐ อย่างเช่นราชการ พ่อค้าท้องถิ่น เจ้าพ่อ นายทุน ผู้มีอิทธิพล มีขนาดใหญ่กว่าการสะสมทุนทางสังคมของกลุ่มผู้ด้อยโอกาส และมีแนวโน้มที่จะครอบงำกลุ่มผู้ด้อยโอกาส หรือกลุ่มคนยากจนในชนบท เข้าเป็นส่วนหนึ่งด้วย แน่นอนที่สุด ทุนทางสังคมในกลุ่มเหล่านี้ก็ก่อให้เกิดความร่วมมือและ “ประสิทธิภาพ” แต่ทุนทางสังคมในรูปแบบดังกล่าวนี้ มิได้มีส่วนในการสนับสนุนให้เกิดการกระจายทรัพยากร ในทางตรงกันข้าม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบนี้กลับจะก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ การกระจุกตัวของทรัพยากร หรือนำไปสู่ “การผลิตซ้ำความยากจน” นั่นเอง

ประการที่สาม ซึ่งเกี่ยวข้องกับปัญหาทั้งสองด้านที่ได้กล่าวในตอนต้น คือ ในกระบวนการการพัฒนา ทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับหน่วยกระทำการทางสังคม (social action units) ในหลายระดับ ทั้งในระดับสำนักและการรับรู้ส่วนบุคคล ระดับครัวเรือน และระดับองค์กรทางสังคมในวงที่กว้างขึ้นไป ลักษณะหรือธรรมชาติของทุนทางสังคมในแง่ดังกล่าวนี้ มีนัยยะที่สำคัญ 2 ประการ ประการแรก

การวัด “ความหนาแน่น” หรือปริมาณ และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคม ในการพัฒนา ในหน่วยการกระทำที่แตกต่างกัน ย่อมจำเป็นต้องใช้เครื่องมือ หรือวิธีการที่แตกต่างกันออกไป อย่างเช่น ในระดับบุคคล ถ้าหากมองผลกระทบ จากทุนทางสังคม อาจจะมองในรูปของคุณภาพชีวิต ในระดับครัวเรือน เราอาจ จะมองทุนทางสังคมในแง่ของทรัพยากร หรือความสามารถของครัวเรือนใน การที่จะแปลงทรัพยากร ให้เป็นวัตถุที่ใช้สำหรับการยังชีพ ส่วนในระดับของการ กระทำร่วมทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน หรืออื่นๆ เป็นต้น ประการที่สอง การกำหนดโครงการต่างๆ (interventions) เพื่อที่ จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา จะวางเป้าหมายการกระทำทางสังคมไว้ ที่หน่วยใด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทุนทางสังคมจะเข้าไปเป็นองค์ประกอบ ของยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศในส่วนใด ยุทธศาสตร์อื่นๆ มีส่วนหนุนช่วย หรือเป็นอุปสรรคในการนำเอาทุนทางสังคม มาใช้เพื่อการพัฒนาหรือไม่ อย่างไร เพื่อทำความเข้าใจปัญหาพื้นฐานเกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมทั้งสามด้านในชุมชน ชนบท ผู้วิจัยมองว่า จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม ในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมใน ชุมชนชนบท มีความสำคัญต่อยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศการทำการศึกษาวิจัย ในเรื่องนี้จึงน่าจะเป็นประโยชน์ทั้งในวงวิชาการและในด้านนโยบายการพัฒนา ซึ่งโครงการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการคือ

1. เพื่อศึกษาธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัว ของทุนทางสังคมในชนบท
2. เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในหน่วยการ กระทำทางสังคม ทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และเครือข่ายของ ชุมชน และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคมนั้น ๆ
3. เพื่อวิเคราะห์ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่สนับสนุนให้เกิดการขยายตัว ของทุนทางสังคม และการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในกระบวนการ พัฒนาว่า จะก่อให้เกิดผลอย่างไร และมีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง

โจทย์คำถามการวิจัยในทั้งสามประเด็นนี้ อันที่จริงแล้ว มีการศึกษา และวิจัยมานานพอสมควร ที่เป็นที่ยุ้จักแพร่หลายก็คือการศึกษาในแนวที่เรียกว่า “วัฒนธรรมชุมชน” โดยกลุ่มนักวิชาการที่ทำการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้คือกลุ่มของ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หรือที่นักวิชาการทางตะวันตกเรียกว่า “ฉัตรทิพย์สกุล” (ดูเอกสารอ้างอิงตอนท้าย) เมื่อเร็วๆ นี้ ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ ได้เป็นผู้นำในโครงการวิจัยชื่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ภายใต้การสนับสนุน ของ สกว. ซึ่งงานวิจัยเสร็จสิ้นแล้วและกำลังจะตีพิมพ์ งานวิจัยนี้อยู่ในแนวเดียวกัน กับแนวคิดในเรื่องวัฒนธรรมชุมชน อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิจัยนี้ ได้พยายาม ที่จะก้าวออกไปจากการศึกษาวิจัยในแนวนี้ที่ผ่านมามีอีกก้าวหนึ่ง นั่นคือ งานวิจัยนี้ ไม่เพียงแต่พยายามที่จะค้นหาว่า ในชุมชนอีสานมี “ทุนเก่า” หรือทุนทางสังคมอยู่ หรือไม่ แค่นั้น เพียงใดเท่านั้น แต่พยายามที่จะทำความเข้าใจว่า ทุนเก่าเหล่านั้น ชาวบ้านสามารถที่จะนำมาใช้ในการดำรงชีวิตได้อย่างไร หรือได้มากน้อยแค่ไหนเพียง ใด นั่นก็คือการทำความเข้าใจในเรื่องการขยายตัวและการผลิตซ้ำของทุนทางสังคม ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดในการศึกษาเกี่ยวกับการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม มักจะถูก ครอบงำโดยนักคิด “โครงสร้างนิยม” หรือแนวคิด structural determinism คือ มองว่า วัฒนธรรมเป็น องค์ประกอบของโครงสร้างสังคม และโครงสร้างสังคม เป็นตัว กำหนดการกระทำของปัจเจก ปัจเจกหรือ “มนุษย์” จึงเป็นเพียงผลผลิต อย่างหนึ่งของโครงสร้าง ทศณะแบบนี้ อาจทำให้เรามองทุนเก่าหรือทุนทางสังคม ในสถานะสถิตย่มากเกินไป ผู้วิจัยมองว่า โครงสร้าง และผู้กระทำการ (structure and agency) มีความสัมพันธ์กันในลักษณะเป็นเหตุและผลซึ่งกันและกัน หรือ อาจจะเรียกได้ว่ามีความสัมพันธ์แบบ dialectic กล่าวคือ การกระทำของปัจเจก ในฐานะที่เป็นผู้กระทำการทางสังคม จะถูกผนวกกรวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ โครงสร้าง และมีส่วนที่จะกำหนดรูปแบบการกระทำของปัจเจกในอนาคต ในขณะที่โครงสร้างทางสังคมในปัจจุบันก็มีส่วนในการกำหนดการกระทำ การของปัจเจกด้วย ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงครอบคลุมถึงเนื้อหาที่ว่า ทุนเก่าหรือทุน ดั้งเดิมของชาวบ้านมีอยู่อย่างไร สถานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนในชุมชนใน ปัจจุบันเป็นอย่างไร และทุนเก่าที่ว่านั้น จะสามารถขยายตัวออกไปได้หรือไม่ อย่างไร

งานวิจัยนี้ ได้คัดเลือกหมู่บ้านเป้าหมายในการเก็บข้อมูล 3 หมู่บ้าน โดยหมู่บ้านที่ทำการคัดเลือกก็ได้มุ่งให้เป็นตัวแทนของภาคอีสาน หากแต่เลือกเพื่อให้สะท้อนภาพของรายละเอียดของประเด็นที่จะทำการวิจัย หมู่บ้านที่ทำการคัดเลือกมีความแตกต่างกันในแง่ของ “ระดับ” การถูกผนวก รวมเข้ากับภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ กล่าวคือ บ้านเหล่าเกวียนหักเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง คนจำนวนมากมีรายได้จากการรับเอาเหวนจากโรงงานมาทำที่บ้าน เยาวชนจำนวนหนึ่งก็เข้าไปทำงานที่โรงงานเหวนส่วนบ้านกะพี และบ้านฝางน้อยมีระยะทางที่ไกลออกไปจากตัวเมืองมากกว่าตามลำดับ อย่างไรก็ตาม การใช้ระยะทางห่างจากศูนย์กลางของเมืองเป็นมาตรวัด “ระดับ” การถูกผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจสมัยใหม่ ก็มีข้อจำกัดอยู่มาก ทั้งนี้เนื่องจากว่าศูนย์กลางของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ไม่ได้มีเพียงเมืองขอนแก่นเท่านั้น อันที่จริงแล้วกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางที่มีความสำคัญกว่าเมืองขอนแก่น และการผนวกรวมเข้ากับศูนย์กลางกรุงเทพฯ ของหมู่บ้านทั้งสามก็ไม่น่าจะมีความแตกต่างกันมาก แต่เพื่อให้เราสามารถจำแนกแยกแยะประเด็นต่างๆ ที่เราทำการศึกษได้ง่ายขึ้น เราจึงเลือกหมู่บ้านทั้งสามเป็นเป้าหมายในการศึกษา ภายใต้เกณฑ์ในการคัดเลือกดังกล่าวข้างต้น

รายงานนี้เขียนขึ้นในระหว่างผู้วิจัยกำลังทำการวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ เพื่อใช้ประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง “ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” รายงานนี้จะกล่าวถึงการก่อเกิดของชุมชน และการแพร่ขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชน หลังจากนั้นจะนำเสนอเกี่ยวกับเรื่องประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และวัด ซึ่งในการวิจัยนี้ ถือเป็นรากฐานที่สำคัญของทุนทางสังคมของชุมชนชนบทอีสาน นอกจากนั้นรายงานนี้จะนำพยายามชี้ให้เห็นถึงสถานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนในชุมชนที่ทำการศึกษารั้งนี้ โดยแยกเป็นสามด้าน คือ ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ และเครือข่ายญาติพี่น้อง สุดท้ายบทความนี้จะอธิบายการขยายตัวของ “เครือข่าย” ออกไปนอกหมู่บ้าน ซึ่งเครือข่ายถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่กำลังมีการผลิตซ้ำและการขยายตัวมากในปัจจุบัน

การก่อเกิดของชุมชนทั้งสามและการแพร่ขยายอิทธิพลของรัฐและตลาด

การมองว่า การแพร่เข้าไปของตลาดและรัฐในชุมชน ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านนั้น เป็นเรื่องที่ยอมรับในทางวิชาการ และมีการศึกษาอย่างกว้างขวางพอสมควร อย่างไรก็ตามมีประเด็นที่สำคัญสองประเด็นที่ควรจะต้องกล่าวไว้ในที่นี้ ประการแรก วิเคราะห์ถึงอิทธิพลของรัฐและตลาด มักจะสร้างเส้นแบ่งขึ้นมาระหว่างยุคที่เป็นเศรษฐกิจดั้งเดิม หรือที่เรียกว่าเศรษฐกิจยังชีพ และเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยน หรือเศรษฐกิจการตลาด ในกรณีของไทย เส้นแบ่งดังกล่าวนี้มักจะอยู่ที่ พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นปีที่มีการเซ็นสนธิสัญญาบาวริง และสนธิสัญญาดังกล่าวได้ทำลายอำนาจการผูกขาดของพระมหากษัตริย์ในการค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งเป็นการจำกัดพลังทางการผลิตเอาไว้ เส้นแบ่งดังกล่าวนี้ถูกวิจารณ์ว่า เป็นความเชื่อที่มีด้าลกลับ หรือ myth (Bowie; 1992) ซึ่งทำให้เรามองไม่เห็นการแลกเปลี่ยนซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่นมาก่อนเส้นแบ่งนี้ และที่สำคัญคือเส้นแบ่งนี้ยึดโยงอยู่กับความเชื่อในเรื่องความเป็นธรรมหรือความเท่าเทียมในการกระจาย (เนื่องจากการไม่มีการสะสม) อย่างไรก็ตามในการศึกษานี้เราจะเน้นตั้งแต่มีการก่อตั้งชุมชน ซึ่งล้วนแต่เกิดภายหลัง พ.ศ. 2398 โดยเฉพาะจะเน้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นต้นมา กระนั้นก็ตาม เราไม่ควรจะมองในแง่มุมเดียวที่ว่า เมื่อมีเศรษฐกิจแลกเปลี่ยนหรือมีเศรษฐกิจการตลาดปรากฏ จะทำให้เศรษฐกิจยังชีพต้องล่มสลาย ซึ่งอาจจะทำให้เรามองไม่เห็นพลังของระบบเศรษฐกิจหรือวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม หรือแบบยังชีพ

ประการที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในภาคอีสาน มีแนวโน้มที่จะมีทัศนะที่มองว่า ชุมชนในแถบนี้เคยอยู่ในสุญญากาศของอำนาจของกลุ่มผู้ปกครอง กล่าวคืออิทธิพลของรัฐทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา และรัฐที่อยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในแถบนี้มีเงื้อมเงา เนื่องจากอุปสรรคของการเดินทางติดต่อระหว่างภาค และการมีประชากรที่เบาบาง ไม่เป็นแรงจูงใจให้รัฐแผ่อำนาจเข้ามาควบคุม แนวความคิดเช่นนี้ มีแนวโน้มที่จะทำให้เรามองว่า ชาวบ้านได้วิวัฒน์ (evolved) วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และปราศจากอำนาจการครอบงำของผู้ปกครอง ถึงแม้ว่าพื้นที่แถบนี้จะเคยมีอำนาจรัฐที่เงื้อมเงาจริง แต่ไม่ได้หมายความว่าอิทธิพล

ของรัฐในเชิงอุดมการณ์จะแพร่เข้ามาไม่ถึง อันที่จริงจากประวัติศาสตร์ การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของประชากรจากทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เข้ามาตั้งถิ่นฐานแถบภาคอีสาน ส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากความขัดแย้งในหมู่ผู้ปกครอง นอกจากนี้เมื่อมาตั้งถิ่นฐานในแถบภาคอีสาน ผู้นำท้องถิ่นต่างก็แสวงหาการคุ้มครองจากอำนาจที่สูงขึ้นไป หรือใช้อำนาจที่สูงขึ้นไปเหนือตน เป็นเครื่องมือสนับสนุนตนเอง⁴ ดังนั้น แม้การศึกษาในที่นี้จะครอบคลุมช่วงที่มีอำนาจรัฐแพร่เข้ามาอย่างเข้มข้นแล้ว เราก็ไม่ได้มองว่า ธรรมเนียมและประเพณีที่มีอยู่เดิม จะไม่ปราศจากอิทธิพลของรัฐหรือผู้ปกครองเลยทีเดียว เพียงแต่ว่าอาจจะมีคามเข้มข้นน้อยเท่านั้น

กำเนิดและการตั้งหลักแหล่งของชุมชนทั้งสาม

การตั้งหลักแหล่งของชุมชนในภาคอีสานของกลุ่มคนที่มีเชื้อสายไทลาว ในระยะแรก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความขัดแย้งภายในราชสำนักลาว และอีกส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการกวาดต้อนอพยพ ซึ่งเป็นวิธีการจัดการกับกำลังคนของรัฐไทยภาคกลาง เพื่อไม่ให้มีประชากรในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมีมาก ที่จะสามารถนำไปสู่การคุกคามต่อรัฐไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยา แต่ภายหลังจากสงครามระหว่างไทยและลาวที่ฝ่ายไทยเรียกว่า “กบฏเจ้าอนุวงศ์” สิ้นสุดลง การก่อตั้งชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสานเป็นผลมาจากปัจจัยหลัก 3 ด้านคือฝนแล้ง โรคระบาด และการขยายตัวของประชากร สำหรับการก่อตั้งหลักแหล่งของชุมชนทั้งสามที่เราศึกษาครั้งนี้ จะกล่าวโดยย่อดังนี้

ในบันทึกของสุวิทย์ ธีรศาศวัตชี้ว่า บ้านฝางน้อยมีหลักฐานจากการบอกเล่าของคนแก่ว่าเริ่มมีคนมาตั้งถิ่นฐานในปี 2458 อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่ามีคนตั้งหลักแหล่งอยู่บ้านฝางก่อนหน้านั้น แล้วจึงให้ชุมชนร้างไป สาเหตุที่ชุมชนบ้านฝางร้างเนื่องมาจากสงครามระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับรัชสมัยรัชกาลที่ 3 และทางกรุงเทพฯ

⁴ ยกตัวอย่างเช่น ในประวัติความเป็นมาของเมืองขอนแก่น ผู้ปกครองคือเจ้าเมืองที่มีเชื้อสายผู้ปกครองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ได้แสวงหาความคุ้มครองจากรัฐทางภาคกลางโดยการส่งน้องสาวมาเป็นสนมของกษัตริย์ในกรุงรัตนโกสินทร์

สงครามครั้งนี้ทำให้ผู้คนต้องอพยพหนีภัยสงคราม ภายหลังจากสงครามสงบหลายปี จึงมีชาวบ้านย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อย

ชาวบ้านกลุ่มแรกที่มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อย มาจากบ้านโนนทอง ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านฝางออกไปทางทิศตะวันออกราว 4 กิโลเมตร สาเหตุของการย้ายจากบ้านโนนทองมาตั้งบ้านเรือนที่นี้ก็เนื่องจากว่า ความหนาแน่นของประชากรที่บ้านโนนทองเพิ่มสูงขึ้น การเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้ต้องขยายที่ดินทำกินไถลออกไปจากหมู่บ้านมากขึ้น กลุ่มชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนแรกที่อพยพมาที่นี้เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินอยู่ใกล้บริเวณที่ตั้งบ้านฝาง ตามปรกติครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินไถลออกไปจากหมู่บ้าน จะพักค้างอยู่ที่นา เมื่อถึงฤดูไถดำและฤดูเก็บเกี่ยวเมื่อเสร็จจากงานเกษตรจึงอพยพกลับเข้ามาในหมู่บ้าน การย้ายมาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางน้อยของชาวบ้านทั้ง 6 จึงเพื่อให้มีที่อาศัยอยู่ใกล้ที่ดินทำกิน

อย่างไรก็ตาม นอกจากชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนนี้แล้ว ยังมีชาวบ้านอพยพมาจากที่อื่น ๆ อีก กล่าวคือจากบ้านปวน อ. วังสะพุง จ.เลย จำนวน 6 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านเปือย ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงจำนวน 1 ครัวเรือน จากบ้านหนองคู อ.เมือง จ.ขอนแก่น 1 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านแห่แดง อ. เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด จำนวน 5 ครัวเรือน สำหรับชาวบ้านกลุ่มเหล่านี้ อพยพเข้ามาเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ ประเด็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งก็คือ โดยทั่วไปแล้วการอพยพโยกย้ายของประชากรภายในภาคอีสานเมื่อก่อนนี้ มีลักษณะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบภูมิโนทัศน์สองระบบ คือระบบภูมิโนทัศน์ที่ลุ่มและระบบภูมิโนทัศน์ที่สูง (Hafner and Sumroeng; 1995) กล่าวคือเมื่อประชากรเริ่มมีความหนาแน่นในที่ลุ่ม โดยเฉพาะแถบลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ การอพยพและการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านก็จะค่อยๆ คืบคลานขึ้นมาตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำชี ไปสู่ที่สูงขึ้นไป (Keyes; 1976) แต่ในกรณีของกลุ่มชาวบ้าน 5 ครอบครัวที่อพยพมาจากจังหวัดเลยนั้น เป็นการอพยพที่ถือว่าอยู่ทางต้นน้ำ ลงมาสู่ที่ลุ่มกว่า

สำหรับบ้านกะพี ประวัติที่ได้จากการบอกเล่าของชาวบ้านพอประมวลได้ว่า บ้านกะพีเริ่มก่อตั้งเป็นชุมชนเมื่อราวๆ ปี 2390 หรือราวๆ 150 ปีมาแล้ว

(การประมาณอายุของหมู่บ้าน คำนวณจากช่วงเวลาการทำหน้าที่ของผู้นำ ตามประวัติบ้านกะพี้ ชาวบ้านบอกว่าก่อนนายแสง วรจักร จะดำรงตำแหน่งผู้นำในปี 2472 มีผู้นำทำหน้าที่ปกครองหมู่บ้านมาแล้ว 3 คน รวมระยะเวลาการปกครองของผู้นำทั้ง 3 คนได้ 77 ปี) กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกก็มาจากบ้านเมืองเพ็ง อยู่ทางทิศตะวันออกของตัวเมืองขอนแก่นในปัจจุบัน (บ้านเมืองเพ็งอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม) สาเหตุของการอพยพเข้ามาอยู่บ้านกะพี้ก็คือได้เกิดความแห้งแล้งและเกิดความอดอยากขึ้นในหมู่บ้านเมืองเพ็ง ชาวบ้านที่เดินทางมาครั้งแรกมี 6 ครัวเรือน มองเห็นว่า “ดอนเมือง” อันเป็นสถานที่ตั้งบ้านกะพี้ในปัจจุบัน มีความอุดมสมบูรณ์ มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นแน่นหนา ข้างดอนเมืองทางด้านทิศใต้ก็มีลำห้วย และรอบๆ ดอนเมืองก็มีที่เหมาะที่จะบุกเบิกเพื่อทำนา จึงตัดสินใจตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นี่ อยู่ต่อมาอีก 2 ปี บ้านกะพี้มีครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 15 ครัวเรือน ซึ่งการเพิ่มขึ้นนี้ เป็นการอพยพเข้ามาสมทบของครัวเรือนจากที่ต่างๆ

เมื่อชุมชนได้ก่อตั้งและมีการขยายตัวของประชากรมาระยะหนึ่ง ก็เกิดความกดดันต่อที่ดินทำกิน กล่าวคือมีที่ดินทำกินสำหรับเลี้ยงประชากรในชุมชนน้อยลง ผลที่ตามมาก็คือ เกิดการอพยพจากบ้านกะพี้ไปสู่หมู่บ้านอื่นอีก อย่างเช่นในปี 2472 พ่อเที่ยง เครื่องจำปา ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านขณะนั้น ได้ลาออกจากตำแหน่งผู้นำ และได้นำครอบครัวของญาติพี่น้องจำนวน 7 - 8 ครอบครัว อพยพไปหาที่ดินทำกินที่ใหม่ การอพยพแบบนี้ในภาคอีสานมีสืบเนื่องมาจนกระทั่งเมื่อราวๆ ภายหลังปี 2520 การอพยพเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่จึงมีลดน้อยลง เนื่องจากที่ดินที่จะบุกเบิกใหม่ มีน้อยลงและนับตั้งแต่ราวๆ พุทธศักราชที่ 2500 การคมนาคมสะดวกขึ้น การอพยพของชาวอีสานไปได้ไกลถึงภาคตะวันตก อย่างเช่นจังหวัดอุทัยธานี หรือทางภาคเหนืออย่างเช่นจังหวัดเชียงราย เป็นต้น

จุดกำเนิดของบ้านเหล่าเกวียนหัก ซึ่งเป็นหมู่บ้านเป้าหมายที่ทำการศึกษาในครั้งนี้อีกหมู่บ้านหนึ่ง มีลักษณะเช่นเดียวกับบ้านฝางน้อย จากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุในหมู่บ้าน คนที่อพยพมาตั้งบ้านเหล่าเกวียนหัก มาจากบ้านทุ่ม ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือห่างจากบ้านเหล่าเกวียนหักประมาณ 2 กิโลเมตร คำว่าเหล่าเกวียนหัก

บ่งบอกว่าในอดีตหมู่บ้านนี้เป็นเส้นทางคมนาคม ตามประวัติของเมืองขอนแก่น ระบุว่า บ้านทุ่มเคยเป็นที่ตั้งเมืองขอนแก่นระยะหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากว่าตั้งอยู่บนเส้นทางเดินโบราณที่มาจากโคราช ขึ้นไปทางอุดรและหนองคาย แต่ต่อมาเมืองขอนแก่นได้ย้ายไปตั้งที่บ้านดอนโหม อยู่ทางทิศใต้ของเมืองขอนแก่นปัจจุบันและอยู่ใกล้ลำน้ำชี สาเหตุที่เมืองขอนแก่นย้ายไปจากบ้านทุ่มก็เนื่องจากว่ามีความแห้งแล้ง ชาวบ้านขาดแคลนน้ำบริโภค ผู้สูงอายุคนเดิมเล่าว่า ผู้ที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านทุ่มกลุ่มใหม่นี้ ย้ายมาจากจังหวัดอุบลราชธานี และเมื่อคำนวณจากอายุผู้ให้สัมภาษณ์ ซึ่งมีอายุ 87 ปี บ้านเหล่าเกวียนหักน่าจะมีความอยู่ราวๆ 130 - 150 ปี สาเหตุที่อพยพจากบ้านทุ่มมาอยู่บ้านเหล่าเกวียนหักก็เนื่องจากว่า เพื่อให้มีบ้านเรือนอยู่ใกล้ที่ดินทำกิน ทั้งนี้เนื่องจากว่า ประชากรที่บ้านทุ่มมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นทำให้ครัวเรือนต้องแสวงหาที่ดินทำกินที่ไกลออกไปจากบ้านทุ่มมากขึ้นเรื่อยๆ

การทำมาหากินช่วงปี 2490 - 2520

หมู่บ้านทั้งสามที่ทำการศึกษาคั้งนี้ ล้วนมีอายุมากกว่า 100 ปี หรือก่อตั้งมาก่อนที่ทางรถไฟจะมาถึงขอนแก่น ดังนั้น การทำมาหากินของชาวบ้านในช่วงแรก จึงเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเน้นที่จะกล่าวถึงการทำมาหากินของชาวบ้านช่วงตั้งแต่ราวปี 2490 หรือหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ขึ้นมา ซึ่งชุมชนทั้ง 3 เริ่มจะมีความแตกต่างในเรื่องการทำมาหากินของชาวบ้านอย่างเห็นได้ชัด ดังจะได้กล่าวต่อไป

บ้านฝางน้อยในช่วงราวๆ ปี 2490 นั้น ยังคงถือว่าอยู่ห่างไกล และการคมนาคมลำบากการติดต่อกับภายนอกในฤดูฝนต้องใช้การเดินทางเท้ามาที่บ้านโนนทอง ซึ่งเป็นระยะทางราวๆ 3 กิโลเมตร อย่างไรก็ตาม บ้านฝางน้อยถือว่าเป็นหมู่บ้านที่ค่อนข้างที่จะอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้ ถึงแม้ว่าชาวบ้านจะยังคงดำรงชีวิตโดยการผลิตแบบยังชีพเป็นหลัก แต่ก็มี การติดต่อดำเนินค้าขายกับภายนอก ในช่วงสงคราม ความต้องการฝ้ายมีมาก ชาวบ้านบางคนเริ่มปลูกฝ้ายขาย ภายหลังสงคราม ฝ้ายมีราคาไม่ดี ประกอบกับมีโรคแมลงรบกวนมาก การปลูกฝ้ายเพื่อขายเริ่มซาลงไป ก่อนปี 2500 ชาวบ้านเริ่มปลูกปอ โดยในระยะแรกเป็นการปลูก “ปอซูด”

กล่าวคือจะเอาต้นปอสดมาขูดเอาเปลือกนอกเส้นใย แล้วตากให้แห้งจึงนำไปขาย แต่หลังจากปี 2500 ชาวบ้านเริ่มปลูกปอที่แช่น้ำและลอกเอาเส้นใย สำหรับพื้นที่ที่ปลูกปอส่วนมากก็เป็นพื้นที่หัวไร่ปลายนา แต่ที่บ้านฝางน้อยมีที่สาธารณะ ซึ่งเรียกว่า “โคกซำบก” ที่ชาวบ้านได้นำมาจัดสรรให้ครัวเรือนในหมู่บ้านเข้าไปปลูกปอ ต่อมาภายหลังจากการปลูกปอได้หมดไปราวๆ ปี 2517 ที่ดินแห่งนี้ก็กลับคืนไปสู่ที่สาธารณะของชุมชนอย่างเดิม

ที่บ้านกะพี้และบ้านเหล่าเกวียนหักมีลักษณะที่แตกต่างไปจากบ้านฝางน้อย คือมีข้อจำกัดเรื่องพื้นที่หัวไร่ปลายนา ที่ดินที่บ้านกะพี้ในช่วงราวๆ ปี 2500 ส่วนใหญ่ได้กลายเป็นที่นาหมดแล้ว ดังนั้น จึงมีเพียงไม่ถึง 10 ครัวเรือนในบ้านกะพี้ที่ปลูกปอ นอกจากปลูกปอ ชาวบ้านบางคนก็ต้มเกลือขาย นอกจากนั้น รายได้เงินสดของชาวบ้านกะพี้ในช่วงนี้ส่วนหนึ่งมาจากการรับจ้าง กล่าวคือการรับจ้างขูดหัวตอหรือบุกเบิกที่ของครัวเรือนในหมู่บ้านอื่นๆ เพื่อปลูกพืชไร่ (ปอ) รับจ้างขุดดิน (ขุดสระ) ทำคันนา เป็นต้น ชาวบ้านเล่าว่า ผู้ชายในวัยแรงงานส่วนมากจะออกไปหารับจ้างในหมู่บ้านอื่นๆ ในช่วงที่ว่างจากงานของครัวเรือนตนเอง บางครั้งแรงงานรับจ้างเดินทางไปได้ไกลถึงอำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดอุดรธานี หรืออำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ปี 2490 เป็นต้นมา ครัวเรือนได้เข้าร่วมเศรษฐกิจการตลาดมากขึ้น ในขณะที่การผลิตเพื่อยังชีพก็ยังคงดำเนินต่อมา การเข้าร่วมเศรษฐกิจ การตลาดมีความเข้มข้นมากขึ้นในช่วงปี 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะเมื่อชาวบ้านหันมาปลูกปอ ผลที่ตามมาอย่างหนึ่งก็คือ การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการใช้แรงงาน ครัวเรือนได้หันไปทุ่มเทแรงงานให้กับการผลิตในครัวเรือนของตนเอง เพื่อให้มีรายได้ พ่อเสาร์ ชาวบ้านกะพี้ กล่าวว่า

“ในตอนนั้นผมบวชเป็นสามเณร ผมอยากจะบวชนานหน่อย
อยากจะเรียนหนังสือ แต่ก็ได้บวชเพียง 4 เดือนเท่านั้น
พ่อก็ขอร้องให้สึก เพราะไม่มีใครช่วยพ่อทำงาน ผมจึงสึก
ออกไปช่วยพ่อต้มเกลือ และต่อมาก็ปลูกปอ”

การที่ครัวเรือนต้องใช้แรงงานของตนเองเข้มข้นขึ้นนี้ มิได้มีผลต่อเพียงวัดเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความร่วมมือระหว่างครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับแรงงานด้วยในบ้านฝางน้อย การที่ครัวเรือนหันไปปลูกปอมากขึ้น ทำให้ครัวเรือนมีความต้องการแรงงานสำหรับการปลูกปอเพิ่มขึ้นมานอกเหนือจากการทำนา ผลที่ตามมาก็คือการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างครัวเรือนลดน้อยลง ครัวเรือนได้หันไปใช้การจ้างแรงงานเพิ่มเติม และเทคโนโลยีที่ประหยัดแรงงานมากขึ้น

การหายไปของระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานนี้ มักจะถูกใช้เป็นเครื่องชี้วัดการขยายตัวเข้าไปของระบบทุนนิยมในหมู่บ้าน หรือในทางตรงข้ามเป็นเครื่องชี้แสดงถึงการล่มสลายลงของระบบการกระทำร่วม (common actions) ของชุมชน ในวิชาเศรษฐศาสตร์ การล่มสลายของการแลกเปลี่ยนแรงงานนี้ เป็นไปตามกลไกตลาด กล่าวคือ การหันไปใช้แรงงานรับจ้างและการใช้เทคโนโลยีประหยัดแรงงาน จะมีต้นทุนที่ต่ำกว่าการแลกเปลี่ยนแรงงาน อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนแรงงาน หรือการไถ่वान การช่วยเหลือซึ่งกันและกันงานในกิจกรรมหลายๆ อย่าง ยังคงมีอยู่ต่อไป อย่างเช่นการยกเสาสร้างบ้าน ในบางหมู่บ้าน การเพาะปลูกพืชผักที่ส่งขายตลาดอย่างเดียว คือการปลูกกะหล่ำปลีที่บ้านหัวนาอำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ ในปัจจุบันใช้แรงงานแลกเปลี่ยน เหตุผลที่สำคัญที่ทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานยังคงมีอยู่ในกิจกรรมนั้นๆ ก็คือ ไม่มีหลักประกันว่า แรงงานรับจ้างจะมีเพียงพอตามความต้องการ ดังนั้นการจัดการแรงงานแบบการแลกเปลี่ยนหมุนเวียน จึงเป็นทางออกอย่างหนึ่ง และมีหลักประกันแน่นอนว่า ครัวเรือนจะมีแรงงานพอในการผลิต

สิ่งที่สำคัญที่ทำให้ชาวบ้านในหมู่บ้านทั้งสาม ยังคงสามารถดำรงชีพอยู่ได้ แม้ในหมู่บ้านที่ไม่ค่อยได้ปลูกพืชเศรษฐกิจมากอย่างเช่นบ้านกะพี้ กับบ้านเหล่า เกวียนหักก็คือ การที่ครัวเรือนยังคงอาศัยการยังชีพที่สามารถหาได้จากธรรมชาติ อย่างเช่นการหาอาหารจากแหล่งน้ำรอบหมู่บ้าน พืชผักที่มีตามฤดูกาล แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าครัวเรือนมีหลักประกันที่เพียงพอและจะไม่ประสบปัญหาในการยังชีพ ปัญหาหลักที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือฝนแล้งซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ปัญหาฝนแล้งมิได้ส่งผลกระทบเพียงแต่ว่าไม่มีน้ำทำนาและทำให้ขาดแคลนข้าวบริโภคเท่านั้น แต่ฝนแล้งทำให้แหล่งอาหารที่มีตามธรรมชาติลดน้อยลงไปด้วย ที่สำคัญก็คือ กิจกรรมทาง

เศรษฐกิจแบบยังชีพเหล่านี้ ก็มีได้อยู่นอกเหนือปลังตลาด ชาวบ้านเล่าว่า แต่ก่อนนี้ พืชผัก ปลา กบ เขียด และทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ ที่ชาวบ้านใช้สำหรับการยังชีพ มีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากว่า ยังไม่มีใครนำไปขาย แต่นับตั้งแต่ราวๆ ปี 2510 ขึ้นมา สิ่งเหล่านี้สามารถขายได้ ชาวบ้านจะไม่หาสิ่งเหล่านี้สำหรับการบริโภค ในครัวเรือนเท่านั้น แต่จะหาสำหรับการขายด้วย ที่บ้านฝางน้อยในปัจจุบันการออกไปเก็บเห็ดต้องทำในกลางคืน เรียกว่าไป “ได้เห็ด” เนื่องจากมีการแข่งขันกันหาเห็ดมาเพื่อขาย การที่สิ่งที่มีตามธรรมชาติที่ใช้สำหรับการยังชีพของชาวบ้าน ได้กลายเป็นสินค้าที่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันนี้ ทำให้สิ่งเหล่านี้ลดปริมาณลง และหายากมากขึ้นทุกที

การตอบสนองหรือการแก้ไขปัญหาฝนแล้งที่บ้านฝางน้อย เป็นตัวอย่างของเหตุการณ์ที่อาจจะทำให้เราสามารถวิเคราะห์ถึงการมีอยู่และการใช้ทุนทางสังคมสำหรับการยังชีพในช่วงเวลาที่วิกฤติ ในช่วงระหว่างปี 2510 - 2520 ได้เกิดฝนแล้งติดต่อกันหลายปี จนทำให้เกิดภาวะอดอยาก ปัญหาดังกล่าวนี้นี้ มิได้เกิดขึ้นเฉพาะที่บ้านฝางน้อยเท่านั้น แต่เกิดขึ้นเป็นบริเวณกว้างในภาคอีสาน การแก้ไขปัญหาของชาวบ้านฝางน้อยสองทางที่น่าสนใจในขณะนั้นคือ ทางแรกชาวบ้านได้ออกขอข้าวไปตามสถานที่ต่างๆ มีการเหมารถไปไกลถึงจังหวัดอุบลราชธานี ทางออกเช่นนี้เป็นไปได้ก็เนื่องจากทุนทางสังคมที่ชาวอีสานมีส่วนร่วมกันในเรื่องการช่วยเหลือเจือจุนหรือการทำบุญให้แก่คนที่กำลังประสบความลำบากในชีวิต หรือเราอาจจะเรียกว่า “น้ำใจ” และทุนทางสังคมดังกล่าวนี้ มีมากจนเป็นโอกาสหรือเป็นช่องทางสำหรับคนบางกลุ่มในการหารายได้ กล่าวคือมีบางครัวเรือนที่ไม่ได้ขอข้าวมาเพื่อบริโภคเท่านั้น แต่นำไปขายเพื่อเป็นรายได้ บางครัวเรือนถึงแม้ว่าจะทำนาและสามารถมีข้าวพอที่จะบริโภค ก็ยังออกหาขอข้าวเพื่อเป็นรายได้ การปฏิบัติเช่นนี้ เป็นการใช้ทุนทางสังคม ไปในทางที่ไม่เป็นไปตามปกติสถาน กล่าวคือในกรณีเช่นนี้ “น้ำใจ” ที่ผู้ให้บริจาคข้าวนั้น ให้สำหรับการบรรเทาทุกข์ของผู้ประสบเคราะห์กรรม การปฏิบัติเช่นนี้ ทำให้ทุนทางสังคมเสื่อมสลายเพราะผู้ให้ทานไม่มีความไว้วางใจหรือไม่แน่ใจว่า ผู้ที่มาขอข้าวเป็นผู้ที่ประสบเคราะห์กรรมจริงหรือเป็นผู้ที่ฉกฉวยโอกาส

การแก้ไขปัญหาวีธีที่สองเป็นการตั้งแก๊งโจรออกปล้นและลักขโมยควาย ในช่วงระหว่างปี 2510 - 2520 ที่ทางภาคอีสานมีฝนแล้งติดต่อกันหลายปีนี้ ปรากฏว่ามีโจรลักขโมย การจับปล้นระบาดขึ้นมามากด้วย ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงทั้งทางด้านลบและด้านบวกของทุนทางสังคม กล่าวคือการก่อตั้งเป็นแก๊งออกทำการจับปล้น ก็มีการจัดระเบียบองค์กร และจำเป็นจะต้องมีเครือข่าย มีข้อมูลข่าวสาร พวกโจรลักควายที่บ้านฝาง มีเครือข่ายของเพื่อนที่เป็นโจรมาก ส่วนมากเป็นกลุ่มที่อยู่ในภูเวียง ซึ่งเมื่อมีการกระทำผิดและมีเจ้าหน้าที่ติดตาม ก็ทำให้สามารถหลบซ่อนตัวได้ นอกจากนี้ยังมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร มีการวางแผนที่จะเข้าไปขโมย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นทุนทางสังคมที่กลุ่มโจรมี แต่การใช้ทุนทางสังคมของคนกลุ่มนี้ได้ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่คนกลุ่มอื่นๆ เป็นอย่างยิ่งส่วนในอีกด้านหนึ่ง เมื่อปรากฏว่ามีกลุ่มโจรลักควายออกอาละวาด ในช่วงนั้นชาวบ้านได้เกิดการจัดระเบียบ จัดทำรั้ว และประตูทางเข้าหมู่บ้านให้แน่นหนาขึ้น และ จัดเวรยามรักษาทรัพย์สินในตอนกลางคืน การสนองตอบการแก้ไขปัญหแบบนี้ เกิดขึ้นมาได้ก็เนื่องด้วย ชาวบ้านมีทุนทางสังคมอยู่พอสมควร ทุนทางสังคมนี้มิใช่การจัดระเบียบเวรยาม แต่สิ่งเหล่านี้เป็นผลของการมีทุนทางสังคมในชุมชนมากกว่า

ธรรมเนียมประเพณี ผี และพระ:รากฐานของทุนทางสังคมในชุมชนอีสาน

ทุนทางสังคมคือ สิ่งที่ยึดเหนี่ยวให้คนเป็นอันหนึ่งเดียวกัน หรือเปรียบเสมือน “กาว” ที่ผนึกคนในสังคมเข้าไว้ด้วยกัน ถ้าหากเราจะตั้งคำถามว่า ชาวบ้านในภาคอีสานมีอะไรเป็นที่ยึดเหนี่ยวคนในชุมชนในการอยู่รวมกัน หรือเป็นเครื่องมือที่ทำให้คนในชุมชนให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน เอาชนะปัญหาอุปสรรคต่างๆ ได้ คำตอบที่เราจะได้ในเบื้องต้นที่สรุปได้เป็น 3 ประการ ประการแรกเกี่ยวข้องกับธรรมเนียมประเพณีของชาวอีสานที่เรียกว่า “ฮีตสิบสองคองสิบสี่” ประการที่สองเป็นเรื่องของความเชื่อที่เกี่ยวกับผี และประการสุดท้ายคือวัดหรือพระ ในตอนต่อไปนี้จะเราได้อภิปรายใน 3 ประเด็น โดยใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์จากทั้งสามชุมชนที่เราได้ทำการศึกษาภาคสนาม

ธรรมเนียมประเพณี

ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดในทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องธรรมเนียมประเพณีของชุมชนในภาคอีสาน ยังมีความเชื่ออันหนึ่งซึ่งยังอาจจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริงนัก ก็คือความเชื่อที่ว่า ชุมชนทางภาคอีสานมีการก่อเกิดและพัฒนาขึ้นมา โดยได้รับอิทธิพลของรัฐน้อย คำว่าอิทธิพลของรัฐในที่นี้ก็มักจะมีความหมายถึงรัฐภาคกลางโดยเฉพาะ เมื่อเป็นเช่นนั้น จารีตประเพณีของชุมชนจึงน่าจะเป็นสิ่งที่วิวัฒน์ (evolved) ขึ้นมาพร้อมกับพัฒนาการและการคลี่คลายขยายตัวของชุมชน และเช่นเดียวกัน แนวความคิดอยู่เบื้องหลังการมองประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่ของชาวอีสาน มักจะมองว่าเป็นประเพณีของชาวบ้านที่ได้รับการครอบงำหรืออิทธิพลของรัฐน้อย

อย่างไรก็ตาม มีร่องรอยที่เป็นหลักฐานที่จะบอกเราได้ชัดเจนว่า ในประเพณีฮีตสิบสอง คองสิบสี่นั้น ได้รับอิทธิพล หรืออาจจะก่อกำเนิดมาจากชนชั้นผู้ปกครอง ในเอกสารชื่อ ประมวลสูตรขวัญและโสกต่าง ๆ มีพร้อมทั้งเข้คลองเขย และฮีตสิบสองคองสิบสี่ ซึ่งรวบรวมโดยปัญญาชนชาวอีสานชื่อ บุญ ปริบูรณ์ ในตอนท้ายของฮีตสิบสองคองสิบสี่ กล่าวไว้ดังนี้

“เดือน 12 ช่วงหรือบูชาอุสุภพญานาค 15 ตระกูล และแห่
พระเจ้าชีวิต ไปนมัสการพระธาตุศรีธรรมมาโคกราชถึง
พระยาฟ้าจุ่ม เอาพระไตรปิฎกขึ้นมาแต่เมืองอินทปัตถ์
มหานคร จึงเติมคองสิบสองขึ้นมาอีก แต่นั้นมาจึงไหว้ฮูป
แก้วเจ้าทั้งสามประการนั้นแลฯ” (หน้า 36)

นอกจากนั้น ในคองสิบสี่ที่ผู้รวบรวมคนเดียวกันรวบรวมไว้ ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งขอยกตัวอย่างบางตอนของคองสิบสี่มาให้เห็นดังนี้

“เป็นท้าวพระยา คั่นถึงเดือน 9 จำเริญ (ดับ - หมายถึง
 แรม 15 ค่ำ - ผู้วิชัย) ให้ปาวเดินราษฎรบ้านเมืองทาน
 ท่อข้าวประดับดิน ไปหาบุญตายาย ลูกเต้า หลานเหลน
 อันอนิจกรรมไปสู่ปรโลกหน้าหัวทุกแห่ง สิบอ้อยน้อย
 ใหญ่ลงมาถึงน้ำพระพิพัฒน์ ถวายสัตยานุสัตย์อีกหนหนึ่ง
 แล้วช่วงเฮืออุสุภานาคปากดงและปากด่าน กับพญานาค
 ทั้ง 15 ตระกูล อันรักษาบ้านเมืองให้ชื่นชมยินดี บ้านเมือง
 จึงอยู่เป็นสุข ข้าวกล้าไร่นาบริบูรณ์” (หน้า 40 - 41)

ข้อความที่ได้คัดมาไว้ในตอนต้นนี้ ชี้ให้เห็นว่า ฮิตสิบสองคองสิบสี่
 ไม่ได้ปราศจากอิทธิพลของรัฐ แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ได้หมายความว่า ธรรมเนียม
 ประเพณีดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องมือของชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม
 ชาวบ้านในชุมชนในภาคอีสานได้ใช้ประโยชน์จากฮิตสิบสองคองสิบสี่ และมีการ
 สร้างเสริมต่อเติมขึ้นมาใหม่ แต่การผลิตซ้ำฮิตสิบสองคองสิบสี่ การสืบทอด
 ธรรมเนียมประเพณี ส่วนมากก็ทำโดยบุคคลในชุมชน เป็นการสืบทอดจาก
 คนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง นอกจากนี้ การบังคับให้มีการปฏิบัติตามจารีตประเพณี
 ต่างๆ ก็ยังขึ้นอยู่กับชุมชนเป็นหลัก ไม่ได้มีอำนาจบังคับจากทางรัฐหรือผู้ปกครอง
 ลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้ธรรมเนียมประเพณีทางภาคอีสานมีความหลากหลาย แม้จะ
 มีหลักพื้นฐานที่เหมือนกัน แต่ก็อาจจะมียรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างกันออกไปได้

ถ้าหากเราถามผู้สูงอายุในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ เกี่ยวกับ
 ประเพณีฮิตสิบสองคองสิบสี่พบว่า โดยทั่วไปแล้วคนแก่ยังสามารถบอก
 ได้ว่า ประเพณีฮิตสิบสองมีอะไรบ้าง อย่างไรก็ตามเมื่อถามคนวัยกลางคน
 คนรุ่นหนุ่มหรือวัยรุ่น ส่วนมากไม่สามารถที่จะบอกได้ครบถ้วนว่า ประเพณี
 ดังกล่าวนี้อะไรบ้าง ฮิตสิบสองหมายถึงพิธีกรรมหรือการทำบุญในรอบ 12 เดือน
 ของปี ในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ยังพบว่าประเพณีการทำบุญตามฮิตสิบสอง
 มีอยู่ส่วนมาก แม้ว่าหลายอย่างจะไม่ได้ทำทุกปีแล้ว เนื่องจากว่าการทำบุญประเพณี
 เกี่ยวข้องกับค่าใช้จ่าย อย่าง เช่น การทำบุญพระเวส ในปัจจุบันทุกหมู่บ้านอาจจะทำ
 3-4 ปีต่อครั้ง แต่ประเพณีที่ยังมีการทำอยู่ประจำส่วนมากเป็นประเพณีที่เกี่ยวข้อง

กับการเพาะปลูก อย่างเช่นบุญเบิกบ้าน บุญข้าวสาก บุญข้าวประดับดิน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การที่ประเพณีดังกล่าวนี้ มีส่วนในการทำหน้าที่ผนึกคนในชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน และการทำพิธีกรรมต่างๆ ก็เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีและวัดหรือพุทธศาสนา ซึ่งจะได้กล่าวถึงภายหลัง

คองสิบสี่ เป็นข้อกำหนดหรือกฎกติกา "rule of conduct" กำกับความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกและปัจเจก หรือระหว่างปัจเจกกับกลุ่ม หรือระหว่างกลุ่มในชุมชน ในกฎกติกาดังกล่าวนี้ จะมีข้อกำหนดเกี่ยวกับเรื่องการลงโทษหรือวิธีปฏิบัติสำหรับผู้ที่ฝ่าฝืน ไม่ปฏิบัติตามฮีดคองด้วย กฎต่างๆ แบ่งเป็น 14 หมวด ตัวอย่างเช่น ฮีดผัวคองเมีย (ข้อปฏิบัติระหว่างสามีภรรยา) ฮีดป่า คองลุง (ข้อปฏิบัติระหว่างญาติพี่น้อง) ฮีดเจ้าคองขุน (ข้อปฏิบัติของผู้ปกครอง) เป็นต้น ในแต่ละฮีดคองก็อาจจะมีรายละเอียดที่แตกต่างออกไปอีก อย่างเช่นฮีดผัวคองเมีย อาจจะมีข้อกำหนดเกี่ยวกับเรื่องการเป็นภรรยาที่ดี คือข้อกำหนดเกี่ยวกับเรื่อง "เหือนสามน้ำสี่" (เหือนสามประการและน้ำสี่ประการสำหรับการเป็นภรรยาที่ดี) หมวดต่างๆ ที่พบในเอกสารที่มีการรวบรวมไว้โดยปัญญาชนท้องถิ่น และจากคำบอกเล่าของคนในชุมชนจะไม่ค่อยตรงกันนัก ประเด็นนี้เองที่ผู้เขียนมองว่า แม้ฮีดคองจะเป็นหลักสากลของกลุ่มคนไทลาวอีสาน แต่คนในแต่ละชุมชนหรือแต่ละกลุ่มย่อยก็สามารถที่จะเพิ่มเติมรายละเอียดเพิ่มเข้ามาได้

ถ้าหากเราจะมองธรรมเนียมประเพณีฮีดสิบสองคองสิบสี่ของชาวอีสานจากทัศนะทางวิชาการ เราสามารถที่จะสร้างเป็นข้อสรุปได้ว่า ประเพณีการทำบุญในรอบสิบสองเดือนของชาวอีสานนั้น เป็นกลไกในการผลิตซ้ำกฎกติกาที่ใช้สำหรับการควบคุมและกำกับระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน กลไกดังกล่าวนี้ทำงานตามรอบของเวลา ในธรรมเนียมประเพณีอันนี้ จะหล่อหลอมความคิดของคนในชุมชนสองด้าน ด้านแรกคืออะไรที่ถือว่ามียุณค่า หรือเป็นจริยธรรมที่ปัจเจกควรจะยึดถือในการดำเนินชีวิต และประการที่สอง มีกฎระเบียบอย่างไรที่ปัจเจกในชุมชนควรจะปฏิบัติตาม เพื่อให้สามารถที่จะสร้าง "ยุณค่า" ที่คนในชุมชนยึดถือร่วมกัน ตัวอย่างที่เราอาจจะยกขึ้นมาให้เห็นได้ก็คือ ประเพณีการทำบุญมหาชาติหรือบุญพระเวส ในการทำบุญนี้จะมีการเทศน์มหาชาติ 16 กัณฑ์ การเทศน์

นี้เรียกว่า “แหล่” โดยนักประพันธ์จะเป็นผู้ประพันธ์คำร้อง เนื้อหาของการเทศน์นี้ นอกจากจะมุ่งที่จะพรรณนาชีวิตของพระพุทธเจ้าในภาพต่าง ๆ ซึ่งมุ่งที่จะทำให้คนเห็นว่าการบริจาทานเป็นคุณธรรมสูงสุดที่คนควรจะนำมาปฏิบัติแล้ว ยังมีการสอดแทรกคำสอนเกี่ยวกับเรื่องการปฏิบัติตนระหว่างสามี ภรรยา ระหว่างสะใภ้และพ่อแม่สามี ระหว่างพ่อ แม่ ลูก เป็นต้น ชาวบ้านมีความเชื่อว่า ถ้าหากใครที่ฟังเทศน์มหาชาติทั้ง 13 กัณฑ์ครบในวันเดียว ก็จะมีอานิสงค์อย่างใหญ่หลวง การผลิตซ้ำระบบคุณค่าและระเบียบประเพณีดังกล่าวนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการผลิตซ้ำทางด้านอุดมการณ์ ซึ่งผนึกอยู่กับระบบการดำเนินชีวิตหรือการทำมาหากิน อันเป็นโลกทางวัตถุของคนในชุมชนด้วย

ดังได้กล่าวแล้วในตอนต้นว่า ธรรมเนียมประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่ กำลังอยู่ในภาวะเสื่อมสลายลงอย่างรวดเร็ว ตัวอย่างของการเสื่อมสลายลงของประเพณีฮีตคอง และการไม่สามารถที่จะผลิตซ้ำตัวเองต่อไปได้ อาจจะยกตัวอย่างให้เห็นได้จากการสะท้อนของกลุ่มคนผู้สูงอายุ ในขณะที่ผู้ทำวิจัยได้เก็บข้อมูลอยู่ในหมู่บ้าน ปัญหาที่สำคัญอย่างหนึ่งที่กลุ่มคนแก่หรือวัยกลางคนหยิบยกขึ้นมาสนทนาก็คือ ปัญหาของเด็กวัยรุ่นในหมู่บ้าน ปัญหามีตั้งแต่การมั่วสุม ติดยาเสพติด จนกระทั่งไปถึงปัญหาความขี้เกียจหรือการไม่ช่วยพ่อแม่เกี่ยวกับเรื่องการทำงานในครัวเรือน เมื่อถามว่าเราจะมีวิธีการที่จะสั่งสอนอบรมลูกหลานของเราอย่างไร คนแก่คนหนึ่งบอกว่า

“เราจะเอาอะไรไปสอนเขา แม้แต่การบ้านของเด็กนักเรียน ที่ครูให้มา เขาก็ดูไม่รู้เรื่อง พวกเด็กวัยรุ่นเวลามีปัญหาเรื่อง การบ้านหรือเรื่องอื่น ๆ ไม่ได้ถามพ่อแม่ หรือคนเฒ่าคนแก่แล้ว เขาจะฟังเพื่อนเขามากกว่า”

จากที่คนสูงอายุในชุมชนได้สะท้อนให้เห็นในที่นี้ เราอาจจะสรุปสั้นๆ ได้ว่า ในปัจจุบัน วิธีการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะการทำมาหากินของคนในชุมชน ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ระบบคุณค่าและธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม ไม่สามารถที่จะปรับปรุงแก้ไขและผลิตขึ้นมาใหม่ได้รวดเร็วเท่ากับการเปลี่ยนแปลง ดังกล่าวนี้อาจจะทำให้เสื่อมสลายลงไปเรื่อย ๆ เราจะอภิปรายเรื่องนี้ในตอนต่อไป

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อในเรื่องผีมีอยู่คู่กับชุมชนอีสานมาช้านาน แม้ในปัจจุบันที่ความเชื่อในทางโลกหรือทางวิทยาศาสตร์ได้รุกคืบเข้าไป ความเชื่อและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีบางอย่างก็ยังคงมีอยู่ และเนื่องจากความเชื่อในเรื่องผีมีมาก และมีความสลับซับซ้อน เราจะยกมาพิจารณาเพียง 3 อย่าง เหตุผลที่เราเลือกความเชื่อในเรื่องผีทั้งสองอย่างก็เพราะว่า ประการแรก จากการสอบถามชาวบ้านพบว่า ชาวบ้านมองว่าความเชื่อผีทั้งสองประการ มีความสำคัญต่อความร่วมมือระหว่างคนในชุมชน ประการที่สอง ความเชื่อในเรื่องผีทั้งสาม ประการยังคงมีเค้าร่างของการปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ดังเราจะได้พิจารณาต่อไป

ก. ผีปู่ตาและจ้ำ

ผีปู่ตาและความเชื่อเกี่ยวกับผีปู่ตา ถือว่าเป็นผีที่เป็นรากฐานที่สำคัญของบรรทัดฐานร่วม (shared norm) ของชุมชน โดยทั่วไปแล้วมักจะมี ความเชื่อทางวิชาการว่า ผีปู่ตาและจ้ำเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในทุกชุมชนอีสาน และคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนทุกคนต่างก็ยึดถือความเชื่ออันนี้ ถึงแม้ว่าทัศนะทางวิชาการดังกล่าวนี้จะถูกต้อง แต่ก็มีแนวโน้มที่จะทำให้เราเชื่อว่า ผีปู่ตาในภาคอีสานมีความเป็นเอกพันธ์หรือมีอยู่รูปแบบเดียวเป็นสากลทั่วไป จากการการศึกษาครั้งนี้เราพบว่า ผีปู่ตาในชุมชนอีสานมีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชุมชน

ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเรียกผีปู่ตาว่า “ญาคว” คำว่าญาควนี้เป็นคำที่ชาวอีสานโบราณเรียกพระ จากคำบอกเล่าสืบทอดกันมา ญาควคือพระที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือเป็นคนจากที่อื่น และมาจำพรรษาอยู่ที่บ้านฝาง เมื่อมรณภาพชาวบ้านได้สร้างศาลให้ และชาวบ้านให้ความเชื่อถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องคุ้มครองชาวบ้านให้มีความอยู่เย็นเป็นสุข อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานหรือคำบอกเล่าว่า ญาควมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเป็นบรรพบุรุษของผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานที่นี่ ญาควชอบของหวาน ดังนั้นในการเซ่นไหว้ชาวบ้านจะไม่ใช้อาหารคาวหรือสุรา จะใช้เฉพาะของหวานเท่านั้น การเลี้ยงญาควจะทำพร้อมๆ กับบุญเบิกบ้านในเดือนหก ซึ่งจะเป็นเดือนที่เริ่มทำนา หน้าที่ในการเลี้ยงญาควในเดือนนี้ เป็นหน้าที่ของจ้ำโดยตรง โดยชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะนำเงินมาให้จ้ำ

ครัวเรือนละ 1 บาท พร้อมกับ “ขอตัวควาย ขอคน” (เอาใบมะพร้าวมาขอให้ได้เท่ากับจำนวนตัว ควายและคนในแต่ละครัวเรือน) เมื่อมอบให้จ้แล้ว จ้าก็จะเป็นคนนำเอาเงินไปซื้อของหวานไปเลี้ยงญาติ และจะได้ขอให้ญาติช่วยคุ้มครองคนและสัตว์เลี้ยงให้อยู่รอดปลอดภัยตลอดทั้งปี อย่างไรก็ตาม พิธีการเลี้ยงปู่ตาไม่ได้ทำการเสี่ยงทายฝนฟ้า โดยใช้คางไก่ต้มเช่นกันกับหลายๆ ที่ที่ปฏิบัติกันในภาคอีสาน นอกจากการเลี้ยงในเดือนหก ยังมีการสร้างน้ำญาติในช่วงสงกรานต์ คือเมื่อมีการแห่ดอกไม้รอบๆ หมู่บ้านก็จะแฉะที่ตบญาติเพื่อสร้างน้ำ ซึ่งมีความหมายคล้ายกับการสร้างน้ำพระ และนอกจากนี้ ญาติยังเป็นความที่นับถือของชาวบ้านโนนทอง ซึ่งเป็นหมู่บ้านเดิมของชาวบ้านกลุ่มแรกที่อพยพเข้ามาอยู่ที่นี่ ทุกปีที่ชาวบ้านโนนทองเดินทางไปทำพิธี “สงยอหด้วย” ในช่วงเดือนหก ชาวบ้านจะแฉะบวงสรวงญาติโดยการจุดบ้องไฟถวาย และเลี้ยงญาติด้วย

สำหรับจ้ที่บ้านฝางน้อยในปัจจุบันเป็นผู้หญิงที่ได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านให้อยู่ในตำแหน่งนี้มานานแล้ว ตำแหน่งจ้านี้ ได้รับการสืบทอดจากบิดาของนางที่เสียชีวิตไป และบิดาของจ้คนปัจจุบันก็คือสมาชิกของกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านโนนทองและเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางกลุ่มแรกนั่นเอง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบอกว่าคนที่ เป็นจ้ส่วนมากจะเป็นผู้ชาย แต่ก็ไม่เคยได้ยินข้อกำหนดที่ว่า ผู้หญิงเป็นจ้ไม่ได้ สำหรับคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นจ้ได้ก็ต้องเป็นผู้ที่เข้ากับญาติได้ และสามารถพูดหรือติดต่อกับญาติได้

ในปัจจุบันแม้ว่าความเชื่อในทางโลกแพร่หลายโดยเฉพาะในหมู่คนรุ่นใหม่ที่บ้านฝางน้อย ความเชื่อในเรื่องญาติก็ยังคงมีอยู่ เมื่อคนจะเดินทางไปข้างนอก อย่างเช่นไปทำงานที่กรุงเทพฯ หรือไปทำงานเมืองนอก ชาวบ้านก็ยังคงมาบอกกล่าวญาติ โดยผ่านทางจ้ เรียกว่า “คอบ” เพื่อให้การเดินทางไปทำงานความปลอดภัยแคล้วคลาด และประสพแต่โชคดี มีอยู่ครั้งหนึ่งเมื่อเร็วๆ มา นี้ ที่ชาวบ้านคนหนึ่งแสดงอาการในลักษณะล่องเกินญาติ โดยการเอาเทียนไปลนต้นไม้ใหญ่ในดอนญาติเพื่อขอหวย ชาวบ้านคนนั้นได้ล้มป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุ โดยมีอาการปากบิตปากเบี้ยว

ที่บ้านกะพี้ ไม่มีดอนตาปู่เฉพาะของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านก็ยังคงมีความเชื่อในเรื่องผีปู่ตา โดยปู่ตาและดอนปู่ตาที่ชาวบ้านนับถือนั้น อยู่ที่บ้านเขื่อนซึ่งหาก

จากบ้านกะพ้อออกไปประมาณ 1 กิโลเมตร ชาวบ้านกะพ้อที่มาตั้งหลักแหล่งที่นี่ตอนเริ่มแรกนั้น มิได้มาจากบ้านเขื่อน แต่อพยพมาจากจังหวัดมหาสารคาม ดอนปู่ตาที่นี่มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ สำหรับการเลี้ยงผีปู่ตาและความเชื่อในเรื่องผีปู่ตานั้น มีลักษณะคล้ายกับบ้านฝางน้อย แต่ผีปู่ตาที่นี่เลี้ยงโดยไก่ต้มและสุรา ช่วงเวลาที่เลี้ยงทำในเดือน 6 ก่อนลงทำนา และมีการขอขวัญ ควาย และเขียนรายชื่อสมาชิกของครอบครัวใส่กระดาษ ไปมอบให้จำเช่นเดียวกับที่บ้านฝางน้อย

สำหรับที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ผู้สูงอายุในหมู่บ้านเชื่อว่า ผีปู่ตามีกำเนิดมาตั้งแต่พร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านไม่ทราบว่า ปู่ตามีความเป็นมาหรือมีประวัติอย่างไรหรือไม่ มีเพียงว่าคนรุ่นก่อนยึดถือ และชาวบ้านก็ปฏิบัติสืบทอดกันมา สำหรับกำหนดเลี้ยงปู่ตาก็เช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่น คือมีเลี้ยงลงในวันพุธของเดือนหก (หมายถึงลงนา) และเลี้ยงขึ้น วันพุธเดือนสาม โดยจำเป็นผู้ทำพิธี แต่ว่าการเลี้ยงที่บ้านเหล่าเกวียนหักจะแตกต่างจากการเลี้ยงของบ้านฝางน้อยและบ้านกะพ้ออยู่บ้างคือ ในวันที่มีการเลี้ยงมีชาวบ้านอื่นๆ นอกจากจำมาร่วมด้วย ไม่ว่าจะเป็นผู้หญิง คนแก่ ลูกเล็กเด็กแดง

นอกจากผีปู่ตาของหมู่บ้านทั้งสามนี้ ผู้วิจัยยังได้มีโอกาสนสัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องผีปู่ตาในหมู่บ้านอื่นๆ อีก ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญที่น่าจะกล่าวเพิ่มเติมในที่นี้สองประการ ประการแรก การสืบทอดตำแหน่งจำไม่มีแบบแผนที่แน่นอนตายตัว ตำแหน่งจำไม่ได้เป็นเครื่องชี้แสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจมีชุมชนบางแห่งที่ผู้วิจัยพบว่า คนจนก็เข้ามาดำรงตำแหน่งจำเป็นบางช่วง ประการที่สอง ดอนปู่ตาซึ่งเป็นที่สิงสถิตย์ของผีปู่ตานั้น มักจะถูกรุกโดยผู้มีอำนาจโดยเฉพาะอำนาจทางการเมือง หรือผู้ที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจในชุมชน ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีเอกชนกว้านซื้อที่ดินโดยรอบดอนปู่ตาไว้ทั้งหมด แม้แต่ทางเดินเข้าไปยังดอนปู่ตา ก็ต้องผ่านที่ดินเอกชน เมื่อเร็วๆ นี้เอกชนเจ้าของที่ดิน มีแผนที่จะสร้างโรงงาน ซึ่งคนแก่เล่าว่าปู่ตาไม่ชอบ และทำให้คนในหมู่บ้านไม่สบายหลายคน อย่างไรก็ตามแผนในการสร้างโรงงานในตอนนี้ ไม่มีการพูดถึงอีก ทั้งนี้ อาจจะเนื่องมาจากสภาพเศรษฐกิจที่ยังไม่เหมาะสม นอกจากนั้นที่หมู่บ้านหนึ่งในตำบลกุดกว้าง อำเภอหนองเรือ ผู้ใหญ่บ้านได้รุกเข้าไปยึดครองที่ดินดอนปู่ตาจนหมด เมื่อผู้ใหญ่บ้านคนนั้นลงจากตำแหน่ง ชาวบ้านได้นำเรื่องนี้ขึ้นมา

พิจารณาและจะฟ้องร้องผู้นำ จนกระทั่งผู้นำยินยอมสละที่ดินใหม่ให้เป็นที่ดินสาธารณะของชุมชน ในหมู่บ้านนี้ในปัจจุบันไม่มีตอนปูตา และชาวบ้านก็ไม่ได้นับถือและมีความเชื่อเรื่องผีปูตาอีกต่อไป

การมีตำแหน่ง “จ้ำ” ในชุมชนหมู่บ้าน ถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ชุมชนสร้างขึ้นมา เพื่อให้มีการติดตามและควบคุมให้คนในชุมชนปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม หากมีการฝ่าฝืนก็จะมีมาตรการที่จะบังคับให้มีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ตำแหน่งจ้ำนี้ไม่มีปรากฏในทำเนียบของตำแหน่งของรัฐโบราณ โดยเฉพาะตำแหน่งที่จะต้องเข้าไปถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ดังนั้นจ้ำจึงถือว่าเป็นสถาบันของชุมชน อย่างไรก็ตามการทำหน้าที่ในการสำรวจจำนวนคนและสัตว์ หรือ “การขอตัว ควาย คน” ของแต่ละครัวเรือน ไปส่งให้จ้ำทราบนั้น ทำให้มีข้อสงสัยว่า การทำหน้าที่ของจ้ำในสมัยโบราณจะเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองหรือไม่ เพราะการรู้จำนวนคน สัตว์ที่ใช้แรงงานนั้น ถือว่ามีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อผู้ปกครองยิ่ง ในขณะที่ในชุมชนเล็กๆ ที่มีจำนวนครัวเรือนเพียง 20 - 30 ครัวเรือน ไม่น่าจะมีความจำเป็นมากนัก แม้ว่าเหตุผลของการรายงานนี้ จะบอกว่าเพื่อให้จ้ำได้นำไปบอกกล่าวแก่ผีปูตา เพื่อให้ผีปูตาได้ทราบและให้ปกป้องรักษาจำนวนคนและสัตว์เหล่านี้ ให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขก็ตาม

สิ่งที่เราอาจจะวิเคราะห์ได้ว่า ผีปูตาเป็นแหล่งที่สำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมีความร่วมมือก็คือ ผีปูตาในแต่ละชุมชน จะมีเพียงที่เดียวเท่านั้น การยึดถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเดียวกันน่าจะทำให้เกิดความเป็นเอกภาพ และที่สำคัญก็คือ ผีปูตามีกลไกที่จะทำให้เกิดการปฏิบัติตามบรรทัดฐานอย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือมีจ้ำซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องระเบียบปฏิบัติ หรือกติกาในการอยู่ร่วมกันของปัจเจกในชุมชน ชาวบ้านเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีการขโมยปลาจากเบ็ดราวของชาวบ้าน ผู้ต้องสงสัยให้การปฏิเสธตลอด แม้ว่าจะมีการสาบานให้ฟ้าผ่า แต่เมื่อนำไปสาบานกับจ้ำ โดยบอกว่า ถ้าได้เขาขโมยจริงแล้วไม่รับสารภาพ ขอให้ตาปูหักคอ คนที่ต้องสงสัยถึงกับหน้าถอดสีและยอมรับในทันที

ข. ธรรมหรือหมอธรรม

ชาวบ้านมักจะอธิบายว่า ธรรมตรงกันข้ามกับผี และเข้ากันไม่ได้ อย่างผีปอบที่ได้อธิบายที่ผ่านมา แม้จะจัดอยู่ในกลุ่มผีที่ปกป้องรักษาชาวบ้าน แต่ก็ยังถือว่าเป็นผีและไม่ถูกกับพวกธรรม คำว่าธรรม เป็นคำที่ยกเอามาจากคำของพระพุทธเจ้าและมีความศักดิ์สิทธิ์ คำาธรรมเป็นคำที่มนุษย์ธรรมดาไม่อาจจะเข้าใจได้ ธรรมใช้สำหรับปราบมารหรือผี ดังนั้นโดยหลักแล้วผู้ที่ถือธรรมจะไม่นับถือผี ชาวบ้านผู้มีประสบการณ์ตรงในเรื่องนี้เล่าว่า ตัวเขาถือธรรมและแต่งงานกับคนที่ถือผี มีครั้งหนึ่งเขาพาภรรยาเขาไปเยี่ยมบ้านเกิดและนอนค้างที่บ้านเขาที่เป็นบ้านของผู้ที่ถือธรรม เมื่อตักกลางคืนภรรยาเขามีอาการทรมานทรมาย ไม่สามารถที่จะนอนหลับได้ จนตัวเขาต้องได้ไป “คอย” ธรรม คือการบอกกล่าวขอรักษาและขออนุญาตให้ภรรยาเขานอนในบ้านนั้น ภรรยาเขาจึงนอนหลับได้

ชาวบ้านเล่าว่า ผู้ที่จะเป็นหมอธรรมจะต้องผ่านการเรียน “ธรรม” โดยทั่วไปแล้วมักจะเป็นผู้อาวุโสในตระกูล มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสม คนที่เป็นหมอธรรมแล้วจะมีข้อห้ามหรือ “ชะล่า” ที่เคร่งครัด อย่างเช่นไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ดื่มสุรา ไม่ทานข้าวที่บ้านที่กำลังมีงานศพ เป็นต้น ทุกวันพระ ผู้ที่เป็นลูกธรรมจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปที่บ้านของหมอธรรมที่ตนเองนับถือเพื่อเอาดอกไม้ “ขึ้นฮ้าน” หรือการบูชาธรรม การบูชาธรรมดังกล่าวนี้ ถ้าหากจะมองจากทัศนะทางวิชาการก็คือการแสดงตนเป็นสมาชิกกลุ่ม และการแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนนั้น ๆ ยังมีความภักดี (royalty) ต่อกลุ่ม นอกจากนี้ เมื่อมีการเจ็บป่วย โดยเฉพาะการเจ็บป่วยที่เกิดจากการกระทำของผี หมอธรรมก็สามารถที่จะรักษาให้หายได้ ในปัจจุบันไม่พบหมอธรรมในทั้ง 3 หมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านผู้ยังคงถือธรรมก็จะเก็บดอกไม้ “ขึ้นฮ้าน” บูชาพระพุทธ รูปที่บ้านของตนเอง

ที่บ้านกะพี้ มีการปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องธรรมที่แตกต่างออกไป ถึงแม้ว่า คำว่าธรรมจะมีความหมายเหมือนกับที่ได้กล่าวมาข้างต้น และใคร่ขอยกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องมาอธิบายเพื่อจะให้เห็นภาพ เมื่อราวๆ 30 - 40 ปีที่ผ่านมา มีชาวบ้านคนหนึ่งของบ้านกะพี้ ไปเสียชีวิตที่โรงพยาบาล ตามประเพณีแล้ว คนที่เสียชีวิตนอกหมู่บ้าน จะนำเข้ามาในหมู่บ้านไม่ได้ ในตอนแรกศพของผู้ที่เสียชีวิตได้นำมาไว้ที่

เถียงนา แต่เมื่อตกเย็นญาติพี่น้องได้ตัดสินใจนำศพเข้ามาทำพิธีในหมู่บ้าน จากนั้นปรากฏว่า มีชาวบ้านเสียชีวิตด้วยเหตุต่าง ๆ ตัด ๆ กันจำนวน 9 ศพ ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเหตุอาเภทที่เกิดจากการฝ่าฝืนธรรมเนียมประเพณีที่ได้กล่าวในตอนต้น เพื่อแก้ไขปัญหานี้ ชาวบ้านได้ไปนิมนต์พระที่มีผู้ที่เคารพนับถือและมีชื่อในด้านนี้มาทำพิธี โดยพิธีกรรมที่สำคัญก็คือ การจัดตั้ง “หอพระธรรม” ขึ้นใกล้กับศาลากลางบ้าน และจัดสร้างหอพระธรรมย่อยประจำทิศทั้งแปดรอบหมู่บ้าน หอพระธรรมนี้มีลักษณะคล้ายๆ กับ “หลักบ้าน” ในหมู่บ้านอื่นๆ ที่ชาวบ้านมีความเชื่อว่าการปกป้องคุ้มครองชาวบ้าน ในขณะที่ทีมวิจัยกำลังเก็บข้อมูลอยู่ในหมู่บ้าน ได้มีเหตุคล้ายๆ กับที่ได้เล่าไว้ในตอนต้นเกิดขึ้นที่บ้านกะพี้ อีก คือมีคนตายติดๆ กันสองคน ชาวบ้านก็ไปนิมนต์พระมาทำพิธี ตามที่เคยได้ทำเมื่อครั้งก่อน การทำพิธีกรรมแบบนี้ของพระ คือการไล่ผีหรือวิญญาณชั่วร้ายในสังคมอีสาน หรือในสังคมชนบททั่วไปของไทย มิใช่เรื่องแปลก ดังนั้น คาทาสวดมนต์ของพระจึงมีสถานะเป็น “ธรรม” หรือเวทย์มนคาถาสำหรับการขับไล่ผี นอกเหนือไปจากการเป็นคำสอนทางศาสนาให้ละเว้นไปจากการทำชั่ว

กล่าวโดยสรุป หมอธรรมเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้เกิดเครือข่ายในระหว่างเครือญาติ ทั้งนี้เนื่องจากว่า ผู้ที่ถือธรรมมักจะเป็นผู้อาวุโสในตระกูล เครือข่ายดังกล่าวนี้ย่อมนำไปสู่ความช่วยเหลือ และร่วมมือทางด้านต่างๆ ระหว่างสมาชิกภายในเครือข่าย อย่างไรก็ตาม การนับถือธรรมก็สามารถที่จะขยายครอบคลุมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งชุมชนได้ อย่างเช่นกรณีของบ้านกะพี้ที่ได้เล่าไว้ในข้างบน นอกจากนี้ในปัจจุบัน ความเชื่อเรื่องธรรมสามารถที่จะขยายเครือข่ายออกไปนอกชุมชน ในหมู่บ้านโคกสูงซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในอำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น มีผู้ที่เชี่ยวชาญในเรื่องธรรม โดยหมอธรรมผู้นั้นรับเรียนมาจากพระจากทางจังหวัดอุบลราชธานี ความเชี่ยวชาญในเรื่องการปราบผี ทำให้เขาได้รับการนับถือและมีเครือข่ายขยายออกไปนอกเขตชุมชน

ค. ผีฟ้า

ผีฟ้าเป็นความเชื่อเรื่องผีอีกอย่างหนึ่งที่เคยมีอย่างแพร่หลายในทั้งสามหมู่บ้าน และยังคงมีปฏิบัติอยู่ ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเล่าว่าแต่ก่อนมีผู้หญิงในหมู่บ้านเป็น “นางเทียม” แต่ปัจจุบันนี้เสียชีวิตไปแล้ว มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวบ้านในแถบบ้านฝางน้อยเป็น “ขาด” (ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นโรคฝีดาษ) ระบาดไปทั่ว ชาวบ้านเชื่อว่าพรานหมาซึ่งเป็นชาวบ้านเข้าไปล่าสัตว์ในแถบภูกระดึง และได้ไปยิง “ผีตาโขน” จึงเป็นเหตุให้ผีตาโขนไม่พอใจเอาบาตมาปล่อยให้ติดต่อกันในหมู่บ้าน วิธีการรักษาวิธีหนึ่งก็คือการล่าผีฟ้านี้เอง

หลักของการรักษาของผีฟ้าก็คือการ “ล่ำอ้อย” หรือล่ำอ้อนวอนเพื่อขอความเมตตาจากผีที่ทำให้ผู้ป่วยมีอาการเจ็บป่วย วิธีการแบบนี้ตรงกันข้ามกับหมอธรรมที่ใช้เวทย์มนต์คาถาเข้าข่มบังคับหรือไล่ผี การรักษาแบบผีฟ้าเป็นการยอมอ่อนข้อ และพยายามที่จะทำให้ผีพึงพอใจ ในพิธีกรรมการรักษาจึงออกมาในทางการสร้างความเพลิดเพลิน ได้แก่การฟ้อนรำเพื่อให้ผีที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยพึงพอใจ

ข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือในขณะที่เจ้าหรือหมอธรรมส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย (แม้ไม่มีข้อกำหนดที่ชัดเจนว่าจะต้องเป็นชายเท่านั้น) แต่ล่ำผีฟ้าเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลักในหมู่บ้านที่นับถือล่ำผีฟ้าจะต้องมีสังกัดหรือขึ้นอยู่กับหัวหน้าซึ่งเรียกว่าที่เป็นเจ้าของ “ของรักษา” พิธีกรรมที่สำคัญของความเชื่อในเรื่องผีฟ้ามี 2 อย่าง พิธีกรรมอย่างแรกคือการจัดชุมนุมสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งโดยทั่วไปจะจัดในช่วงสงกรานต์ พิธีกรรมแบบนี้เรียกว่าการ “ลงช่วง” และอาจใช้เวลาถึง 3 วันติดต่อกัน โดยสมาชิกของกลุ่มจะนำของบรรณาการ อย่างเช่น เหล้า ผ้า เงิน หรือสิ่งของอย่างอื่นมารวมกันที่บ้านของผู้ที่เป็นเจ้าของของรักษา ระหว่างพิธีกรรมการลงช่วงนี้ จะมีการเล่นฟ้อนรำของสมาชิกด้วย ส่วนพิธีกรรมอย่างที่สอง ก็คือการ “ล่ำสอง” เมื่อสมาชิกของกลุ่มป่วย และสงสัยว่าจะเกิดจากการกระทำของผี ก็จะไปเชิญให้คนที่ เป็นเจ้าของของรักษาไปทำพิธีล่ำผีฟ้าหรือ ล่ำสองที่บ้านผู้ป่วย ในวันที่หัวหน้ากลุ่มมาทำพิธีล่ำสองนั้น สมาชิกกลุ่มที่อยู่หมู่บ้านเดียวกับผู้ป่วย ก็จะมาร่วมพิธีที่บ้านของผู้ป่วยด้วย พิธีกรรมจะเริ่มต้นด้วยหัวหน้ากลุ่มเริ่มบทร้องที่มีเนื้อหาเชื่อเชิญให้ผีต่าง ๆ มาร่วมในพิธี และมาเข้าสิงร่างคนที่เข้ามาร่วมในพิธี หลังจากนั้นสมาชิกที่เข้ามาร่วมก็จะลุกขึ้นรำรำ ซึ่งท่วงท่าและลีลาที่ขึ้นอยู่กับว่า มีผีอะไรเข้ามาสิงในร่าง

และเมื่อจบการร่ำล่ำ คนที่ร่วมในพิธีหรือผู้ป่วยอาจจะถามไถ่ถึงความพึงพอใจของผี และโอกาสที่จะหายจากการเจ็บป่วย ซึ่งคนที่เป็นผู้ทำพิธีก็จะบอกและให้คำแนะนำต่างๆ ในการปฏิบัติตนของผู้ป่วย

ประเด็นต่อมาที่ควรจะต้องตั้งไว้เป็นข้อสังเกตคือ แม้ว่าในสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้ จะไม่มีหัวหน้าผีฟ้า แต่ยังคงพบว่ามีคนยึดถือความเชื่อเรื่องนี้มากพอสมควร คนที่มีความเชื่อในเรื่องนี้มีทั้งหญิงและชาย มีทั้งที่เป็นคนแก่และคนในวัยกลางคน แม้ในหมู่บ้านที่ถือธรรมเนียมอย่างเคร่งครัดเช่นบ้านกะพี้ ซึ่งมีข้อห้ามไม่ให้มีการล่าผีฟ้าหรือล่าทรงภายในหมู่บ้าน ก็ยังมีชาวบ้านนับถือผีฟ้า โดยเมื่อมีชาวบ้านจะทำพิธีล่าสอง ก็จะไปล่านอกหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังพบว่าในขณะที่หมอธรรมเป็นเครือข่ายที่ก่อรูปขึ้นมาจากกลุ่มเครือญาติ หรือตระกูล ผีฟ้ากลับไม่ได้มีข้อจำกัดในเรื่องนี้ ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้เครือข่ายของผีฟ้า กว้างขวางกว่าผีชนิดอื่นๆ กล่าวคือสมาชิกที่อยู่ภายใต้หัวหน้าผีฟ้า มาจากหลายหมู่บ้าน บางครั้งอยู่ต่างจังหวัด

วัด

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างธรรมเนียมประเพณี และความเชื่อในเรื่องผีแล้ว วัดและพระในชุมชน ยังคงมีชาวบ้านศรัทธา และมีการผลิตซ้ำและสร้างขึ้นมาใหม่ได้ดีกว่าสถาบันทั้งสองที่ได้กล่าวมา ดังที่เราได้อภิปรายไว้ตั้งแต่ต้น ทั้งธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อในเรื่องผี ล้วนแต่เผชิญการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในชนบทในช่วงราวสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้ธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อในเรื่องผีถูกร่อนไปมาก แต่ในขณะเดียวกันหากเราเข้าไปในหมู่บ้าน เราจะพบว่าวัดกลับมีความเจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะในแง่ความก้าวหน้าทางวัตถุ ตัวอาคารกำแพงวัดในบางครั้งเราจะพบว่า ความก้าวหน้าในแง่ของวัตถุก่อสร้างของวัดนี้ มีความขัดแย้งกันอย่างมากกับสภาพเป็นอยู่ของครัวเรือนในชุมชน ซึ่งครัวเรือนจำนวนมากมีความขัดสนทางวัตถุ

ข้อสังเกตดังกล่าวข้างต้น มีความเป็นจริงอย่างยิ่งกับสิ่งที่เราได้พบที่บ้านเหล่าเกวียนหัก กล่าวคือ บ้านเหล่าเกวียนหักเป็นหมู่บ้านที่มีคนไร่ที่ดินทำกินในอัตราส่วนที่สูงกว่าอีกสองหมู่บ้านที่เราทำการศึกษา ครัวเรือนจำนวนกว่า 30 ครัวเรือน

ไม่มีที่ดินตั้งบ้านเรือนเป็นของตนเอง ต้องอาศัยที่ดินสาธารณะปลูกกระท่อมอยู่ ซึ่งอยู่ติดกับรั้ววัดทางด้านทิศใต้ สภาพของที่อยู่อาศัยของครัวเรือนเหล่านี้ถือว่าขัดแย้งกับสภาพของวัดที่เราเห็นได้ด้วยสายตาซึ่งมีศาลาโครงสร้างคอนกรีตที่ใหญ่โตโอโง่ 1 หลัง สามารถบรรจุคนที่มาทำบุญได้กว่า 400 คน รั้วของวัดเป็นกำแพงคอนกรีตล้อมรอบ นอกจากศาลาและกุฏิของพระแล้ว ภายในวัดยังมีศาลาสำหรับมหรสพ เมื่อยามมีการเฉลิมฉลอง ช้างๆ กำแพงวัดมีเจดีย์บรรจุอัฐิของผู้ตายรายรอบอยู่ แน่นหนาที่สุดว่า ชาวบ้านได้ทุ่มเททรัพยากรไม่ว่าจะเป็นเวลา กำลังแรงงาน หรือ ทรัพยากรทางวัตถุอื่นๆ ลงไปมากพอสมควร จึงจะสามารถสร้างสรรค์สิ่งก่อสร้างเช่นนี้ขึ้นมาได้ วัดบ้านเหล่าเกวียนหัก มีกำเนิดขึ้นมาพร้อมๆ กับการก่อตั้งหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ความเจริญทางด้านวัตถุก่อสร้างของวัด เพิ่งจะปรากฏอย่างชัดเจนในช่วงราวเกือบ 20 ปีที่ผ่านมาเอง

เช่นเดียวกัน ชาวบ้านเชื่อว่าวัดบ้านฝางน้อยก่อตั้งมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน โดยอาจจะก่อตั้งภายหลังจากที่มีการตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางได้ไม่นาน วัดบ้านฝางมีการย้ายที่ตั้งวัดถึง 3 ครั้ง เริ่มแรกวัดตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน แต่ได้เกิดไฟไหม้ จึงย้ายวัดไปตั้งทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้าน ครั้งที่สามได้ย้ายมาตั้งที่ปัจจุบัน เนื่องจากว่าผู้ที่มีฐานะดีของหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งจำนวน 4 ครัวเรือน ได้ร่วมกันยกที่ดินให้เพื่อสร้างวัด ที่ตั้งใหม่ของวัดตั้งอยู่เกือบใจกลางของหมู่บ้าน ซึ่งทำให้สะดวกมากขึ้น

ชาวบ้านที่เคยบวชเป็นเจ้าอาวาส และภายหลังลาสิกและแต่งงานกับหญิงในหมู่บ้านแล้วตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางเล่าว่า ในช่วงราวๆ ปี 2505 นั้น บ้านฝางยังคงมีความกันดาร และถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านโง่ ดังนั้นวัดไม่ค่อยมีความสำคัญ ชาวบ้านเองก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับวัดมากนัก เจ้าอาวาสซึ่งเรียนจบชั้น ม.6 ได้ร่วมกับพระอีกรูปซึ่งมาจากหมู่บ้านอื่น จัดตั้งวัดเป็นสำนักเรียนสอนหนังสือให้แก่พระและสามเณร ทำให้วัดเริ่มมีบทบาท ทั้งนี้เนื่องจากว่า คนที่บวชต้องการเข้ามาเพื่อศึกษาและสำหรับชาวอีสานแล้ว การศึกษาถือว่าเป็นบันไดหรือหนทางอันหนึ่งที่จะทำให้หลุดออกไปจากการเป็นชนวนได้

บทบาทของวัด ในฐานะที่เป็นแหล่งที่จะให้การศึกษาแก่คนในชุมชน โดยเฉพาะการศึกษาในแบบใหม่นั้น ก็ปรากฏกับวัดบ้านกะพี้เช่นกัน โดยวัดนี้ก่อตั้งขึ้นมาเมื่อราวปี พ.ศ. 2493 ความจริงแล้วบ้านกะพี้ก่อตั้งมาก่อนที่จะมีวัดเป็นเวลานานมาแล้ว ชาวบ้านเล่าว่าก่อนที่จะยังไม่สร้างวัด ชาวบ้านก็ไปทำบุญที่วัดบ้านเขื่อน ซึ่งอยู่ห่างออกไปราว 1 กิโลเมตร ภายหลังชาวบ้านเห็นว่าไม่ค่อยสะดวก อยากมีวัดเป็นของตนเอง จึงได้ปรึกษากับเจ้าคณะตำบล และเจ้าคณะตำบลก็เห็นด้วยและให้การสนับสนุน โดยจัดหาพระมาจำพรรษา วัดบ้านกะพี้เริ่มก่อตั้งเมื่อปี 2493 แต่อยู่มาไม่นาน วัดก็ร้างไม่มีพระจำพรรษา เหตุผลที่สำคัญที่วัดร้างก็คือ ที่วัดนี้ไม่มีสำนักเรียนพระและสามเณรส่วนมากที่บวชและต้องการเรียนก็เดินไปจำพรรษาที่วัดอื่น ส่วนหนึ่งเดินทางไปกรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2500 เล็กน้อย ชาวบ้านกะพี้ได้ย้ายวัดมาอยู่ในที่ปัจจุบัน และย้าย (ขยับ) ที่อีกครั้ง เพื่อให้วัดติดกับถนนที่สร้างขึ้นในปี 2505 ปัญหาการไม่มีพระอยู่จำพรรษามีอยู่เรื่อยมา แม้ในปัจจุบันก็มีหลวงพ่อยุ่จำพรรษาเพียงรูปเดียวเท่านั้น

การที่วัดเป็นแหล่งทางด้านการศึกษานี้ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะว่าการศึกษาแบบใหม่เป็นบันไดสำคัญสำหรับการเลื่อนสถานะภาพทางสังคมในความเชื่อแบบดั้งเดิม การได้เข้าไปสู่การบวช เป็น “พิธีกรรมสำหรับการเปลี่ยนผ่าน” (rite of passage) อย่างหนึ่ง คือการเปลี่ยนสถานะจาก “คนดิบ” เป็น “คนสุก” และพร้อมสำหรับการเข้าสู่การเป็นลูกเขย การครองเรือนในขั้นต่อไป ดังนั้น วัดจึงมีคุณค่าในแง่หนึ่ง แต่การเลื่อนขั้นทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาแบบใหม่ที่วัดบ้านกะพี้และวัดบ้านฝางได้จัดตั้งสำนักเรียนขึ้นมานั้น เป็นเรื่องใหม่ เป็นการเลื่อนขั้นจากชานาไปสู่การเป็นข้าราชการ หรือตำแหน่งอื่นๆ ที่อยู่นอกชุมชน ในประวัติศาสตร์ ความพยายามของรัฐที่จะกระจายการศึกษาของรัฐไปสู่ประชาชน และเป็นความพยายามของการผนวกเอาภูมิภาคต่างๆ เข้ากับรัฐภาคกลาง ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีวัดและศาสนาเป็นกลไกที่สำคัญ วัดท้องถิ่นได้รับการมอบหมายให้ทำหน้าที่ในการสอนหลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ และบุคลากรของวัดได้แก่พระ ก็ได้รับการศึกษาอบรมเพื่อให้มาทำหน้าที่ในการขยายการศึกษาของรัฐ แม้ในสมัยปัจจุบันที่การศึกษาแบบโรงเรียนของรัฐได้แพร่ขยายมากแล้ว วัดก็ยังเป็นแหล่งและช่องทางที่จะเข้าสู่การศึกษาโดยเฉพาะสำหรับผู้ที่มีฐานะยากจน

ดังที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ตั้งแต่ต้นแล้วว่า ในบรรดาสถาบันหลัก 3 อย่างอันเป็นแหล่งที่มาของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทอีสาน (อีก 2 สถาบันได้แก่ ธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อเรื่องผี) นั้น วัดถือว่าเป็นสถาบันที่มีการผลิตซ้ำและมีการสร้างขึ้นใหม่อย่างต่อเนื่อง แม้ความเจริญทางด้านวัตถุและการก่อสร้างของวัด จะเป็นภาพที่ขัดแย้งกับความแร้นแค้น และความขัดสนของชุมชนชนบท แต่ก็ยังสะท้อนให้เราเห็นอย่างชัดเจนว่า คนชนบทมีความ “ศรัทธา” ต่อวัด ศรัทธาดังกล่าวนี้นี้ ไม่ควรจะมองว่าเป็นเรื่องมงายหรือสนับสนุนให้เกิดการลงทุนที่ไม่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่เราควรจะต้องมองเห็นศักยภาพหรือพลังที่อยู่เบื้องหลังศรัทธาดังกล่าว หากเราจะกล่าวโดยย่อ วัดบ้านฝางน้อย บ้านกะพี้ และบ้านเหล่าเกวียนหัก สามารถที่จะสร้างความก้าวหน้าในทางวัตถุโดยการบริจาค โดยเฉพาะการ “ทอดผ้าป่า” ที่บ้านกะพี้ การทอดผ้าป่าเริ่มมาตั้งแต่ราวปี 2496 คือในช่วงนั้น ชาวบ้านต้องการก่อสร้างสร้างศาลา จึงไปบอกกล่าวขอ “ศรัทธา” แรงสนับสนุนจากหมู่บ้านที่ชาวบ้านเป็นเครือข่ายมีการติดต่อไปมาหาสู่ ซึ่งอยู่ที่อำเภอบ้านไผ่ เพื่อให้หน้าผ้าป่ามาทอดถวาย ในปัจจุบัน ผ้าป่ามักจะมาจากกรุงเทพฯ วัดของทั้งสามหมู่บ้าน ล้วนแต่มีผ้าป่าจากกรุงเทพฯ มาทอดถวายแล้วหลายครั้ง ในปีนี้บ้านฝางน้อยมีแผนที่จะทอดผ้าป่าอีก เพื่อนำเงินมาทำกำแพงวัดซึ่งการก่อสร้างยังไม่แล้วเสร็จ ชาวบ้านมีการจัดระเบียบแบ่งออกเป็นสายงาน เพื่อจะติดต่อไปยังผู้อุปถัมภ์ภายนอก กลุ่มผู้อุปถัมภ์หลักได้แก่ลูกหลานของชาวบ้านฝาง ที่อพยพไปทำงานอยู่ที่ต่างๆ นั้นเอง นอกจากนี้ ชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้านก็ไม่ได้อยู่ในฐานะที่เป็นผู้รับการอุปถัมภ์ผ้าป่าเท่านั้น บ่อยครั้งที่ชาวบ้านจะต้องจัดผ้าป่า หรือเรียไ้เงินเพื่อช่วยเหลือหมู่บ้านอื่นที่ได้บอกบุญมายังหมู่บ้าน ขนาดของความช่วยเหลือหรือการอุปถัมภ์ ขึ้นอยู่กับระดับความใกล้ชิดของความสัมพันธ์อย่างเช่น มีลูกหลานของชาวบ้านกะพี้ อพยพครอบครัวไปทำมาหากินอยู่ทางเมืองเลย และได้บอกบุญมายังบ้านกะพี้เกี่ยวกับเรื่องการก่อสร้างวัด ชาวบ้านกะพี้ก็ได้เรียไ้เงินครัวเรือนละ 100 บาท นำไปมอบให้หมู่บ้านนั้น ในกรณีเช่นนี้ ถือว่าหมู่บ้านนี้มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับบ้านกะพี้ นอกจากผ้าป่าแล้ว ศรัทธาและการอุปถัมภ์วัดในด้านการก่อสร้าง อาจจะมีรูปแบบอื่นๆ ด้วย อย่างเช่น การทำบุญกฐิน หรือแม้แต่การบริจาคเงินให้วัดโดยตรง เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ระเบียบประเพณีที่ชาวอีสานในสามหมู่บ้านปฏิบัติมาตั้งแต่โบราณ ความเชื่อในเรื่องผี และวัด เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการทำให้ชีวิตในชุมชนมีการผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ปัจจัยทั้งสามนี้เป็นเสมือนปัจจัยพื้นฐาน (infrastructure) ทางสังคมและวัฒนธรรมที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการแลกเปลี่ยน หรือการโยกย้ายทรัพยากรระหว่างปัจเจก ระหว่างปัจเจกและกลุ่ม และระหว่างกลุ่มกับกลุ่ม ในปัจจุบันปัจจัยทั้งสามด้านได้มีการเสื่อมคลายลงไปมาก แต่หลายอย่างก็ยังมีคนยึดถือและปฏิบัติสืบทอดต่อมา แม้กระนั้นก็ตาม สิ่งที่ได้รับการสืบทอดมิได้อยู่ในสถานะนิ่ง หากแต่มีการปรับปรุงแก้ไขอยู่ตลอดเวลา

สถานะความเป็นอยู่ของครัวเรือน

การมองว่า “ทุนทางสังคม” ซึ่งมีสถานะเป็นทรัพย์สินร่วม (Common Property) มีการก่อเกิดและผลิตซ้ำและขยายตัวอย่างไรในชุมชนชนบทนั้น เราไม่สามารถที่จะวัดปริมาณออกมาให้เห็นได้ ทั้งนี้เนื่องจากว่า โดยธรรมชาติแล้วทุนทางสังคมมีสภาพเป็นนามธรรม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเราจะไม่สามารถที่จะวัดปริมาณของทุนทางสังคมออกมาให้เห็นได้ เราก็ควรจะสามารถที่จะบอก “ผล” อันเกิดจากการมีหรือไม่มีทุนทางสังคมได้ แนวคิดพื้นฐานที่เราจะนำมาใช้ในการวิเคราะห์ในเรื่องนี้คือ เรามองว่า “ทุน” สามารถแปลงรูปได้ และทุนทางสังคมซึ่งมีสถานะเป็นนามธรรม เป็นระบบคุณค่าก็สามารถจะแปลงรูปไปเป็นทุนรูปแบบอื่นๆ หรืออาจจะแปลงเป็นวัตถุยังชีพโดยตรงเลยก็ได้

ในตอนต่อไปนี้ เราจะนำเสนอภาพสรุปของครัวเรือน เพื่อให้เห็นว่าภายใต้การก่อเกิด และการผลิตซ้ำทุนทางสังคม ซึ่งได้อธิบายที่ผ่านมานั้น ครัวเรือนในชุมชนมีสถานะความเป็นอยู่อย่างไร การอธิบายสถานะของครัวเรือนในที่นี้เราจะแยกให้เห็น 3 ด้าน คือ ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ และเครือข่ายญาติพี่น้อง ซึ่งเราจะได้กล่าวต่อไป

ทุนมนุษย์

ครัวเรือนจากสามหมู่บ้านที่ทำการสำรวจครั้งนี้ จำนวน 191 ครัวเรือน มีสมาชิกรวมกันทั้งหมด 884 คน โดยจำนวนสมาชิกของครัวเรือนเฉลี่ยอยู่ที่ 4.63 คน ครัวเรือนเกษตรกรในชุมชนอีสานมีแนวโน้มที่จะมีขนาดเล็กลง อันเป็นผลมาจากนโยบายการควบคุมประชากรของรัฐบาล และปัญหาการเลี้ยงดูสมาชิกใหม่ ซึ่งจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายมากขึ้น ทำให้พ่อ - แม่รุ่นใหม่จำกัดจำนวนบุตรของตนเองอยู่ที่ 2 - 3 คน เมื่อจำแนกตามช่วงอายุ พบว่า จำนวนเฉลี่ยของสมาชิก ครัวเรือนก่อนวัยเข้าเรียน 0.98 คน อายุระหว่าง 15 - 60 ปี จำนวน 3.29 คน และสมาชิกที่เป็นคนชรา อายุ 60 ปีขึ้นไป จำนวน 0.41 คน ต่อครัวเรือนตามลำดับตัวเลขดังกล่าวนี้ ทำให้มองเห็นว่า สมาชิกของครัวเรือนส่วนใหญ่อยู่ในวัยทำงาน

หัวหน้าครัวเรือนส่วนมากเป็นเพศชาย คือ ร้อยละ 71.72 และนอกนั้นคือาราวร้อยละ 28 ที่ผู้ให้สัมภาษณ์รายงานว่า มีหัวหน้าครัวเรือนเป็นหญิง โดยสังคมและวัฒนธรรมอีสานแล้ว หัวหน้าครัวเรือนมิได้กำหนดโดยเพศ แต่กำหนดโดยความอาวุโส กล่าวคือ ในครัวเรือนที่มีแม่ยายเป็นคนชรา และมีลูกชาย ลูกสาวเป็นผู้ทำงานและหารายได้เป็นหลักให้กับครัวเรือน ก็ยังถือว่าแม่ยายเป็นหัวหน้าครัวเรือน และโดยปกติแล้วผู้อาวุโส หรือในกรณีที่ยกตัวอย่างในที่นี้คือแม่ยาย ก็จะเป็นเจ้าของทรัพย์สิน (ที่ดิน) ด้วย

สถานะของทุนมนุษย์ของครัวเรือนอีกด้านหนึ่ง เราอาจดูได้จากระดับการศึกษา ประชากรที่ทำการสำรวจครั้งนี้ 551 คน จบการศึกษาระดับชั้นประถม หรือจากจำนวนคนในหนึ่งครอบครัวเฉลี่ย 4.61 คนนั้น มีผู้จบการศึกษาระดับชั้นประถม คิดเป็นอัตราส่วน 2.88 คนต่อครัวเรือน จบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น จำนวน 102 คน มัธยมศึกษาตอนปลายจำนวน 66 คน และสูงกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย 43 คน หรือคิดเป็นสัดส่วน 0.53 คน 0.34 คน และ 0.22 คน ต่อครัวเรือนตามลำดับ เมื่อพิจารณาจากตัวเลขดังกล่าวนี้ สามารถที่จะมองได้ว่าการเข้าถึงการศึกษายังคงเป็นปัญหาสำหรับครัวเรือนในชนบทอีสาน การสำรวจครั้งนี้ เราได้ถามผู้ให้สัมภาษณ์ว่า เขา คิดว่าครัวเรือนของเขามีความสามารถทางการเงินเพียงพอที่จะ สนับสนุน

การศึกษาของสมาชิกในระดับสูงขึ้นไปหรือไม่ ร้อยละ 30 ตอบว่า ไม่มีความสามารถที่จะส่งลูกเรียน นอกจากนั้น จากการสำรวจยังพบว่า ครัวเรือนเพียง 26 ครัวเรือน หรือร้อยละ 13.61 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจที่รายงานว่า กู้เงิน หรือเคยกู้เงินมาเพื่อลงทุนทางด้านการศึกษาของบุตร

แม้ว่าการได้รับการศึกษาในระดับต่ำ เป็นปัญหาที่สำคัญในแง่คุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ในครัวเรือนชนบท การสนับสนุนให้เด็กและเยาวชนเรียนในชั้นสูงๆ ก็อาจจะมิใช่หนทางเดียวที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาคูณภาพของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ทั้งนี้เนื่องจากว่า ระบบการศึกษาเองก็มีปัญหา จากการสนทนากลุ่มหัวข้อปัญหาของเยาวชนในหมู่บ้านทั้งสาม ผู้ปกครองนักเรียนสะท้อนถึงปัญหาว่า ลูกของตนเองที่กำลังเรียนต่อในชั้นมัธยม ไม่ช่วยงานบ้าน หรือเกียจคร้าน ไม่ชอบและไม่ช่วยงานด้านการเกษตร ปัญหาดังกล่าวนี้นี้ชี้ให้เห็นว่า โรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาประสบความสำเร็จในการปลูกฝังค่านิยมต่อเรื่องอาชีพการงานที่เหมาะสมให้แก่เยาวชน การเรียนต่อในชั้นมัธยมจึงเป็นเพียงการเตรียมพร้อมที่จะเข้าสู่โรงงาน มากกว่าการพัฒนา หรือยกระดับคุณภาพทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน

ประเด็นต่อมาที่เป็นตัวชี้แสดงถึงสถานะของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ได้แก่ สุขภาพของสมาชิกในครัวเรือน ผู้ให้สัมภาษณ์ในการวิจัยครั้งนี้รายงานว่า หัวหน้าครัวเรือนมีโรคประจำตัว แต่ยังสามารถทำงานได้จำนวน 52 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 25.7 ขณะนี้ครัวเรือนทุกครัวเรือนมีสมาชิกบัตรประกันสุขภาพ (30 บาทรักษาทุกโรค) อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจครั้งนี้พบว่า สมาชิกครัวเรือนมีการบริโภคที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพหลายอย่าง กล่าวคือ มีครัวเรือนเพียง 55 ครัวเรือน หรือร้อยละ 27.2 เท่านั้นที่รายงานว่า ไม่มีสมาชิกในครัวเรือนสูบบุหรี่กว่าร้อยละ 40 ที่พบว่าสมาชิกในครัวเรือนใช้ยาแก้ปวดบ่อย ๆ ร้อยละ 20 ของครัวเรือน มีสมาชิกดื่มเครื่องดื่มบำรุงกำลัง และกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่สำรวจมีสมาชิกดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ สำหรับค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะครัวเรือนที่มีสมาชิกบริโภค) ในการบริโภค บุหรี่ ยาแก้ปวด เครื่องดื่มบำรุงกำลัง และเครื่องดื่มประเภทแอลกอฮอล์ คือ 293, 97, 209 และ 316 บาท ต่อเดือนตามลำดับ

ทุนทางกายภาพ

ทุนทางกายภาพ หมายถึง ทรัพยากรทางวัตถุของครัวเรือน ซึ่งรวมถึง ทรัพย์สิน เงินทอง ที่ดิน ปศุสัตว์ สต็อกของมูลค่า (เช่นทอง) และอื่นๆ อีกมากที่เป็น ปัจจัยที่ทำให้เกิดการหมุนเวียนของรายได้ ซึ่งในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะในรายการที่สำคัญเท่านั้น

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ มีบ้านและที่ดินปลูกบ้านเป็นของตนเอง ส่วนมาก ยกเว้นบ้านเหล่าเกวียนหัก ที่มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งอาศัยอยู่ในที่ดิน สาธารณะของหมู่บ้าน กว่าร้อยละ 90 ของครัวเรือนพบว่า สภาพบ้านมีความมั่นคงถาวร และเมื่อให้ผู้ตอบแบบสอบถามประเมินราคาบ้านเป็นเงินสด มูลค่าบ้านเฉลี่ยของครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ คือ 90,000 บาท

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ ส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง อย่างไรก็ตาม การสำรวจครั้งนี้ พบครัวเรือนไร้ที่ดินมากพอสมควร คือ 15 ครัวเรือน ที่บ้านฝางน้อย 16 ครัวเรือนที่บ้านกะพี และ 34 ครัวเรือนที่บ้านเหล่าเกวียนหัก หรือรวมทั้งสิ้น 65 ครัวเรือน จากจำนวนครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมด 191 ครัวเรือน ครัวเรือนที่สำรวจครั้งนี้ ถือครองที่ดินรวมกันทั้งหมด 1,359 ไร่ หรือเฉลี่ย 7.12 ไร่ ต่อครัวเรือน (จำนวนครัวเรือนที่สำรวจ 191 ครัวเรือน) หรือหากเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มีที่ดินทำกิน 126 ครัวเรือน ขนาดถือครองที่ดินทำกินเฉลี่ยอยู่ที่ 10.78 ไร่ ต่อครัวเรือน ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้เกือบทั้งหมดประกอบอาชีพการเกษตร คือทำนา มีเพียง 21 ครัวเรือนเท่านั้นที่ไม่ได้ประกอบอาชีพด้านการเกษตร

ในจำนวนครัวเรือนที่ทำการเกษตร พบว่า จำนวน 34 ครัวเรือน หรือประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนที่ทำการเกษตรไม่ได้ใช้แรงงานในครัวเรือนของตนเองเลย ใช้แรงงานรับจ้างเพียงอย่างเดียว จำนวน 30 ครัวเรือนรายงานว่า มีการแลกเปลี่ยนแรงงานจำนวน 121 ครัวเรือน หรือร้อยละ 70.58 ของครัวเรือนที่ทำการเกษตรใช้แรงงานรับจ้าง นอกจากนี้ การทำการเกษตร มีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับปุ๋ย ยาฆ่าแมลงเพิ่มมากขึ้น

สภาพการทำเกษตรในทั้งสามหมู่บ้าน ยังคงพึ่งพาน้ำฝน ยกเว้นบ้านฝางน้อย ที่มีการขุดเจาะน้ำบาดาลขึ้นมาใช้หลายครัวเรือน ในปัจจุบันพืชหลักที่ปลูกคือ ข้าว ส่วนที่บ้านฝางน้อย มีการปลูกพืชผักหลังจากเก็บเกี่ยวข้าว พืชที่ปลูกส่วนมากคือพริก และกะหล่ำปลี ซึ่งเป็นการปลูกเพื่อขาย นอกจากนั้น เมื่อ 7 - 8 ปีที่ผ่านมา มีบริษัทเมล็ดพันธุ์ (มะเขือเทศ) เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชเอาเมล็ดพันธุ์ โดยบริษัทให้การสนับสนุนด้านวิชาการ ให้สินเชื่อ และรับซื้อผลผลิตในช่วงแรกๆ ชาวบ้านมีรายได้ดีมาก แต่ต่อมาเกิดโรคพืช บริษัทก็เข้มงวดมากขึ้น เรื่องคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ที่ได้ ชาวบ้านฝางน้อยจึงเลิกปลูกในที่สุด ที่บ้านกะพี้และบ้านเหล่าเกวียนหัก มีปัญหาเรื่องแหล่งน้ำ จึงมีการปลูกพืชอื่นๆ ภายหลังจากการปลูกข้าว น้อยกว่าที่บ้านฝางน้อย มีครัวเรือนจำนวนน้อยที่ขุดสระเก็บกักน้ำไว้ใช้ประโยชน์น้ำแล้ง โดยพบว่า มีครัวเรือนของบ้านกะพี้ 12 ครัวเรือน และบ้านเหล่าเกวียนหัก 4 ครัวเรือนที่ทำการเกษตรผสมผสาน

ตัวบ่งชี้สถานะของทุนทางกายภาพของครัวเรือนที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ กระแสการไหลเวียนของรายได้ รายจ่าย และหนี้สิน ในครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ มีรายได้เงินสดจากกิจกรรมทางการเกษตร เฉลี่ยครัวเรือนละ 9,464 บาท ต่อปี ในขณะที่มีรายได้จากนอกภาคเกษตรเฉลี่ยครัวเรือนละ 80,115 บาทต่อปี ถึงแม้ว่ารายได้จากทางด้านการเกษตรที่แสดงไว้ในที่นี้ อาจจะเป็นรายได้ที่ต่ำกว่าความเป็นจริง แต่ก็ได้ชี้ให้เห็นชัดเจนว่า รายได้นอกภาคเกษตรมีความสำคัญต่อครัวเรือน เมื่อพิจารณาจากทางด้านหนี้สินพบว่า ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้เป็นหนี้ ธกส. เพียงแหล่งเดียวจำนวนกว่า 40 ล้านบาท หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 20,000 บาท จำนวนนี้ยังไม่นับแหล่งหนี้สินอื่นๆ เช่น กองทุนเงินล้าน กองทุนหมุนเวียนของหมู่บ้าน และหนี้ในระบบ จากการสำรวจรายจ่ายครัวเรือนในรายการที่สำคัญ 17 รายการพบว่า ครัวเรือนมีรายจ่ายรวมต่อปีเฉลี่ยครัวเรือนละ 52,360 บาท

ความสัมพันธ์ในครอบครัวและญาติพี่น้อง

โดยทั่วไปแล้ว เรามักจะมองว่า ครอบครัวในชนบทเป็นครอบครัวที่อยู่ในระบบวัฒนธรรมแบบดั้งเดิม และมีปัญหาในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวน้อย จากการสำรวจครัวเรือนในสามหมู่บ้าน เราให้ผู้สัมภาษณ์ประเมินว่า ครัวเรือนของเขามีปัญหาความสัมพันธ์ภายในครัวเรือนหรือไม่ จำนวน 52 ครัวเรือน หรือร้อยละ 27 ตอบว่ามีปัญหาบ้าง ที่เหลือตอบว่าไม่มีปัญหา และเมื่อถามว่า ลูก ๆ ให้ความเคารพเชื่อฟัง พ่อ - แม่ หรือไม่เพียงใด เพียง 106 ครัวเรือน หรือร้อยละ 55.4 เท่านั้นที่ตอบว่า เชื่อฟังทุกอย่าง ที่เหลือตอบว่าไม่ค่อยเชื่อฟัง และเชื่อฟังเป็นบางอย่างเท่านั้น ตัวเลขดังกล่าวนี้ แม้ไม่สามารถยืนยันได้เต็มที่ว่า ความสัมพันธ์ในครัวเรือนของชาวชนบทเสื่อมสลาย แต่ก็ชี้ให้เห็นว่า อำนาจของ พ่อ - แม่ หรือผู้อาวุโสในครัวเรือนเริ่มเสื่อมคลายลงมา ชาวบ้านสะท้อนว่า คนหนุ่มสาวในปัจจุบันมีรายได้ของตนเองแยกต่างหาก ไม่ต้องพึ่งพ่อแม่ จึงทำให้เขามีอิสระ และความจริงแล้ว ในปัจจุบันพ่อ แม่ อยู่ในสภาพต้องพึ่งพา สมาชิกที่เป็นหนุ่มสาว โดยเฉพาะเมื่อแหล่งรายได้ของครัวเรือนมาจากกิจกรรมนอกภาคเกษตร ในจำนวน 191 ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้พบว่า 94 ครัวเรือน หรือร้อยละ 49.2 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจยังไม่มีลูกๆ แยกไปตั้งครัวเรือนต่างหาก ที่เหลืออีก 97 ครัวเรือนตอบว่า มีลูกๆ แยกครัวเรือนใหม่แล้ว โดยมีเครือข่ายครัวเรือนของลูกนับรวมกันได้ 300 ครัวเรือน หรือเฉลี่ยครัวเรือนหนึ่งมีเครือข่ายครอบครัวของลูกๆ ที่แยกไปตั้งครอบครัวใหม่ 3.09 ครอบครัว เครือข่ายครัวเรือนของลูกๆ นี้ มีแนวโน้มจะลดขนาดของเครือข่ายลง ทั้งนี้เนื่องจากว่า พ่อ - แม่ ในปัจจุบันนิยมมีบุตรจำนวนน้อย

สำหรับความช่วยเหลือระหว่างเครือข่ายครัวเรือนของลูกๆ กับพ่อแม่ นั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายๆ อย่าง เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว และสถานที่ตั้งครัวเรือนใหม่ๆ ครัวเรือนที่แยกใหม่จำนวนมากอพยพไปตั้งถิ่นฐานนอกหมู่บ้านและเมื่อถามว่า ครัวเรือนพ่อแม่ที่มีลูกๆ ย้ายไปตั้งครอบครัวใหม่ เคยได้รับความช่วยเหลือจากครอบครัวของลูก ๆ หรือไม่ จำนวน 32 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ

39.98 (จากจำนวน 97 ครัวเรือน) ตอบว่าไม่เคย และในทางกลับกัน ครัวเรือนที่ย้ายออกไปตั้งใหม่ ยังคงต้องการการสนับสนุนจากครัวเรือนของพ่อ -แม่ต่อไป คือร้อยละ 48 ของครัวเรือนรายงานว่า ยังคงช่วยเหลือสนับสนุนครัวเรือนลูกเป็นครั้งคราว

นอกจากเครือข่ายครัวเรือนที่ขยายออกมาตามแนวตั้งแล้ว ครัวเรือนยังมีเครือข่ายตามแนวนอน คือ เครือข่ายของครัวเรือนพี่น้องในจำนวนครัวเรือนที่สำรวจครั้งนี้ 191 ครัวเรือน พบว่า มีครัวเรือนของญาติพี่น้อง 777 ครัวเรือน หรือเฉลี่ยแต่ละครัวเรือนจะมีครัวเรือนของพี่น้องจำนวน 4.07 ครัวเรือน อย่างไรก็ตาม ในจำนวน 191 ครัวเรือน มีจำนวน 16 ครัวเรือน หรือร้อยละ 8.4 ที่บอกว่าไม่มีพี่น้องเลย และประมาณร้อยละ 60 แจ้งว่า ครัวเรือนของพี่น้องทั้งหมดอยู่ที่อื่น ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน

รัฐ ตลาด NGOS และทุนทางสังคม

ทัศนะทางวิชาการ การแพร่ขยายตัวของพลังจากข้างนอก โดยเฉพาะการขยายตัวของรัฐ และตลาด มักจะถูกมองว่าเป็นไปในทางทำลายหรือนำไปสู่การเสื่อมสลายของทุนทางสังคม ทัศนะดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะไม่ผิด แต่ก็อาจจะยังไม่ตรงเลยทั้งหมด เราไม่สามารถที่จะปฏิเสธได้ว่า พลังจากข้างนอกก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างมาก โดยเฉพาะพลังของรัฐและระบบทุนนิยม แต่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงอันนั้น ชาวบ้านมิได้ตกเป็น “เหยื่อ” ตลอดกาล นอกจากนั้น ทัศนะที่มองว่า ชาวนชนบทตกเป็นเหยื่อ หรือได้รับผลกระทบทางด้านลบจากการเปลี่ยนแปลงเสมอ เป็นการมองทุนทางสังคม หรือสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่เดิมในเชิงสถิติมากเกินไป เมื่อประสพภาวะการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทุนทางสังคมที่มีอยู่เดิมไม่สามารถปรับตัว ผลิตซ้ำ สร้างขึ้นมาใหม่ และขยายตัวออกไปได้ในที่นี้ ถึงแม้ว่า เราจะยอมรับว่า พลังผลักดันที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมาจากข้างนอก ได้ส่งผลในทางลบ แต่ชาวนชนบทมิได้งอมืองอเท้า หรือยอมจำนนต่อพลังดังกล่าวง่าย ๆ ชาวบ้านมักจะแสวงหาทางออกการแก้ปัญหา ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดที่เขาเผชิญอยู่ในขณะนั้น และพลังจากภายนอกหลายอย่างได้ถูกดัดแปลง

และผนวกรวมเข้าไปในทุนเดิมที่เขามีอยู่ ซึ่งทัศนะแบบหลังนี้ เราจะได้ขยายความและอภิปรายต่อไป

รัฐ และการพัฒนาจากล่างสู่บน

นับตั้งแต่ต้นพุทธทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา แนวคิดในเรื่อง การพัฒนาจากข้างล่างสู่ข้างบน หรือการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ได้รับการยอมรับ และแพร่หลายทั้งในองค์กรภาครัฐที่ทำงานเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชนบท และองค์กรเอกชนซึ่งเริ่มขยายตัวเข้าไปทำงานพัฒนาชนบทมากขึ้น ในส่วนของรัฐ แนวทางในการพัฒนาส่วนมากได้ยึดถือแนวทางจากบนสู่ล่างมาตลอด นโยบายการพัฒนาหรือวิธีการพัฒนาอันเดียวกัน นำไปใช้ทั่วประเทศ การตัดสินใจบริหารจัดการต่างๆ รวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลาง แนวคิดดังกล่าวนี้ได้รับการวิพากษ์ และได้มีความพยายามในการพัฒนาแบบจากล่างสู่บนมาใช้ แนวทางการพัฒนาแบบนี้เริ่มปรากฏชัด เมื่อมีการประกาศใช้แผนพัฒนาชนบทในพื้นที่ยากจน ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 วัตถุประสงค์หลักที่สำคัญอันหนึ่งก็คือ การเพิ่มขีดความสามารถขององค์กรของรัฐในการขยายบริการไปสู่ประชาชนในชนบท และในขณะเดียวกันก็เพิ่มศักยภาพของชาวชนบท ให้มีความสามารถในการเข้าถึง หรือเข้ามาใช้บริการของรัฐ ถึงแม้เราจะสามารถวิจารณ์ได้ว่า การพัฒนาจากล่างสู่บนในกรอบของรัฐ เป็นเพียงตัวอักษรที่กำหนดไว้ ไม่เคยปฏิบัติได้อย่างจริงจัง เพราะธรรมชาติของรัฐต้องควบคุมและกำกับประชาชนให้อยู่ในกรอบ แต่ในภาพรวมแล้ว แผนพัฒนาชนบทในพื้นที่ยากจน ได้ก่อให้เกิดการปรับปรุงความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยเฉพาะทางด้านที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพ อย่างเช่น การรณรงค์ลดการขาดสารอาหารในเด็ก บริการน้ำดื่ม ส้วม เป็นต้น

ในช่วงนี้เองที่ “กลุ่ม” หรือ “องค์กร” ในฐานะที่เป็นนวัตกรรมทางด้านการพัฒนาชนบท ได้เกิดขึ้นอย่างมากในหมู่บ้านทั้งสาม ชาวบ้านบอกว่ามีกลุ่มที่เกิดขึ้นในช่วงนี้มากมาย แต่ที่อยู่รอด และดำเนินการมาถึงปัจจุบันมีน้อย ตัวอย่างของกลุ่ม / องค์กรรัฐ ในระดับชุมชนที่จัดตั้งในต่อนั้น และยังคงดำเนินการต่อไป คือ อาสาสมัคร สาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) ลักษณะสำคัญของการเกิดกลุ่ม

ซึ่งได้รับพลังจากทางราชการก็คือ กลุ่มมักจะผูกโยงอยู่กับผู้นำที่เป็นทางการ คือ ผู้ใหญ่บ้าน และรูปแบบวิธีการของกลุ่มก็ถูกกำหนดโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจากข้างนอก อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่า สิ่งที่เราจะต้องตระหนักไว้ในที่นี้ก็ คือ การที่รัฐสนับสนุนให้เกิดกลุ่มหรือพลังจากข้างล่างนี้ เกิดขึ้นภายหลังจากผลสัมฤทธิ์จากคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 ที่ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์อ่อนตัวและสลายไปในที่สุด ในช่วงก่อนหน้านี้ รัฐได้มีการระดมพลังจากข้างล่างในรูปแบบต่างๆ เพื่อต่อต้านการขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์ในชนบท อย่างเช่นการจัดตั้งกลุ่มลูกเสือชาวบ้าน ไทยอาสาป้องกันชาติ ในช่วงแรกที่รัฐหันมาให้การสนับสนุนวิธีการพัฒนาจากล่างสู่บน และนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนได้เดินทางเข้าไปในหมู่บ้านทั้งสามแห่งนี้ ในช่วงปี 2524 ยังพบว่า ชาวบ้านยังมีข้อระแวงสงสัยว่า นักพัฒนาเหล่านี้เป็นคอมมิวนิสต์ ดังนั้น พลังจากข้างล่างที่รัฐได้สร้างไว้ก่อน จึงเกิดจากสร้างอุดมการณ์ และความภักดีของชาวชนบท ที่มีต่อ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” นั้นเอง

การพัฒนาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 ที่รัฐมุ่งเน้นการกระจายการบริการของรัฐไปสู่ประชาชนในชนบทให้ทั่วถึงมากขึ้นนั้น ได้ทำให้อำนาจภายในชุมชนเกิดการกระจุกตัว และรวมศูนย์อยู่ที่ผู้นำทางการคือ ผู้ใหญ่บ้าน เดิมที่อำนาจของชุมชนอาจจะกระจายอยู่กับกลุ่มผู้อาวุโส พระ ผู้นำตามความเชื่อเรื่องผี เช่น หมอธรรม หรือจำ เป็นต้น บริการด้านต่างๆ ของรัฐที่กระจายลงไปในชุมชน ส่วนหนึ่งได้เข้าไปทดแทนสถาบันเดิม ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ทำให้ความขัดแย้ง และการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มในชุมชนต้องตกอยู่ภายใต้การบริหารจัดการของรัฐ ในหมู่บ้านฝางน้อย เมื่อราวๆ 5 - 6 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านเล่าว่า มีชาวบ้านกลุ่มใหญ่ไม่พอใจการบริหารงานของผู้ใหญ่บ้านคนเดิม ชาวบ้านได้ล่าสายเข็น และเดินขบวนไปพบนายอำเภอ ขอให้ปลดผู้ใหญ่บ้านคนเดิมออก อย่างไรก็ตาม ทางฝ่ายอำเภอได้เจรจาประนีประนอม และสุดท้ายได้มีการจัดให้ลงประชามติว่า ผู้ใหญ่บ้านควรจะอยู่บริหารงานต่อหรือไม่ วิธีการก็คือ ทางอำเภอได้เข้ามาในหมู่บ้าน และเป็นผู้เรียกประชุมชาวบ้าน ชาวบ้านเล่าว่า แม้จะมีคนไม่พอใจจำนวนมาก แต่ผลการลงคะแนนปรากฏว่า ผู้ใหญ่บ้านคนเดิมได้อยู่ และบริหารงาน

ต่อไป ทั้งนี้เหตุผลก็คือว่า แม้ชาวบ้านจะไม่พอใจ แต่ก็ไม่อยากจะเป็นปฏิปักษ์กับผู้ใหญ่บ้าน และนอกจากนั้น ชาวบ้านกลุ่มนี้ก็เริ่มตระหนักว่า ทางราชการตลอดจนกำนัน อันเป็นสายการบังคับบัญชาของผู้ใหญ่บ้านยังคงให้การสนับสนุนผู้ใหญ่บ้านอยู่ ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงไม่อยากเผชิญหน้า และไม่มาลงประชามติ

ถ้าหากเราจะมองย้อนกลับไปในช่วงประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา เราจะพบว่ารัฐได้เข้าไปส่งเสริมให้เกิดกลุ่มต่างๆ ขึ้นมาในสามหมู่บ้านมากมายหลายกลุ่ม กลุ่มจำนวนมากหยุดดำเนินการ บางกลุ่มก็ยังคงมีแต่ชื่อ แต่ไม่มีการทำกิจกรรมอะไรเลย ในปัจจุบันนี้ กลุ่มที่ได้รับการส่งเสริมให้จัดตั้งขึ้นมาใหม่ คือกลุ่มธนาคารหมู่บ้าน การที่กลุ่มที่สนับสนุนโดยรัฐส่วนมากล้มลงไป เราอาจจะมองได้ว่าเป็นความล้มเหลว แต่ในอีกแง่หนึ่งเราก็อาจจะวิเคราะห์ได้ว่า ชาวบ้านยังมีพลังเพียงพอที่จะต่อรองกับรัฐ หรือไม่ได้เปิดโอกาสให้รัฐเข้าไปจัดการได้ง่าย กลุ่มต่างๆ ที่ล้มก็เพราะชาวบ้านมองเห็นว่าไม่มีประโยชน์ อย่างไรก็ตาม มีบางกลุ่มที่เกิดจากรัฐและสามารถดำเนินการต่อมาได้ตลอด อย่างเช่นกลุ่ม ธ.ก.ส. ในหมู่บ้านกลุ่ม ธ.ก.ส. มีขนาดประมาณ 8 - 10 ครัวเรือนต่อกลุ่ม การก่อตั้งกลุ่มนี้ ธนาคาร ธ.ก.ส. ได้ใช้หลักให้ชาวบ้านจับกลุ่มกันขึ้นมาเอง และให้คำปรึกษาตนเองภายในกลุ่ม โดยการรวมตัวกันแบบนี้ ทำให้ชาวบ้านสามารถเข้าถึงเครดิตของ ธ.ก.ส. พื้นฐานของการรวมกลุ่มกันนี้ก็คือ "ความไว้วางใจ" หรือ trusts ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม และผู้ที่เข้ามารวมอยู่ในกลุ่มเดียวกัน ส่วนมากก็เป็นเครือญาติที่ใกล้ชิด แต่น่าเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ตลอดเวลา 30 กว่าปีที่ผ่านมาที่ ธ.ก.ส. ดำเนินการก่อตั้งกลุ่ม ธ.ก.ส. ไม่เคยให้ความสำคัญต่อชาวบ้านหรือลูกค้า แต่ให้ความสำคัญต่อเครดิตที่ธนาคารปล่อยให้กู้และสนใจเพียงแค่ว่า จะชาวบ้านจะคืนเงินกู้ให้กับธนาคารหรือไม่ ความไว้วางใจที่ชาวบ้านมีแก่กันและกันนั้น ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่คืนเงินกู้ให้ ธ.ก.ส. และความไว้วางใจนี้ ได้แปลงรูปเป็นดอกเบี๊ยะจำนวนมากมหาศาลที่ทำให้ธนาคารสามารถขยายและดำเนินกิจการมาจนถึงปัจจุบัน

NGOS และการเสริมสร้างทุนทางสังคม

ในปี 2524 องค์การอนุเคราะห์เด็กสากลแห่งประเทศไทย ได้เริ่มเข้ามาดำเนินโครงการพัฒนาชนบทภาคอีสานช่วงที่หนึ่ง และหมู่บ้านทั้ง 3 ได้รับการคัดเลือกให้เป็นหมู่บ้านเป้าหมายในการดำเนินงานโครงการพัฒนาดังกล่าวนี

ตัวอย่างหนึ่งของงานพัฒนา ที่ริเริ่มโดยองค์กรพัฒนาเอกชน และได้ดำเนินการในหมู่บ้านทั้ง 3 คือ ธนาคารข้าว ตามประวัติแล้ว การดำเนินงานธนาคารข้าว พบครั้งแรกในหมู่บ้านทางภาคเหนือ กิจกรรมดังกล่าวนี้ริเริ่มโดยครูประชาบาล ซึ่งเป็นคนในชุมชน และได้ใช้ชีวิตรับราชการคลุกคลีอยู่กับหมู่บ้าน คิดค้นการดำเนินงานในเรื่องนี้ แนวคิดดังกล่าวนี้ ในระยะต่อมาเป็นที่ยอมรับของทั้งหน่วยงานของรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน สำหรับในภาคอีสาน ปัญหาพื้นฐานของชุมชนที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ การขาดแคลนข้าวบริโภค หรือผลผลิตข้าวไม่เพียงพอสำหรับสมาชิกครัวเรือนใช้สำหรับการบริโภคตลอดปี ปัญหานี้อาจสืบเนื่องมาจากฝนแล้ง ทำให้ผลผลิตข้าวได้น้อย หรือปัญหาอื่นๆ แนวความคิดเกี่ยวกับธนาคารข้าว ได้ถูกนำไปใช้ เพื่อแก้ไขปัญหาคือพื้นฐานดังกล่าวนี้

ถ้าหากเราจะวิเคราะห์ แนวคิดการดำเนินงานธนาคารข้าว จากทัศนะทางวิชาการ เราจะเห็นได้ว่า หลักการดำเนินงานของธนาคารข้าว ยืนอยู่บนพื้นฐานของ “ความไว้วางใจ” ซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ข้าวก็มีสภาพเหมือนทรัพยากรหรือทุนรูปแบบอื่นๆ อย่างเช่น แรงงาน การโอนย้ายทรัพยากรแรงงานครัวเรือนที่เกิดขึ้นภายใต้ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบดั้งเดิมเกิดขึ้นมาได้เนื่องจากว่า สมาชิกในชุมชนมีความไว้วางใจสมาชิกผู้อื่นว่า เมื่อเขาไปช่วยแรงเพื่อนบ้านแล้ว เขาจะได้รับการช่วยเหลือเป็นการตอบแทนในอนาคต อย่างไรก็ตาม ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงาน มิได้มองในเรื่องของการขยายตัว หรือความเจริญเติบโต (growth) ที่สืบเนื่องจากการแลกเปลี่ยนแรงงาน แต่มุ่งในแง่ของ security หรือความมั่นคงของครัวเรือนที่จะมีแรงงานสำหรับการทำงานในฤดูกาลเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวที่จะต้องใช้แรงงานมาก สำหรับธนาคารข้าว ได้เพิ่มแนวคิดเรื่องความเจริญเติบโตเข้าไปด้วย คือ ธนาคารข้าวคิดดอกเบียในการดำเนินงาน มีการ

บริหารจัดการมืองค์กร หรือมีกรรมกรที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ตรงนี้โดยเฉพาะ ในแง่ของการพัฒนา ดอกเบี้ยที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของธนาคารข้าว น่าจะทำให้พลังของ “ส่วนรวม” (commons) เพิ่มมากขึ้น และจะทำให้เกิดการแก้ไขปัญหในระดับต่อไป

ธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 เริ่มก่อตั้งและดำเนินงานมาพร้อมๆ กัน คือ ในราวปี 2524 - 2525 อย่างไรก็ตาม วิธีการดำเนินงาน ขั้นตอน และปัญหาอุปสรรคต่างๆ ในการดำเนินงานของธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 แตกต่างกันไป ที่บ้านฝางน้อย การเข้าเป็นสมาชิกต้องมีการสมัคร มีค่าสมัครโดยในขั้นแรกต้องจ่ายเป็นเงิน 20 บาท ในตอนหลังได้เปลี่ยนระเบียบสมาชิกต้องจ่ายข้าวสมทบ 20 ถัง โดยอาจจะทยอยจ่ายจนครบก็ได้ ส่วนที่บ้านกะพี และบ้านเหล่าเกวียนหัก มิได้มีข้อบังคับในเรื่องการเป็นสมาชิก โดยถือว่า ชาวบ้านทุกครัวเรือนเป็นสมาชิก ข้าวซึ่งเป็นทุนในการดำเนินงานก็อาศัยจากการระดมโดยการบริจาค นอกจากการบริจาคโดยสมาชิกแล้ว ธนาคารข้าวยังได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากล ให้กู้ยืมเงินซื้อข้าวสำหรับแจกจ่ายให้สมาชิกกู้ยืม การบริจาคจากภายนอกอย่างเช่น ส.ส. รวมทั้งการหมุนเวียนทอดผ้าป่าข้าวของหมู่บ้านสมาชิกขององค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ซึ่งจัดตั้งขึ้นในช่วงที่องค์การอนุเคราะห์เด็กกำลังจะยุติโครงการ

การดำเนินงานของธนาคารข้าวในสามหมู่บ้าน มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ เริ่มต้นด้วยการเตรียมพัฒนาความคิด โดยการเดินทางไปศึกษาดูงานของชาวบ้าน การประชุมปรึกษาหารือกัน การจัดตั้งกรรมกร มีระเบียบในการดำเนินงาน มีการระดมข้าว และมีการให้กู้ยืมข้าวเพื่อบรรเทาปัญหาการขาดแคลนข้าว

ในระยะ 5 ปีแรกของการก่อตั้ง คือจนกระทั่งถึงปี 2530 นั้น ธนาคารข้าวหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ดำเนินการไปด้วยดี ไม่มีปัญหาอุปสรรคอะไร ธนาคารมีข้าวหมุนเวียนให้บริการสมาชิกธนาคารละกว่า 1,500 ถัง ในระยะเริ่มแรก ธนาคารข้าวบ้านกะพี ต้องใช้วิธีเฉลี่ยให้แก่ผู้กู้ยืมเท่าๆ กัน เนื่องจากข้าวมีจำนวนจำกัด แต่ต่อมาก็สามารถปล่อยกู้ได้ตามจำนวนที่กำหนดไว้ในระเบียบ หลังปี 2530 เริ่มพบปัญหาที่สำคัญ ประการแรก มีสมาชิกจำนวนมากไม่คืนข้าว และจำนวนสมาชิกที่ไม่

คืนข้าวสะสมพอกพูนขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่เดียวกัน ความต้องการกู้ยืมข้าวของชาวบ้านจากธนาคารก็ลดลงไปเรื่อยๆ ในปัจจุบันแม้ว่านางข้าวของธนาคารข้าวยังคงมีอยู่ แต่ไม่มีข้าวอยู่ในนางข้าวเลย ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ประธานกรรมการธนาคารข้าว คือ ผู้ใหญ่คนก่อนได้เสียชีวิตลงไปในช่วงราว 7 - 8 ปีมาแล้ว และหลังจากนั้นก็ไม่ได้พบว่ามี การตั้งกรรมการขึ้นมาใหม่ ไม่มีการเก็บข้าวกลับคืน และบัญชีการกู้ยืมธนาคารข้าวก็ไม่ทราบว่าจะอยู่ที่ใคร ส่วนบ้านฝางน้อย และบ้านกะพี ยังคงมีการ กรรมการ และมีบัญชีการกู้ยืมอยู่ ในปีนี้ ธนาคารข้าวบ้านฝางน้อยเริ่มเรียกเก็บข้าวคืน หลังจากว่างเว้นการดำเนินงานมาเกือบ 10 ปี โดยธนาคารข้าวได้ผ่อนผันดอกเบี้ยให้แก่ผู้ค้างชำระด้วย ประการที่สอง มีการแปลงทุนธนาคารข้าว โดยเปลี่ยนจากข้าวเป็นเงิน แล้วนำไปใช้ในกิจกรรมสาธารณะ ซึ่งส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับเรื่องวัด มีเพียงธนาคารข้าวบ้านกะพีเท่านั้นที่ให้สมาชิกซึ่งเป็นคนจนกู้ยืมเงินไปไถ่ถอนนาที่จำนองไว้กับนายทุน

ประเด็นที่เป็นข้อที่น่าสังเกตก็คือ วัตถุประสงค์ในการก่อตั้งธนาคาร แม้จะมุ่งที่จะให้แก่ไขปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภค สำหรับครัวเรือนที่เป็นสมาชิกของธนาคาร แต่ชาวบ้านก็มีแนวคิดในเรื่องการสร้างองค์กร หรือสถาบันขึ้นมาดูแลเรื่องสวัสดิการของชุมชน อย่างเช่นธนาคารบ้านกะพี มีการวางเป้าหมายว่าจะระดมข้าวเพื่อใช้เป็นทุนหมุนเวียนให้บริการสมาชิกให้ได้ถึง 2,500 ถัง เมื่อธนาคารมีความมั่นคง ก็จะนำเอาข้าวส่วนที่เหลือจากความต้องการของสมาชิกไปขาย แล้วอาจจะนำเงินมาเป็นสวัสดิการด้านการศึกษา การรักษาพยาบาล เป็นต้น แม้ว่าธนาคารทั้ง 3 แห่งจะไม่บรรลุถึงเป้าหมายนี้ แต่เมื่อเร็วๆ นี้โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ก็ได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนแนวคิดที่คล้ายๆ กันคือเรื่อง “ประชาสวัสดิการ” โดยมองว่าเรื่องการจัดการสวัสดิการต่างๆ ไม่ควรจะเป็นเรื่องของรัฐเท่านั้น แต่ชุมชนควรจะเข้ามามีบทบาทด้วย

ประเด็นที่เราจะตั้งคำถามขึ้นในที่นี้ก็คือ เพราะเหตุใดธนาคารข้าวทั้ง 3 หมู่บ้าน จึงไม่สามารถที่จะขยายการดำเนินงานให้เป็นไปตามแนวทางที่คาดหวังไว้ตั้งแต่แรก คำตอบในเรื่องนี้อาจจะมีได้หลายประการ

ประการแรก ดอกเบี้ยที่ธนาคารข้าวเรียกเก็บจากสมาชิกอยู่ในอัตราที่สูงเกินไป กล่าวคือ 20 % ต่อปี อัตราดอกเบี้ยดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะในด้านหนึ่งจะเป็นแรงจูงใจให้สมาชิกลำข้าวมาลงหุ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ไม่ได้เป็นแรงจูงใจให้สมาชิกลำข้าวมาใช้บริการธนาคารข้าว

ประการที่สอง การพัฒนาทางเศรษฐกิจในด้านกว้าง ได้ทำให้เกิดโอกาสในการจ้างงานเพิ่มมากขึ้น แม้ในภาคเกษตรเอง ก็มีความต้องการแรงงานรับจ้างสูงในฤดูกาลเพาะปลูก ด้วยเหตุนี้ ทำให้ปัญหาในเรื่องการขาดแคลนข้าวสำหรับการบริโภค มิใช่ปัญหาหลัก หรือปัญหาที่สำคัญต่อไป

ประการที่สาม ถึงแม้ว่าอัตราดอกเบี้ยจะแพง และปัญหาเรื่องการขาดแคลนข้าวบริโภคลดน้อยลง ธนาการข้าวก็น่าจะสามารถปรับตัว และพัฒนารูปแบบการดำเนินงานอื่น ๆ ขึ้นมาทดแทน แต่การที่ธนาการข้าวอยู่ในสภาวะชบเซา และอย่างในหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก โอกาสที่จะกู้ธนาการข้าวให้กลับฟื้นคืนมา ดำเนินการต่อไปได้เป็นเรื่องที่ยากมากนั้น สาเหตุน่าจะมีมากกว่าสองประการข้างต้น จากที่ผู้วิจัยได้สอบถามชาวบ้านในสามหมู่บ้านที่กู้ยืมข้าว และยัดค้างอยู่ในปัจจุบันชาวบ้านมักจะพูดว่า รอให้คนอื่นที่ติดค้างอยู่คืนข้าวมาก่อน เขาจึงจะคืน และคนอื่นที่ติดค้างไม่ชำระคืนข้าวที่กู้ยืมก็มีใช้ครัวเรือนที่ขาดแคลนข้าวเท่านั้น ครัวเรือนที่มีฐานะดีจำนวนหนึ่งที่กู้ยืมข้าวไป ก็ไม่ใช่คืน และนี่เป็นข้ออ้างที่สำคัญ ที่ผู้กู้ไม่ได้คืนข้าวใช้อ้าง และยังคงไม่ใช่คืนข้าวต่อไป หากเราจะวิเคราะห์จากที่ชาวบ้านได้บอกเล่าถึงเหตุผลที่เขาไม่คืนข้าว ซึ่งได้กล่าวไว้ในที่นี้ อาจจะเนื่องมาจากว่า สมาชิกของธนาการข้าวเกิดความไม่ไว้วางใจต่อสมาชิกคนอื่นๆ ว่าจะปฏิบัติตามระเบียบหรือไม่ และนอกจากนี้ สมาชิกยังไม่มั่นใจว่า กฎระเบียบของธนาการข้าวที่มีอยู่ จะสามารถนำมาบังคับใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ การเสื่อมสลายลงของความไว้วางใจซึ่งกันและกันในหมู่ชาวบ้าน (trust) และการด้อยประสิทธิภาพในการบังคับให้เป็นไปตามบรรทัดฐาน (efficiency of norm enforcement) นี้ ถือว่าเป็นวิกฤติหรือการเสื่อมสลายของทุนทางสังคมในชนบทเลยทีเดียว

เครือข่ายระหว่างกลุ่ม / ชุมชน : การขยายตัวของทุนทางสังคม

การติดต่อสัมพันธ์ในแนวราบ โดยเฉพาะเครือข่ายข้ามสัมพันธ์ที่ขยายออกไปนอกขอบเขตของหมู่บ้าน มีปรากฏอยู่ในคำบอกเล่าของชาวบ้าน อย่างเช่น การไปมาหาสู่ญาติพี่น้องที่ภูมิลำเนาเดิมเป็นต้น อย่างไรก็ตาม เครือข่ายดังกล่าวนี้ ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นเครือข่ายเครือญาติ และในปัจจุบันนี้ การติดต่อสัมพันธ์ระหว่าง

พี่น้องทำได้ง่ายขึ้นเนื่องจากความสะดวกสบายของการคมนาคม แต่การติดต่อสัมพันธ์ก็ยังคงอยู่ในขอบเขตจำกัดเฉพาะเรื่อง เช่น เมื่อมีคนตาย เมื่อมีการแต่งงาน เมื่อจะทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้คนตาย ญาติที่อยู่นอกหมู่บ้านก็จะเดินทางมาร่วม นอกจากนี้ การช่วยเหลือกันในทางเศรษฐกิจโดยตรงก็อาจจะมีบ้าง อย่างเช่น การกู้ยืมเงินจากญาติพี่น้องที่อยู่ต่างถิ่น แต่ความช่วยเหลือแบบนี้จะมีเฉพาะในหมู่ญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดเท่านั้น

การที่เครือข่ายความสัมพันธ์ ความร่วมมือแนวราบที่ขยายออกไปนอกเขตหมู่บ้าน ในอดีตของชุมชนอีสานมีอยู่อย่างจำกัด ก็เนื่องมาจากว่า ชุมชนดั้งเดิมมีความพอเพียงในตนเองส่วนมาก และนอกจากนั้น การคมนาคมติดต่อกันในระยะไกลๆ ก็ลำบาก ทำให้การโยกย้ายทรัพยากรระหว่างหมู่บ้านไม่สะดวก แม้ว่ากลุ่มหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน สามารถเดินทางเท้าติดต่อกันได้ในระยะเวลานั้น การแลกเปลี่ยนแรงงานเข้ามาในหมู่บ้านก็ไม่ค่อยพบ ในสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษารั้งนี้ ในอดีตมีประเพณีการทอดเทียน หรือการทอดสาด ประเพณีดังกล่าวทำภายหลังจากการปักดำเสร็จแล้ว และเป็นการรวมตัวของหนุ่มสาวเอาเทียน, สาด (คือเส้นที่ทำมาจากกก) หรือข้าวของอื่นๆ ไปทอดถวายวัดหมู่บ้านข้างเคียง วันที่นำข้าวของไปถวายที่วัดก็มักจะมีการแข่งสรวักญญะ (บทขับร้องทำนองเสนาะมีกลอนด้นสดๆ เป็นองค์ประกอบด้วย) ประเพณีดังกล่าวนี้ ไม่เกี่ยวข้องกับการโยกย้ายถ่ายโอนทรัพยากรข้ามหมู่บ้านโดยตรง แต่อาจจะเกี่ยวข้องโดยอ้อม คือหนุ่มสาวได้รู้จักกัน เกิดการไปมาหาสู่และการเกี้ยวพาราสี และนำไปสู่การแต่งงาน

นอกจากตัวอย่างการติดต่อสัมพันธ์ที่ขยายออกไปนอกหมู่บ้านที่ได้กล่าวข้างบน ยังมีเครือข่ายของหอมธรรม และผีฟ้า ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้ว เครือข่ายที่มีอาณาเขตความสัมพันธ์ของครัวเรือน และปัจเจกที่ขยายออกไปนอกหมู่บ้าน และทำหน้าที่เอื้ออำนวยให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากร และเป็นเครือข่ายที่สร้างขึ้นใหม่ มีลักษณะที่เราพอจะจำแนกให้เห็นถึงประเภทและการทำหน้าที่ของเครือข่ายต่างๆ ที่มีอยู่ดังนี้

รูปแบบแรก เครือข่ายที่ขยายและก่อเกิดจากการอพยพในช่วงระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา มีสมาชิกจากหมู่บ้านทั้ง 3 อพยพไปทำมาหากินในที่ต่างๆ การอพยพนี้ มีทั้งแบบชนบทสู่เมือง ชนบทสู่ชนบท และระยะหลังเริ่มมีการอพยพ

จากเมืองสู่ชนบท คือการย้ายถิ่นกลับภูมิลำเนาเดิมเกิดขึ้นใน 3 รูปแบบนี้ การอพยพจากชนบทสู่เมืองถือว่าเป็นรูปแบบหลัก แน่แน่นอนว่าทัศนะทางวิชาการเดียวกับเรื่องการอพยพรูปแบบนี้ มีความหลายหลาก รวมทั้งการมองว่า การอพยพเป็นองค์ปัจจัยการล่มสลายของชุมชน และส่งผลลบอื่นๆ ติดตามมา แต่สิ่งที่เกิดขึ้นติดตามมาจากผู้อพยพเข้าไปในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ และเราได้พบใน 3 หมู่บ้านคือ ได้เกิดเครือข่ายแบบใหม่เพิ่มขึ้นมาอีก ตัวอย่างของการทำงานของเครือข่ายแบบนี้ที่เราได้อธิบายไว้แล้ว คือ เรื่องผ้าป่า ประเด็นที่ควรจะอธิบายเพิ่มเติมในที่นี้ก็คือ การโอนย้ายและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับส่วนรวม ภายใต้เครือข่ายแบบนี้ ค่อนข้างยึดอยู่กับแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้าน ผู้วิจัยสอบถามชาวบ้านว่า เป็นไปได้หรือไม่ถ้าหากเราต้องการเงินทุน เพื่อจัดตั้งเป็นกองทุนหมุนเวียนช่วยเหลือคนจนซึ่งเราอาจจะต้องการเงิน 2 - 3 แสนบาทจำนวนพอๆ กับที่ช่วยกันจัดตั้งและหาทุนสมทบองค์ผ้าป่าปัจจุบัน ชาวบ้านส่วนมากตอบว่าไม่ได้ เพราะไม่ใช่เรื่องของการทำบุญ

รูปแบบที่สอง เครือข่ายที่ขยายออกมาจากกลไกอำนาจรัฐบทบาทของกลไกอำนาจรัฐ มีบทบาทในด้านการควบคุมกำกับพลเมืองเป็นด้านหลัก อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมในท้องถิ่นบางอย่างก็ส่งเสริมสนับสนุนค้ำจุนอำนาจรัฐ อย่างเช่น เครือข่ายอุปถัมภ์ เป็นต้น เมื่อกว่าสองทศวรรษที่ผ่านมา แนวคิดเรื่องการพัฒนาได้หันไปเน้นการลดบทบาทของรัฐลง และหันไปขยายบทบาทของภาคเอกชนเพิ่มขึ้น ภายใต้แนวคิดนี้รัฐได้สนับสนุนนโยบายการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น และ อบต. เป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นตามแนวนโยบายการลดขนาดของรัฐ (scale down the state) นโยบายการกระจายอำนาจที่สนับสนุนให้ อบต. เข้ามามีบทบาทแบบนั้น ได้ทำให้ อบต. กลายเป็นศูนย์รวมเครือข่ายท้องถิ่น ที่มีทั้งอำนาจตามกฎหมาย และมีทรัพยากรก่อนจะประกาศใช้กฎหมาย อบต. ในปี 2535 ผู้ใหญ่บ้าน และกำนันค่อนข้างจะบทบาทสูง ภายหลัง อบต. ได้มีบทบาทสำคัญเข้ามาแข่งขันกับ ผู้ใหญ่บ้าน ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก บ้านกะพี้ และบ้านฝางน้อย อดีตผู้ใหญ่บ้านได้หันมาลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นอบต. และในสมัยแรกได้รับการเลือกตั้งทั้งสองคน แต่ในสมัยที่สองแพ้การเลือกตั้ง เนื่องจากมีการแข่งขันและการใช้เงินมาก สิ่งที่เกิด

ขึ้นเหมือนกันในสามหมู่บ้านก็คือ การแข่งขันกันมิได้มีขอบเขตจำกัดอยู่ภายในหมู่บ้านนี้เท่านั้น

เครือข่ายที่ขยายตัวออกมาจากกลไกของรัฐ เป็นเครือข่ายที่มีพลังและอำนาจมากในท้องถิ่น อย่างในตำบลหนึ่งที่เราทำการเก็บข้อมูลการวิจัยครั้งนี้ ผู้บริหาร อบต. เป็นผู้รับเหมาก่อสร้างในท้องถิ่น ผู้รับเหมาดังกล่าวนี้นี้ เป็นคนสนิทของผู้สมัครรับเลือกตั้งของพรรคการเมืองในระดับชาติ นอกจากนี้ ผู้รับเหมาดังกล่าวนี้นี้ ยังสนิทและคุ้นเคยกับข้าราชการฝ่ายปกครองที่อำเภอ หากเราจะกล่าวโดยรวมเครือข่ายที่ก่อรูปขึ้นมาใหม่แบบนี้ เป็นการผนึกกันระหว่างทุนท้องถิ่น อำนาจทางการเมืองของรัฐ และอิทธิพลหรืออำนาจที่ไม่เป็นทางการในท้องถิ่น

รูปแบบที่สาม เครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน หรือเครือข่ายในแนวนอน ดังได้กล่าวไว้ตั้งแต่ต้นแล้วว่า การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชาวบ้านมีมาตั้งแต่เดิม แต่ว่ามีขอบเขตจำกัด สิ่งที่เป็นความพยายามและเกิดขึ้นใหม่ คือเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่มีเป้าหมายทางด้านการพัฒนา ทั้งสามหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้ อยู่ภายใต้เครือข่ายอันเดียวกัน มีชื่อว่า มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน

สำหรับความเป็นมาของเครือข่ายดังกล่าวนี้ กำเนิดมาจากการทำงานขององค์กรเอกชนโดยตรง คือ องค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากล โดยก่อนที่โครงการขององค์กรการอนุเคราะห์เด็กสากลจะสิ้นสุดลง ได้สนับสนุนให้มีการพูดคุยกันระหว่างชาวบ้านถึงแนวทางในอนาคต ผู้นำชาวบ้านตัดสินใจที่จะสร้างเครือข่ายขึ้นมาเพื่อสานต่องานพัฒนา โดยให้มีศูนย์กลางของเครือข่าย มีคณะกรรมการของเครือข่ายที่มาจากตัวแทนของแต่ละหมู่บ้าน 3 คน (หนึ่งในสามเป็นผู้ใหญ่บ้าน) เครือข่ายดังกล่าวนี้ มีชื่อว่า องค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ในระยะแรกของการจัดตั้งเป็นเครือข่ายนี้ ชาวบ้านได้อาศัยความร่วมมือจากสถาบันทางวิชาการเป็น “ร่วม” ในการติดต่อประสานงานอย่างเป็นทางการกับหน่วยงานอื่นๆ โดยอยู่ภายใต้ “โครงการปฏิบัติการพัฒนาชุมชน” ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ภายหลัง เมื่อปี 2538 เครือข่ายนี้ได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิ ชื่อ “มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน” รูปแบบการบริหารงานของเครือข่ายก็ยังคงเดิมอยู่

สำหรับกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายใต้เครือข่ายนี้ อาจจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ กิจกรรมแรกคือ การเลี้ยงวัวควาย หมุนเวียนแบบปันลูก โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นทุนเริ่มต้น ชาวบ้านที่เลี้ยงวัว หรือควาย จะได้รับประโยชน์โดยจะได้ลูกของวัว หรือควายที่เกิดมา โดยจะต้องเลี้ยงให้ได้สองตัว ลูกตัวแรกเป็นของส่วนรวม หรือของเครือข่าย ลูกตัวที่สองเป็นของผู้เลี้ยง เมื่อชาวบ้านในหมู่บ้านหนึ่งไม่ประสงค์จะเลี้ยงวัว - ควาย ต่อไป ก็สามารถที่จะย้ายไปให้หมู่บ้านอื่นที่ยังมีความต้องการ ทั้ง 3 หมู่บ้านได้เข้าร่วมโครงการนี้ ในปัจจุบันโครงการเลี้ยงวัว - ควายปันลูกของเครือข่ายไม่มีแล้ว เหตุผลที่โครงการนี้สิ้นสุดเนื่องจากว่า ในระยะหลังมีองค์กร และหน่วยงานทางราชการสนับสนุนให้ชาวบ้านเลี้ยงวัว - ควาย เป็นจำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งสนับสนุนด้านนี้มากขึ้น อย่างไรก็ตาม โครงการวัว - ควายปันลูกของเครือข่ายนี้ ทำให้เครือข่ายสามารถสะสมทุนได้จำนวนหนึ่ง และสามารถใช้เป็นทุนในการดำเนินงานของเครือข่ายได้มาจนถึงปัจจุบัน

ในปัจจุบันมีความพยายามที่จะสนับสนุนให้เกิดเครือข่ายในแนวนอน และมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้น อย่างเช่นการดำเนินงานของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนท้องถิ่น สถาบันดังกล่าวนี้ได้รับการจัดตั้งให้เป็นองค์กรมหาชน แนวคิดหลักของการทำงานของสถาบันดังกล่าวนี้ คือการสนับสนุนให้เกิด “เครือข่าย” ขององค์กรชุมชนที่มีการก่อตั้งและดำเนินการอยู่ โดยสนับสนุนให้เกิดคณะกรรมการกลาง หรือสภาเครือข่ายองค์กรชุมชนในระดับจังหวัด และสนับสนุนให้เกิดการโยกย้าย แลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกลุ่มองค์กรสมาชิก เครือข่ายดังกล่าวนี้อยู่ในระหว่างการเริ่มต้น และกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้านทั้งสามยังไม่ได้สมัครเข้าไปเป็นสมาชิกของเครือข่าย

ประเด็นพื้นฐานของการสร้างเครือข่ายตามแนวนอน ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาในเชิงยุทธศาสตร์ก็คือ ใครคือสมาชิก และการรวมเป็นเครือข่ายนั้นจะมีรูปแบบการบริหารจัดการอย่างไร ในประเด็นเกี่ยวกับเรื่องสมาชิคนั้น เราอาจจะจำแนกให้เห็น 3 อย่างคือ สมาชิกเครือข่ายที่เป็นครัวเรือน (ปัจเจก) สมาชิกของเครือข่ายในฐานะที่เป็นกลุ่ม และสมาชิกของเครือข่ายในฐานะที่เป็นชุมชนหรือหมู่บ้าน ตัวอย่างเครือข่ายที่มีฐานเป็นสมาชิกในฐานะที่เป็นครัวเรือนคือมูลนิธิเกษตรกรไทย

หรือสมาชิกเกษตรกรรายย่อยอีสาน (สกายอ) ส่วนเครือข่ายที่มีกลุ่มเป็นฐานของเครือข่ายคือสมาคมสหกรณ์การเกษตรอีสาน (สสอ) การรวมกลุ่มสองแบบแรกนี้มีฐานคิดอยู่ที่ว่า คราวเรือนเกษตรกรมีผลประโยชน์สอดคล้องกัน การรวมกลุ่มหรือการสร้างเครือข่ายจะนำไปสู่พลังที่จะให้ได้มาซึ่งทรัพยากรจากภายนอกกลุ่ม ส่วนสมาชิกของเครือข่ายที่เป็นชุมชนหรือหมู่บ้าน เราได้เห็นความพยายามของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ในกรณีที่เกิดขึ้นในสามหมู่บ้านที่เราได้ทำการศึกษาในครั้งนี้ ประเด็นที่ยังน่าจะเป็นช่องว่างในเรื่องเครือข่ายทั้งสามแบบคือการรวมตัวกันยังไม่ได้เน้นให้ความสำคัญกับแนวคิดที่จะให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากรภายในเครือข่าย นอกจากนั้นประเด็นปัญหาที่ใหญ่กว่านั้นก็คือ รูปแบบในการบริหารจัดการเครือข่ายจะอย่างไร ความยากของปัญหาในการบริหารจัดการก็คือการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายและการสานกันในแนวราบนี้ โดยธรรมชาติแล้วหน่วยแต่ละหน่วยที่มารวมกันเป็นอิสระต่อกัน รูปแบบการบริหารจัดการที่ว่านี้ไม่จำเป็นและไม่ควรที่จะมีเพียงรูปแบบเดียว และในปัจจุบันนี้ เป็นบรรยากาศที่ชาวบ้านกำลังเรียนรู้และสร้างสิ่งใหม่ขึ้นมา โดยมีรากของเดิมที่ตนเองมีอยู่แล้ว

สรุป

แม้ว่าจะเผชิญการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว สถาบันอันเป็นรากฐานของทุนทางสังคมแบบดั้งเดิมของชาวบ้านในชุมชน ยังคงดำรงอยู่ อันได้แก่ วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และ วัด อย่างไรก็ตาม การผลิตซ้ำของสถาบันทั้งสาม ได้แยกห่างออกไปจากชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนมากขึ้น ทุกขณะ กล่าวคือ สถาบันทั้งสาม มีความสำคัญต่อฐานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนและสมาชิกของครัวเรือนในชุมชนน้อยลงไปทุกขณะ โดยเฉพาะความสำคัญต่อทุนทางกายภาพของครัวเรือน ซึ่งถูกกำหนดโดยตลาดและนโยบายของรัฐเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตามความพยายามของรัฐและเอกชนในหมู่บ้านที่ทำการศึกษานี้ ได้ก่อให้เกิดกลุ่มและองค์กรต่างๆ ขึ้นมา องค์กรต่างๆ เหล่านี้ในขั้นต่อไปจะเป็นเสมือน “กาว” ชนิดใหม่ที่ผนึกให้คนในชุมชนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ชุมชนมีความจำเป็นที่จะต้องขยายเครือข่ายในแนวราบ ให้ความสำคัญร่วมมือและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรต่างๆ ขยายออกไปนอกอาณาเขตของหมู่บ้าน

เอกสารอ้างอิง

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2534). วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการ เปลี่ยนแปลงทางสังคม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, (2541). ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิถิธรรณ.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2543). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (2542). "เศรษฐศาสตร์โบราณฐานทางวัฒนธรรม" ปรับปรุง จากคำบรรยายนำในการสัมมนาเครือข่ายชาวบ้านระดับชาติเรื่อง "เศรษฐศาสตร์วัฒนธรรม" 10 พฤศจิกายน 2542 และรวบรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎี ในบริบทต่างสังคม. [ม.ป.ท.].
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช, (2544). จากรัฐชาติ สู่รัฐตลาด : แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและ สังคมในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์บ้านพระอาทิตย์.
- อภิชัย พันธเสน, (2544). พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการทฤษฎี และการประยุกต์ กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน การวิจัย (สกว).
- อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544). "ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน" ใน อานันท์ กาญจนพันธ์ มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิอำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย น. 127 - 164.
- Bowie, C. A. (1992). "Unraveling the myth of subsistence economy: textile production in nineteenth century Northern Thailand" in Journal of Asian Studies. 51 (4), pp. 797 - 823.
- Coleman J. S, (1988). 'Social capital in the creation of human capital', in American Journal of Sociology, 94, 95-120.

- Coleman, J. S. (1990). Foundations of Social Theory. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Des Gasper, 1997. “Sen’s Capability Approach and Nussbaum’s Capabilities Ethic” in Journal of International Development, vol. 9., no. 2. Pp. 281 - 302.
- Lewis, A. (1955). The Theory of Economic Growth. London: Allen and Unwin
- North, D. C. (1990). Institutions. Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press.
- Putnam, D. R. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- World Bank, 1996. Ethic and Spiritual Values : Promoting Environmentally Sustainable Development. The World Bank

วิจารณ์การนำเสนอผลงานวิจัย

ของ พศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพิทักษ์

โดยคุณ พรพิไล เลิศวิชา

.....

ในเอกสารและการนำเสนอของอาจารย์บัวพันธ์นั้น พยายามจะชี้ให้เห็นระบบความคิด ความเชื่อ หลายระบบที่มีอยู่ในหมู่บ้านภาคอีสาน โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ลงพื้นที่เก็บข้อมูล อาจารย์พยายามจะชี้ให้เห็นว่า ความคิด ความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐาน และในขณะเดียวกันก็ได้แสดงความวิตกกังวลว่า หลายสิ่งอยู่ในภาวะที่เสื่อมลง รวมถึงระบบรัฐและการจัดการภายนอกก็จะทำให้สิ่งเหล่านี้เสื่อมลงด้วย พร้อมกันนี้อาจารย์ยังได้ขยายความเรื่องเครือข่ายต่างๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนี้ รวมทั้งรูปแบบใหม่ๆ ในการพัฒนาหมู่บ้าน หรือการสร้างและการแก้ปัญหาต่างๆ ของชุมชน เริ่มแสดงให้เห็นว่ามีการจัดการรูปแบบใหม่ๆ ซึ่งน่าจะมีพื้นฐานมาจากการจัดการรูปแบบเก่าที่วางอยู่ แต่ไม่สามารถทำตามแบบเดิมได้ทั้งหมด อาจเป็นในรูปกลุ่มออมทรัพย์ การทอดผ้าป่า อาจารย์ยังได้ชี้ให้เห็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเสมือนขอบเขตของความร่วมมือกัน หรือทุนทางสังคม ไม่ได้จำกัดเฉพาะในเขตของหมู่บ้านเท่านั้น ตัวอย่างเช่น การทอดผ้าป่า ก็จะมีการระดมทุนมาจากกรุงเทพฯ เพราะพี่น้องหรือเครือญาติจะอยู่ที่กรุงเทพฯ หรือในหลายกรณีก็สามารถเป็นเครือข่ายหลายแห่ง เช่น หมอลำ ฆ้องฟ้า ก็ชี้ให้เห็นว่า ความเชื่อของหมู่บ้านตั้งอยู่ได้โดยอาศัยสถาบันที่มิได้มีอยู่จริง เช่นเดียวกับคนขับรถแท็กซี่ที่ขับรถอยู่ในเมือง ความเชื่อของเขาสถิตย์อยู่ในหมู่บ้านว่า เชื่อเรื่องผี เชื่อเรื่องโชคลาง ครั้นพอไปอยู่ในเมืองใหญ่ไม่สามารถกลับมาไหว้หรือตั้งศาลใหม่ได้ จึงเป็นเหตุให้ความเชื่อมีการย้ายที่ไปอยู่ที่หน้ารถยนต์ ความเชื่อไม่ได้เปลี่ยนแปลงแต่วัตถุแห่งความเชื่อย้ายที่ไป ถ้าเราเข้าไปในบ้านของคนอื่นเราอาจจะศึกษาชนบทจากในเมืองก็ได้

ดังเช่นที่ดิฉันได้ศึกษาชุมชนที่ภาคใต้ ดิฉันพบหมู่บ้านจำนวนมากอยู่บนภูเขาและอยู่รวมตัวกันอย่างหนาแน่นต่างจากคนภาคใต้ทั่วไปที่เขาจะอยู่อย่างโดดเดี่ยว การตั้งบ้านเรือนอยู่ไกลจากเพื่อนบ้านบริเวณบ้านมีสวนล้อมรอบ แต่เมื่อคนอีสานกลุ่มนี้ย้ายไปอยู่ รูปแบบของการอยู่อาศัยก็เปลี่ยนไป ถ้าเราเข้าไปศึกษาเรื่องศาลปู่ตาที่หมู่บ้านอาจค่อยๆ เลื่อมเพราะคนส่วนใหญ่ได้ย้ายไปอยู่ที่ภาคใต้ แล้วได้มีการตั้งศาลปู่ตาใหม่ที่โน่น นั่นคือชุมชนบนเส้นทางของการเปลี่ยนแปลง เป็นพลวัตร หรือการเปลี่ยนแปลงอย่างเงิบๆ ของสิ่งที่เป็นปัจจัยภายในแห่งการสร้างชุมชน หรือการสืบทอดมรดกทางความคิด วัฒนธรรม ซึ่งปัจจุบันเราเรียกว่า “ทุนทางสังคม”

แต่เดิมเราศึกษาผี พุทธและเครือข่ายเหล่านี้ ในรูปแบบของวัฒนธรรมชุมชน หรือประวัติศาสตร์ชุมชน งานวิจัยของอาจารย์ได้ช่วยดึงเรื่องเหล่านี้เข้ามารวมกันและชี้ให้เห็นว่า สิ่งต่างๆ เหล่านี้แหละคือทุนทางสังคม ดิฉันขอเพิ่มเติมว่า ทุนทางสังคมคือสิ่งที่เป็นนามธรรม ถ้าดูในระบบการผลิตจะสะท้อนออกในแบบของการจัดการ และระบบความสัมพันธ์ เราจะเห็นได้ว่า ชุมชนหมู่บ้านอีสานที่ขาดแคลนทรัพยากร และแร้นแค้นนั้น มีระบบหลายระบบที่น่าสนใจศึกษาเป็นระบบพื้นฐานหรือเป็นตัวชี้เรื่องทุนทางสังคม เบื้องหลังความคิดเรื่องการจัดการแรงงาน คือทุนทางประวัติศาสตร์ของเขาที่สั่งสมมาจากอดีต การกระจายผลผลิต และการจำหน่ายการแปรรูป ถ้าเป็นระบบที่ไม่มีตัวเองได้อะไรก็จะส่งเข้าโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมด แต่ที่ภาคอีสานจะใช้ระบบการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เองนั้นแสดงให้เห็นว่า มีการจัดการเรื่องแรงงาน ไม่ได้ตัดสินใจในการอพยพแรงงานทั้งหมด การใช้ทรัพยากรชาวอีสานมีความรู้ในเรื่องของการใช้ทรัพยากร รู้จักแหล่งอาหารต่างๆ เกี่ยวกับระบบกลีกรม มีการจัดการเรื่องเวลา หรือระบบการผลิตมาก เริ่มตั้งแต่การวางแผนการทำงาน ว่าควรจะทำอะไรช่วงเวลาใด ซึ่งคนอีสานมีองค์ความรู้ที่เข้าใจอยู่กับธรรมชาติ

ถ้าเราวิเคราะห์ในระดับครัวเรือน อาจารย์บัวพันธ์ได้ชี้อย่างชัดเจนว่า ความเป็นญาติมีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือกันโดยเฉพาะในภาวะวิกฤติ การจัดเครือญาติในคนอีสาน ระบบการผูกเสี่ยว ระบบการสืบทอด จะเน้นให้ความสำคัญกับครอบครัวเป็นศูนย์กลาง เพราะฉะนั้น ระบบผีปู่ตาก็คือระบบที่สะท้อนความ

สัมพันธ์ทางสายเลือด และความเป็นพวกเดียวกัน งานของอาจารย์บัวพันธ์แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวหรือเครือญาติ เป็นพื้นฐานทุนทางสังคมที่ชาวบ้านใช้เพื่อจัดการในเรื่องต่างๆ

กล่าวโดยสรุปแล้ว ในการศึกษาทุนทางสังคม ควรมีประเด็นที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า พื้นที่ทุนทางสังคมจะแสดงออกที่ใดบ้าง ในชีวิตประจำวัน ในครอบครัว ในหมู่ญาติ และเรื่องของเวลา เมื่อใด เวลาใด ที่ทุนทางสังคมจะปรากฏเป็นบางฤดูกาล บางปี หรือมีอยู่ตลอดเวลา ทั้ง 2 ประเด็นนี้จะเป็นเครื่องมือช่วยให้การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมสมบูรณ์มากขึ้น

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานจากอดีตถึงปัจจุบัน¹

สุวิทย์ ชีรสอวน²

บทนำ

ในช่วงปีตกต่ำตั้งแต่ปี 2529 ผู้เขียนกับคณะได้ออกไปเก็บข้อมูลเพื่อวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน พ่อใหญ่คำหา อุดม เล่าให้ฟังถึงสภาพความอุดมสมบูรณ์ของหมู่บ้านท่าควาย ต.ท่าก้อ อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร เมื่อ 5-6 ทศวรรษก่อนว่า

“แต่ก่อนมีป่าดงพงไพร นกยูง ลิง ค่าง บ่าง ชะนี ไม่อดหรรษา พวกกระต่ายแต่ก่อนเขาไม่ยิงหรรษา เพราะมันจะทำให้สัตว์ป่าได้ยินเสียงปืน พวกสัตว์ใหญ่ ๆ หนีหมด หายิงหมูใหญ่ กวาง ป่าจึงเป็นดงกับข้าวขนาดใหญ่ ในน้ำปลาก็กียะ (หมู) บ้านผมนี้ที่แรกมันมีแต่เพียงสองสามปาก สมัยหลังสงคราม (มหาเอเซียบูรพา) หว่านแต่ 4-5 ครั้งเท่านั้นเอากะต๋อออกมาเลย บ้านเรือนที่อยู่ใกล้แม่น้ำเดียวกัน 4-5 เรือน คอยกัน เวลามันได้มาเป็นกะต๋อ เป็นหามาแล้วก็เรียกกันมาเอาปลาไปกิน แบ่งกันไปเลย โดยมากเป็นพวกปลานาง ปลากุ้ง ปลาเป ปลาจืด ปลาซ้อ ปลาตุ๊ก ไม่ต้องซื้อขายแบ่งกันกินไปตรงหมู่บ้านนี้มันเป็นที่อุดมสมบูรณ์คนก็น้อย ปลาก็มาก อุดมสมบูรณ์ ป่าดงพงทึบก็มีมาก” (สุวิทย์ ชีรสอวน และคณะ 2530:60)

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการวิจัยเรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)” ซึ่งสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นผู้ให้ทุนวิจัยโดยมีศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมีโครงการย่อยทั้งหมด 21 โครงการ จึงขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ และ สกว. ไว้ ณ โอกาสนี้

² รองศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

แต่ในเวลา 5-6 ทศวรรษต่อมา สภาพดังกล่าวก็หายไป คราวเรือนถึง ร้อยละ 45.1 ส่งแรงงานไปทำงานต่างถิ่น หากนับเป็นปริมาณของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นมีถึงร้อยละ 29.81 ของแรงงานทั้งหมดในชนบทอีสาน (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546:247) เกิดอะไรขึ้นในหมู่บ้านชนบทอีสาน ทำไมแรงงานอีสานจึงเข้าไปทำงานต่างถิ่น ทำไมศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านที่เคยมีมาก จึงลดน้อยถอยลงจนไม่อาจเลี้ยงคนในชุมชนได้ทั้งหมดเหมือนแต่ก่อน บทความนี้จะเสนอประเด็นหลักๆ 3 ประเด็น คือ ประเด็นแรก ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ประเด็นที่สอง ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ประเด็นที่สาม การปรับตัวของเกษตรกรอีสาน เพื่อเพิ่มศักยภาพทางเศรษฐกิจในยุคปัจจุบัน

2. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสาน ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฯ

ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานมีสูงมาก ศักยภาพทางเศรษฐกิจขึ้นกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ป่า ดิน น้ำ ซึ่งเป็นที่มาของปัจจัยสี่ ไม่เพียงแต่ในลุ่มแม่น้ำสงคราม หรืออีสานเหนือ ดังที่กล่าวมา แต่ในอีสานกลาง หรือลุ่มแม่น้ำชีก็อุดมสมบูรณ์ เช่น บ้านวังสวาบ ต.วังสวาบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น เมื่อ 4-5 ทศวรรษก่อนมีแต่ต้นไม้ใหญ่ เช่น ไม้มะค่า ไม้ประดู่ ขนาด 6-7 คนโอบอยู่ใกล้ๆ หมู่บ้านไม้ทำเรือนก็ไม่ต้องไปซื้อ ถ้ามีแรงเลื่อยจะเอาเท่าไรก็ได้ ป่ารอบๆ หมู่บ้านมีเลื้อหมี ช้าง เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ก็ยังมี กวาง ตะกวด เต่า ไก่ป่า เก้ง มีมากขนาดวิ่งหลบเข้ามาในหมู่บ้าน ถูกชาวบ้านเอาไม้คานตีเอามาทำกับข้าว เวลาเอาควายไปเลี้ยงพบกวางที่ถูกเลื้อ หรือหมาในกัดตายและถูกเหาจนเหลือแต่เขาอยู่บ่อย ๆ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 : 45) ที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เมื่อ 6-7 ทศวรรษที่แล้ว “แต่ก่อนสัตว์ป่าบ่ออด อยู่เลาะนี้เลื้อก็หลายหมานีเลื้อเก็บกินหมด หมูต้องเก็บไว้บนเรือน ... นาดอนแต่ก่อนบ่อมี มีแต่ในทุ่งนี้

เป็นนาหนอง ไร่หนึ่งได้ข้าว 100 หมื่น (ประมาณ 120 ถัง) 100 หมื่นก็กินคุ้มปี 3-4 คน กินบ่อหมด ต้นข้าวงามมาก ข้าวสูงท่วมหัวเวลาเดินบนคันนา (คันนา) เวลาเกี่ยว ต้องเอาไม้มาบ ดินมันดี ข้าวเอ็ดปีกินได้ 2 ปี อุดมสมบูรณ์ ป่าแขง ป่าหยง เป็นดง มีใช้ป่า คนบ่ออยากมาอยู่เท่าไร” (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529 : 38-39)

ในพื้นที่อีสานใต้ หรือลุ่มแม่น้ำมูล ก็เช่นเดียวกัน บ้านไผ่ ต.ไผ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ เมื่อ 5 ทศวรรษก่อน สภาพป่ารอบหมู่บ้านเป็นป่าดงดิบ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ 4-5 คนโอบ สูง 50-100 เมตร เป็นจำนวนมาก เมื่อเข้าป่าแล้วมองไม่เห็นฟ้า เพราะความหนาทึบของป่าบังไว้ สัตว์ป่าก็มีมาก แม้กระทั่งควายป่า กวาง เสือดำ เสือเหลืองก็มี (ชิน ศรีสวัสดิ์ 2535 : 7)

ตัวเลขจากการสำรวจของทางการในมณฑลอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2458 ดังปรากฏในตารางที่ 1 มีพื้นที่ป่า และแหล่งน้ำถึง ร้อยละ 73.1

ตารางที่ 1 พื้นที่เกษตรเปรียบเทียบกับพื้นที่ป่า และแหล่งน้ำของมณฑลอุบลราชธานี (ปัจจุบันคือ จ.อุบลราชธานี ยโสธร อำนาจเจริญ ศรีสะเกษ และสุรินทร์) พ.ศ. 2458

การใช้ที่ดิน	พื้นที่ (ไร่)	ร้อยละ
1. พื้นที่นา	1,244,977	9.3
2. พื้นที่สวน	654,610	4.9
3. พื้นที่ไร่	722,320	5.8
4. พื้นที่เพาะปลูกเบ็ดเตล็ด และพื้นที่อาศัย	922,643	6.9
5. พื้นที่ป่า และแหล่งน้ำ	9,782,450	73.1
รวม	13,377,000	100.00

ที่มา : คำนวณจากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ 2458 หมวด 2 ไม่มีเลขหน้า

จากข้อมูลที่กำลังกล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า หมู่บ้านชนบทอีสาน ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ มีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติสูงมาก และชาวบ้านได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิต ปัจจัยสี่มาจาก ทรัพยากรป่า-ดิน-น้ำ กล่าวคือ

อาหาร คือ ข้าว และกับข้าว ข้าวได้มาจากการทำนา และการทำข้าวไร่ ซึ่งชาวนาได้บุกเบิกหักร้างถางพงป่า เพื่อทำข้าวไร่ก่อนทำนา จะทำนาเลยไม่ได้ เพราะต้องยกคันนา และขุดรากไม้ออกก่อน งานแปลงป่าเป็นนาต้องใช้แรงงานมาก โดยเฉลี่ยแล้วพื้นที่ป่า 10 ไร่ หากแปลงเป็นนา ต้องใช้เวลาถึง 14 ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546 :81)

ดังนั้นในช่วงที่นายังมีน้อย ชาวนาอีสานจะทำข้าวไร่เป็นการเสริมเพื่อให้ ข้าวเพียงพอต่อการบริโภค ข้าวไร่จึงมักเป็นข้าวที่ให้ผลเร็ว เพียง 3 เดือนก็เก็บเกี่ยว ได้ ไม่เหมือนทำนาดำปลูกข้าวปีต้องใช้เวลาถึง 5-6 เดือนกว่าจะเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาที่ บุกเบิกที่ใหม่ไม่ว่าจะเป็นการตั้งหมู่บ้านใหม่ หรือขยายพื้นที่ใหม่ ในกรณีแยกครัว เรือนออกมาจากพ่อแม่ ในยุคนั้นมักผ่านประสบการณ์การทำข้าวไร่มาก่อน ส่วนการทำนา ก็คล้ายกับภาคอื่นๆ คือ กรณีบุกเบิกป่าเป็นนา หลังจากขุดต่อไม้ รากไม้ และยกคันนาเรียบร้อยแล้ว พอฝนตกจนดินอ่อนก็ไถ คราด เพื่อเตรียมพื้นที่ที่ตกกล้า ในระหว่างรอกกล้าโต ก็ไถคราดเตรียมแปลงปักดำ ซึ่งขั้นตอนดังกล่าว ชาวนาส่วน มากใช้แรงงานในครัวเรือน ใช้ควายไถคราดของตนไม่ได้จ้างคนอื่น ครัวเรือนที่มีคน น้อยก็ทำนาน้อยก็พอบริโภค ครัวเรือนที่มีคนมากทำนามากแค่พอกิน ไม่ได้ผลิต เพื่อขาย แต่ตอนดำ บางทีก็ขอแรงเพื่อนบ้านมาช่วยบ้าง เพื่อให้ทันฝน พอช่วงเกี่ยว ข้าว ฟาดข้าว ขนข้าวขึ้นเล้า ชาวนามักจะขอแรงญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยกัน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529 :182-183)

สำหรับกับข้าวในยุคนั้นชาวนาอีสานส่วนใหญ่เกือบไม่ต้องใช้เงินเลยเพราะ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ชาวนาสามารถล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ แมลงมาเป็นอาหารโปรตีนได้ทุกฤดูกาล ส่วนผักมีทั้ง พืชผักสวนครัว ประเภท พริก มะเขือ กระเพรา โหระพา ตะไคร้ ฟักทอง บวบ ฯลฯ ซึ่งปลูกตาม โพนนา และข้างบ้าน กับพืชผักป่า เห็ด หน่อไม้ซึ่งมีมากมายตาม ฤดูกาลของมัน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และณรงค์ อุบุญญ์ 2538:143)

ที่อยู่อาศัย ก็ได้มาจากป่าทั้งหมด ตั้งแต่ เสา คาน พื้น ฝา เครื่องบน ตลอดจนหลังคาที่มุงด้วยแฝก หรือไม่ก็หญ้าคา ถ้าครอบครัวที่ขยันหรือมีแรงงานมากก็ เอาไม้เนื้อแข็งมาสับเป็นแผ่นเอามามุงหลังคาได้ทนทาน 50-60 ปี วัสดุสร้างเรือนเหล่านี้เจ้าของเรือนจะเตรียมเอาไว้ให้พร้อม โดยอาจขอแรงเพื่อนสนิทหรือญาติไปตัดเอามาจากป่า พอได้วัสดุครบก็ขอแรงญาติหรือเพื่อนบ้านมาช่วยสร้าง ซึ่งส่วนมากสามารถทำเสร็จในวันเดียว หากไม่เสร็จก็เหลือเพียงเล็กน้อย ซึ่งเจ้าของเรือนสามารถทำต่อไปได้ด้วยแรงงานในครัวเรือน (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 :46)

การรักษาโรค ก็มาจากป่าเช่นเดียวกัน ถ้าเป็นโรคพื้นๆ เช่น แมลงมีพิษ ต่อย เป็นฝี ปวดท้อง แต่ละครัวเรือนมักจะรักษาได้ แต่ถ้าเป็นโรคยากๆ เช่น ไข้ป่า ท้องร่วง ขาหัก แขนหัก ทุพพิษกัด ก็ต้องไปตามหมอสมุนไพรประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีสมุนไพรเตรียมไว้ สำหรับรักษาโรคได้หลายชนิด และมีความรู้ที่ถ่ายทอดมาจากครูของเขาวาแต่ละโรคจะรักษาด้วยอะไร อย่างไร เมื่อคนไข้หายก็ต้องเอาดอกไม้ธูปเทียน และคำคาย (คำยกครู) เอาไปให้หมอ คำคายนี้ ครูกำหนดไว้เท่าใดก็ต้องรับได้แค่นั้น จะมากหรือน้อยกว่านั้นไม่ได้ ส่วนคำรักษา จะให้เมื่อรักษาหายและจะให้เท่าใดก็ได้ หมอไม่มีสิทธิ์เรียกร้อง หมอจึงเป็นอาชีพที่ช่วยชาวบ้านจริงๆ และก็เป็นชาวนาเหมือนกับครัวเรือนอื่นๆ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2545 :46)

เครื่องนุ่งห่ม ในยุคนั้นผู้หญิงอีสานเกือบทุกคนที่แต่งงานจะทอผ้าเป็น โดยเรียนมาจากแม่หรือพี่สาว เกือบทุกครัวเรือนจึงปลูกฝ้ายไว้ตามหัวไร่ปลายนา และปลูกหม่อนเอาไว้เลี้ยงไหม บริเวณที่ว่างๆ ใกล้เรือน งานทอผ้าเป็นงานของผู้หญิงโดยเฉพาะ ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ มีผ้าจากในเมืองเข้ามาถึงหมู่บ้านอีสานแล้ว แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ก็ยังทอผ้าเอาไว้ใช้กันอยู่ สี่ที่ย้อมมีทั้งสีธรรมชาติและสีเคมี (สุวิทย์ ชีรสาควัต และณรงค์ อุบุญญ์ 2540:110-123, สุวิทย์ ชีรสาควัต และคณะ 2528 : 115-122)

นอกจากปัจจัยสี่ที่ชาวบ้านผลิตกันอย่างพอเพียงแล้ว พืชที่ใช้หุงข้าวก็ได้จากป่า เครื่องมือ เครื่องใช้ที่เป็นไม้ก็ใช้ไม้จากป่าและผลิตให้เอง เครื่องมือจับปลา ล่าสัตว์ก็ผลิตใช้เอง มีเฉพาะเกลือ เครื่องมือเหล็ก และเครื่องปั้นดินเผาซึ่งบางหมู่บ้านไม่มีดินเค็มและไม่มีช่าง ก็จะมีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเช่น แลกหม้อ 1 ใบ กับข้าวเปลือกปริมาณเท่ากับความจุหม้อ เป็นต้น

หนึ่งในบางพื้นที่ที่ใกล้สถานีรถไฟ จะมีชาวบ้านนำข้าวเปลือกใส่เกวียนเอามาขายให้เจ้าของโรงสี ซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน เพื่อหาเงินไปเสียค่ารัชชูปการ (เก็บจากชาวนา 4 บาท) กับค่าศึกษาพลี (คนละ 2 บาท) คราวเรือนบางส่วนก็หาเงินไปซื้อเครื่องบวชลูกชาย ก็จะมีประมาณปีละ 1-2 ครั้ง (ครั้งละ 24-36 ถัง) แต่ ปริมาณการผลิตข้าวเพื่อขายมีน้อย ประมาณร้อยละ 10-15 ของผลผลิตทั้งหมด ซึ่งน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับยุคมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฯ (สุวิทย์ ธีรศาศวัต และชอบ ดีสวนโคก 2536 : 43-48, พรพิไล เลิศวิชา 2532: 61-65)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนหมู่บ้านอีสานในยุคก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ มีระบบเศรษฐกิจ แบบพอเพียง พึ่งตัวเองได้ ไม่ได้พึ่งรัฐ ไม่ได้พึ่งนายทุนแต่พึ่งพาธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และเกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตคือที่ดินทำกิน กับทรัพยากรธรรมชาติคือป่าและน้ำ พึ่งพาอาศัยกันเองในชุมชนในเวลาต้องการใช้แรงงานเป็นจำนวนมาก มีความสมดุลระหว่างการผลิต (ของมนุษย์และธรรมชาติ) กับการบริโภค การพึ่งพาระหว่างชุมชนชนบทก็มีอยู่บ้าง เวลาขาดแคลนเกลือ เครื่องมือเหล็ก เครื่องปั้นดินเผา และเวลาเกิดฝนแล้งหรือน้ำท่วม คักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานสูงกว่าช่วงหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจอย่างมีนัยสำคัญดังจะกล่าวต่อไป

3. ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานช่วงมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ

หลังจากมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก (2504) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2505) ได้ไม่นานศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานก็เปลี่ยนไปในทางลบ อาทิ หนี้สินที่เพิ่มขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพนิเวศที่เสื่อมโทรม การอพยพแรงงานไปทำงานต่างถิ่นดังจะกล่าวละเอียดต่อไปข้างหน้า ทำไมจึงเกิดสภาพเลวร้ายดังกล่าว สาเหตุที่นำไปสู่ความเสื่อมของศักยภาพทางเศรษฐกิจดังกล่าว พอสรุปได้ดังนี้

1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง อัตราการเพิ่มของประชากรอีสานต่ำเพราะ อัตราการเกิดและการตายไม่ต่างกันมาก เนื่องจากโรคภัยไข้เจ็บที่ร้ายแรงเช่น ไข้ทรพิษ อหิวาตกโรค ไข้ป่า วัณโรค แต่หลังสงครามฯ รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรระหว่างประเทศเช่น WHO USOM มีการฉีด DDT กำจัดยุงอย่างต่อเนืองทั่วประเทศ ทำให้อัตราการตายจากไข้ป่าลดลงอย่างรวดเร็วจาก 250 คน ในปี 2494 เหลือ 38.9 (ต่อประชากร 1 แสนคน) ในปี 2501 และเหลือ 10 คน ในปี 2509 มีการรณรงค์ปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ ระดมฉีดยากวาดล้างโรคคุดทะราด โรคเรื้อน วัณโรค และพยาธิลำไส้ ต่อมากรรณรงค์ฉีดวัคซีนป้องกันโรคคอตีบ ไอกรน บาดทะยักและโปลิโอในเด็ก ทำให้อัตราการตายของเด็กลดลงอย่างมาก สิ่งเหล่านี้ทำให้การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานเป็นไปอย่างรวดเร็วจาก 4.9 ล้านคนในปี 2480 เป็น 6.2, 8.9, 12 ล้านคน ในปี 2490, 2503 และ 2513 ตามลำดับ (สุวิทย์ ชีรสาควัต 2546:156-160) การเพิ่มขึ้นของประชากรอีสานทำให้เกิดการขยายที่ดินทำกินอย่างรวดเร็ว เฉพาะที่นา เพิ่มจาก 14.5 ล้านไร่ ในปี 2493 เป็น 37.9 ล้านไร่ในปี 2538 อัตราการเพิ่มในช่วงปี 2493-2503 เฉลี่ยปีละ 101,255 ไร่ แต่ในช่วง 2503-2538 เพิ่มเฉลี่ยถึงปีละ 639,464 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2522/23:180 2529/30:208-209; 2536/37:208-209; 2541/42:250-251) การเพิ่มของที่นาแม้จะรวดเร็ว แต่เนื่องจากที่ดินที่เหมาะสมกับการทำนาในระยะหลังไม่ค่อยมี ผลผลิตข้าวต่อไร่ของภาคอีสานจึงต่ำมาก ต่ำกว่าทุกภาค แม้ระยะหลังจะใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ผลผลิตก็เพิ่มขึ้นช้ามาก และยังห่างไกลจากภาคอื่น ๆ มาก เช่น ในปีเพาะปลูก 2493/94 ผลผลิตข้าวนาปีภาคอีสานต่อไร่ 159 กก. ภาคเหนือ 282 กก. ภาคกลาง 208 กก. ภาคใต้ 218 กก. ประเทศไทย 205กก. ปีเพาะปลูก 2541/42 ภาคอีสาน 278 กก. ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ และประเทศไทย 421 กก. 493 กก. 338 กก. และ 352 กก. ตามลำดับ (กรมการข้าว 2506: 1-5,7,13,17; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2541/42:19)

2) การขยายตัวของทุนนิยม (commercialization)

การขยายตัวของทุนนิยมเกิดจากการเข้ามาของคนจีน ซึ่งเข้ามาทำการค้า ทำโรงสี โรงเลื่อย โรงกลึง กิจการเดินรถ ฯลฯ ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะคนจีนเป็นผู้ทำให้เกิดการตั้งสินค้าและทรัพยากรจากชนบทมาสู่ตลาดในเมือง และต่างประเทศ ในภาคอีสานคนจีนกระจุกตัวที่เมืองใหญ่ โดยเฉพาะโคราช มีคนจีนราว 500 คนในปี 2427 ต่อมาในปี 2462 มีคนจีนในภาคอีสาน 6226 คน (ชุมพล แนวจำปา 2528:164) ช่วงปี 2480-2490 ผู้ประกอบการค้า ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ ร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี เพิ่มขึ้นจาก 14,195 คน เป็น 42,999 คน (กรมมหาดไทย 2484:96, 193-203 259,639-647,669; กรมมหาดไทย 2490 เล่ม 7) การเพิ่มขึ้นของคนจีนและพ่อค้าทำให้เศรษฐกิจอีสานเปลี่ยนไปสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดหรือเศรษฐกิจเงินตราอย่างรวดเร็ว ซึ่งระบบนี้พิสูจน์ในภายหลังว่า ชาวนาเสียเปรียบนายทุนมาก หันสินชาวนาที่เพิ่มขึ้นส่วนสำคัญก็มาจากการเอารัดเอาเปรียบของระบบทุนนิยม

3) การขยายตัวของรัฐ

การขยายตัวของรัฐเป็นทั้งคุณและโทษต่อชาวชนบทอีสาน ส่วนที่เป็นคุณก็คือการขยายตัวของโรงเรียน สถานือนามัย โรงพยาบาล แต่ส่วนที่เป็นทั้งคุณและโทษคือการขยายตัวของถนน ไฟฟ้า และชลประทาน ถนนทำให้การขนส่งเป็นไปอย่างรวดเร็ว และต้นทุนการขนส่งถูกลงจากสมัยใช้เกวียนต้นทุนค่าขนส่งประมาณ 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้า เหลือร้อยละ 2-20 แต่ถนนที่ตัดเข้าไปในป่าเขาเพื่อขนไม้และปราบคอมมิวนิสต์ได้ทำให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติคือป่า และต้นน้ำลำธารอย่างรวดเร็วด้วย ไฟฟ้าทำให้ชีวิตของชาวบ้านสะดวกสบายขึ้น แต่ก็นำมาซึ่งรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นอย่างมาก ชลประทานให้คุณมากกว่าให้โทษ แต่ก็ทำให้เกิดการอพยพของชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วมที่อยู่และที่ทำกินเป็นจำนวนมาก ในขณะที่การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชลประทาน ในการทำนาปรังในภาคอีสานมีน้อยมาก คือประมาณ ร้อยละ 10 ของพื้นที่ชลประทานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะ น้ำที่ปล่อยมาจากเขื่อนไม่พอ กับระบบส่งน้ำไม่พอเพียง (สุวิทย์ ธีรศาศวัต 2546:165-170,206-7) นโยบายการผลิตพืชพาณิชย์ ทั้งข้าวและพืชไร่ ทำให้เกิด

การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว จากพันธุ์พื้นเมืองที่ต้านทานโรคได้ดี มาเป็นพันธุ์ส่งเสริม ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยเคมี และทำให้ความหลากหลายทางสายพันธุ์ข้าวลดลงอย่างมาก การขยายตัวของพืชไร่ จากที่ชาวบ้านปลูกเพียงบริเวณในชุมชนครัวเรือนละ 1-2 งาน ก็เพิ่มเป็น 10-20 ไร่ ทำให้เกิดการทำลาย แหล่งอาหารธรรมชาติของชาวบ้านอย่างไม่เคยมีมาก่อน (สุวิทย์ ชีรสคาวตและสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529:82-86;243; สุวิทย์ ชีรสคาวตและคณะ 2528: 97-101 ;สุวิทย์ ชีรสคาวต 2546 : 232-236)

เราได้เห็นสาเหตุหลักๆ ที่นำไปสู่ความเสื่อมของศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานแล้ว ที่นี้มาพิจารณาถึงตัวระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพา หรือเศรษฐกิจการตลาด ที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านอีสานว่าเป็นอย่างไร โดยเฉพาะประเด็นที่ชี้ว่า ศักยภาพทางเศรษฐกิจลดลง

1) ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดินต่อครัวเรือนลดลง

ในปี 2496 พื้นที่ถือครองต่อครัวเรือนของเกษตรกรอีสาน 33.4 ไร่ ในปี 2528 ลดเหลือ 28.35 ไร่ พอถึงปี 2543 ก็ลดเหลือ 15.10 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2534 : 28,34,36;สุวิทย์ ชีรสคาวต 2546 :193) ทำให้ศักยภาพการผลิตลดลง เพราะการทำเกษตรในภาคอีสานมีการใช้เทคโนโลยี เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่หน่อย แต่ใช้วิธีขยายพื้นที่ เมื่อพื้นที่ขยายไม่ได้เพราะไม่มี แต่ประชากรเพิ่มขึ้นมาก ผลผลิตต่อครัวเรือนจึงลดลง นอกจากนี้ ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเลยและมีที่ดินน้อย (11ไร่ลงมา) ก็มีจำนวนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในเขตอีสานเหนือเพิ่มจากร้อยละ 26 ในปี 2529 เป็นร้อยละ 57.2 ในปี 2543 เขตอีสานกลางเพิ่มจากร้อยละ 42.14 ในปี 2528 เป็นร้อยละ 58.6 ในปี 2543 ปัจจุบันครัวเรือนชนบทอีสานร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ทำกิน (สุวิทย์ ชีรสคาวต 2546:198,304)

2). เกษตรกรในภาคอีสานต้องพึ่งพานายทุนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

การผลิตในระบบเศรษฐกิจพอเพียง เกษตรกรอีสานไม่ต้องพึ่งพานายทุน แต่เมื่อเกษตรกรหันมาผลิตเพื่อขายก็ต้องพึ่งนายทุน ตั้งแต่ทุนที่ใช้ในการผลิตก็ต้องกู้จากนายทุนในหมู่บ้าน หรือไม่ก็นายทุนนอกหมู่บ้าน ซึ่งต้องยอมให้นายทุนคิดดอกเบี้ยร้อยละ 5-10 ต่อเดือน (60-120 % ต่อปี) ผลผลิตส่วนเกิน

ของเกษตรกรซึ่งกว่าจะได้ต้องทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำมาด้วยความเหนื่อยยาก ต้องถูกนายทุนสูบเอาไป อันนี้คือรากเหง้าความยากจนของเกษตรกรอีสาน ยิ่งกว่านั้นเวลาเกษตรกรจะขายผลผลิต ก็มักจะต้องขายให้กับนายทุนเงินกู้ดังกล่าว ซึ่งเป็นพ่อค้ารับซื้อผลผลิตด้วย ขายในราคาที่นายทุนกำหนด หากนำไปขายเจ้าอื่น นายทุนก็จะขึ้นดอกเบี้ยเงินกู้จากร้อยละ 5 เป็นร้อยละ 8 หรือ 10 ทันที นอกจากเงิน ที่ต้องกู้จากนายทุนแล้ว เครื่องจักรกลการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง สารเคมี แรงผลผลิตต่างๆ เกษตรกรก็ต้องซื้อจากนายทุน หากไม่ใช้ก็ทำงานลำบาก พืชผลที่ปลูกไว้ก็ไม่งาม เมื่อไม่มีเงินพอก็ต้องซื้อเงินเชื่อจากนายทุนอีก นายทุนก็คิดดอกเบี้ยแบบเดียวกับเงินกู้ เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตก็ต้องเอาไปขายให้กับนายทุนดังกล่าว นายทุนก็จะหักเงินต้นที่กู้มา มูลค่าของสินค้าที่เกษตรกรซื้อเงินเชื่อ รวมทั้งดอกเบี้ยที่เหลือจึงจ่ายให้เกษตรกร กล่าวโดยสรุป ระบบเศรษฐกิจการตลาด เกษตรกรต้องพึ่งพานายทุน และถูกนายทุนเอาเปรียบเป็นอย่างมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ 2533:139-153, สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529:127-131)

3). เกษตรกรมีรายจ่ายที่สูงขึ้นมาก

รายจ่ายที่สูงขึ้นนี้ มีทั้งรายจ่ายในการผลิต ดังที่กล่าวมาแล้วในข้อ 2 และรายจ่ายด้านการบริโภค รายจ่ายประการหลังเพิ่มขึ้นเพราะระบบทุนนิยมที่มีการโฆษณาอย่างบ้าคลั่ง ทั้งทางโทรทัศน์ วิทยุ และหนังสือพิมพ์ เป็นตัวกระตุ้นกิเลสให้ชาวบ้านอยากมี อยากซื้อ ซึ่งหลายอย่างก็เป็นของฟุ่มเฟือย เช่น ขนมเค้ก ประเภทข้าวเกรียบไส้สี เยลลี่ ลูกอม เครื่องสำอางที่ดีมาของภาคอีสาน ทำให้มีพ่อค้าเร่ที่ให้รถปิคอัพ และรถจักรยานยนต์ นำสินค้าตั้งแต่กับข้าวสำเร็จรูป กึ่งสำเร็จรูป เสื้อผ้า เครื่องใช้ในบ้าน ฯลฯ ออกไปเร่ขายเกือบทุกวัน ล้วนแต่เป็นตัวดูดเงินออกจากหมู่บ้านเป็นอันมาก ในปัจจุบัน ชาวชนบทอีสานมีรายจ่ายโดยเฉลี่ยปีละ 69,979 บาท /ครัวเรือน (5,832 บาท / เดือน) แยกเป็นรายจ่ายด้านการบริโภคถึงร้อยละ 76.6 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:271) หากรายรับสูงขึ้นกว่ารายจ่ายก็ไม่มีปัญหา แต่ครัวเรือนเป็นจำนวนมากรายรับน้อยกว่ารายจ่าย ปัญหานี้สินจึงตามมา

4). ปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้น

ในปี 2496 ชาวนบตอีสานเพียงร้อยละ 15.77 ที่เป็นหนี้สิน แต่ปี 2543 เพิ่มเป็นร้อยละ 70.8 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:ข) ที่เป็นหนี้เพราะรายจ่ายที่เพิ่มสูงกว่ารายรับ ทั้งนี้ันเกิดจากการลงทุนในการผลิตที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ันเกิดจากการขูดรีดดอกเบี้ยจากนายทุน ทั้งนี้ันเกิดจากรายจ่ายที่สูงขึ้นในปัจจุบันตั้งแต่เดิมผลิตเองเกือบทั้งหมด เมื่อหันไปผลิตเพื่อขายก็เอาเงินที่ได้จากขายผลผลิตไปซื้อปัจจัยสี่ (ยกเว้นข้าว) แม้กระทั่ง ผักปลา แมลง สัตว์ตามธรรมชาติที่ลดน้อยถอยลงไปมากที่ชาวบ้านเคยได้มาฟรีๆ ก็ต้องซื้อ ในขณะที่รายได้ของเกษตรกรไม่แน่นอนขึ้นกับปัจจัยภายนอกที่เกษตรกรไม่อาจควบคุมได้เลย ทั้งสภาพดินฟ้าอากาศ ปริมาณผลผลิตในประเทศ และต่างประเทศ และขึ้นกับนายทุน ปัจจุบันชาวนบตอีสานเป็นหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 34,195 บาท ในขณะที่ปี 2506 / 07 เป็นหนี้เฉลี่ยเพียงครัวเรือนละ 1,398 บาท (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:282)

5). แรงงานอีสานต้องไปทำงานต่างถิ่นมากขึ้น

เพราะเหตุที่รายรับจากการทำเกษตรเฉลี่ยมีเพียง 2,401 บาท/ครัวเรือน/เดือน หรือเพียงร้อยละ 39.7 ของรายรับทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบกับรายจ่ายทั้งหมดแล้ว เท่ากับร้อยละ 41.2 หมายความว่า ถ้าหากเกษตรกรทำอาชีพเกษตรแบบนี้เพียงอย่างเดียวคงจะอดตายแน่ เพราะรายได้ไม่พอยังขาดอีก ร้อยละ 58.8 จึงจำเป็นต้องดิ้นรนไปทำอาชีพนอกภาคเกษตรซึ่งส่วนมากทำในต่างถิ่น ปัจจุบันมีครัวเรือน 45.1 ที่มีสมาชิกอย่างน้อย 1 คนไปทำงานต่างถิ่นหากคิดเป็นจำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเท่ากับร้อยละ 29.81 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือน รายได้นอกภาคเกษตรเฉลี่ยต่อเดือนต่อครัวเรือน 3,625 บาท หรือร้อยละ 60.3 ของรายได้ทั้งหมด ในจำนวนนี้มาจากการรับจ้างทั่วไป รับจ้างในโรงงาน และอื่นๆ ที่เป็นงานต่างถิ่นแต่ไม่ระบุ ถึงร้อยละ 34.3 ของรายได้ทั้งหมด (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2546:247,273) อนึ่งแรงงานของชนบตอีสานในปัจจุบัน หากจำแนกเป็น 3 อาชีพ ใหญ่ๆ แล้วยังพบว่า มีเพียงร้อยละ 51.6 เท่านั้น ที่ทำอาชีพการเกษตร เพียงอย่างเดียว ประมาณ 1 ใน 4 ต้องทำเกษตร และนอกเกษตรไปพร้อมๆ กัน และมีเกือบ 1 ใน 4 ที่ออกไปจากอาชีพการเกษตรเลย และแปลว่าศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานลดลงมาก ด้วยวิธีการทำเกษตรแบบที่ทำอยู่

ในเมือง ค่าใช้จ่ายก็สูงขึ้นจนรายได้จากการขายข้าวไม่พอใช้ พี่ที่จึงทำขนมนางเล็ดเอาไปขายในเมืองสุรินทร์ พี่จันทร์ก็ปลูกผักกาดเขียว และหอมแบ่งริมสระที่ขุดไว้เลี้ยงปลา จึงเพิ่มรายได้ และลดรายจ่ายค่ากับข้าวไปมาก ต่อมาราคาหอมแบ่งขึ้นๆ ลงๆ จนขาดทุน พี่ที่จึงนำหอมแบ่งกับผักกาดเขียวเอาไปดองขาย ปรากฏว่าได้กำไรดีมาก พี่ที่จึงซื้อหอมแบ่งและผักกาดเขียวจากตลาดมาดองเพิ่มทุกวัน จนกลายเป็นรายได้หลักของครอบครัวในปัจจุบัน พี่จันทร์นำกำไรจากกิจการดังกล่าวไปซื้อรถปิคอัพเพื่อเอาขนมนางเล็ด ผักกาดเขียว และหอมแบ่งดองเอาไปขายตลาดตอนตี 2 ถึง 8 โมงเช้าทุกวัน ได้กำไรวันหนึ่ง 600-700 บาท จากยอดขาย 1,000-1,200 บาท / วัน

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พี่จันทร์ยังปลูกผักสวนครัวริมสระ เช่น ขิง ข่า ตะไคร้ มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ฯลฯ และไม้ผลจำพวก มะม่วง มะกรูด มะกอก ฯลฯ เพื่อบริโภคในครัวเรือน เหลือกก็ขาย ส่วนปลาก็จับมาเป็นอาหาร และเหลือขายปีละราวๆ 2 พันบาท รายได้จากการขายผักดองหักต้นทุนแล้วกำไร ราว ๆ 140,000 บาท/ ปี กำไรจากการขายขนมนางเล็ดราว 60,000 บาท / ปี ขายข้าว 6-7 หมื่นบาท/ปี ขายปลาราว 2 พันบาทต่อปี รวมมีรายได้ 262,000-272,000 บาท/ ปี มีรายได้เลี้ยงครอบครัวได้อย่างเป็นสุข ขณะสัมภาษณ์ลูกสาวคนโตจบปริญญาตรีจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้ และได้ทำงานแล้วเป็นพนักงานเทศบาลอำเภอบัวเชด ส่วนลูกสาวคนที่ 2 เรียนปริญญาตรีปีสุดท้ายที่สถาบันเทคโนโลยีราชมงคลสุรินทร์ ลูกชายคนเล็กเรียนปวส. ที่เดียวกับพี่สาวคนที่ 2 (จันทร์ หวังทรัพย์ 2543, 2544; ที่ หวังทรัพย์ 2543,2544)

กรณีทำเกษตรผสมผสาน : กรณีแรก : พ่อดอน ทองคง พ่อดอน (อายุ 62 ปี) เป็นเกษตรกรบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เคยไปดูงานของเกษตรผสมผสานของพ่อมหาอยู่ ครูเกื้อ และอีกหลายที่ในช่วงปี 2524-26 โดยการชักนำของนักพัฒนาองค์กรเอกชนเร็ดบาร์นา คือคุณจรินทร์ บุญมัธยะ และอาจารย์เดชา ศิริภัทร ซึ่งท่านหลังได้สอนวิชาเกษตรต่างๆ โดยเฉพาะวิธีขยายพันธุ์พืชให้พ่อดอน

พ่อดอนได้ลงมือขุดสระขนาด 45 x 15 เมตร ลึก 2 เมตร เอาไว้เลี้ยงปลากับปลูกต้นไม้ผลริมสระ และผักสวนครัว ต่อมาได้ขุดสระเพิ่มอีก 2 สระ รวมเป็น 3 สระ เลี้ยงปลานิล ปลาดูเกียง ส่วนปลาดุก ปลาช่อน มันลงเองไม่ได้ปล่อยปลาเหล่านี้ให้มันหาอาหารกินเอง นาน ๆ ก็เอามูลควายแห้งไปสาดให้มันกิน

พ่อดอนยังเลี้ยงควาย 1 ผัว เลี้ยงมา 15 ปีแล้ว เมื่อสองปีที่แล้วขายวัวไป 4 ตัว ได้เงิน 8 หมื่นกว่าบาท เอามายกเรือนใหม่ ปัจจุบันเหลือวัว 4 ตัว พ่อดอนเล่าว่า วัวเป็นรายได้หลักของครัวเรือน เป็นหลักทรัพย์ที่สำคัญให้ผลตอบแทนสูงมาก เพราะตัวเมียออกลูกปีละ 1 ตัว ลูกวัวอายุ 6 เดือน ราคาเกือบหมื่นบาท วัวนับเป็นแหล่งผลิตปุ๋ยคอก ที่สำคัญสำหรับข้าว ไม้ผล และพืชผัก พ่อดอนยังเลี้ยงไก่ เป็ดมาตลอด เอาไว้เป็นกับข้าวบ้าง ขายบ้าง เลี้ยงแบบปล่อย ปัจจุบันมีไก่ 15 ตัว เป็ด 23 ตัว ออกไข่วันละประมาณ 20 ฟอง

ผักสวนครัวปลูกมาตลอดตั้งแต่ทำการเกษตรผสมผสาน มีแตงกวา มะเขือเทศ ข่า พริก ตะไคร้ กะเพรา แตงไทย ไม้ผลมี มะละกอ มะม่วง กล้วย มะกรูด มะขาม น้อยหน่า ทับทิม ส้มโอ และสะเดาเป็นต้น ปลูกเพื่อบริโภคเหลือก็ขาย

พ่อดอน มีนา 30 ไร่ ได้ข้าวประมาณปีละ 10,000 ปิบ ปลูกข้าว กข. 20 ไร่ ข้าวเจ้ามะลิ 10 ไร่ ใส่ปุ๋ยเคมีเพียง 3 กระสอบ ส่วนมากใส่มูลวัว ปีที่ฝนแล้ง พ่อดอนจะสูบน้ำจากสระที่กล้วมาแล้วมาใส่น้ำที่มิน้ำน้อยไม่พอทำนา

พ่อดอน มีความสุขกับการทำเกษตรผสมผสาน มีลูก 5 คน มีครอบครัวไปแล้ว 4 คน พ่อดอนมีหนี้ ธกส. 2 หมื่นบาท กู้เอามาให้ลูกคนเล็กซื้อรถปิคอัพ

ทุกวันนี้บ้านฝาง มีคนทำเกษตรผสมผสาน 26 ครัวเรือน (ร้อยละ 22.6) แต่ที่ทำจริงจังมี 11 ครัวเรือน (ดอน ทองคง 2545)

กรณีที่สอง : กรณีบุญเลิศ โถดาสา บุญเลิศ (อายุ 45 ปี) บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุดบาก จ.สกลนคร เพิ่งเข้ามารับการอบรม “เกษตรยั่งยืน” จากศูนย์อินแปลงในปี 2539 สาเหตุที่เขาสนใจเกษตรยั่งยืนก็เพราะ เคยไปรับจ้างตัดอ้อยที่ จ.พิจิตร ในปี 2538 ช่วง 3 เดือนที่ไปตัดอ้อย และเอาอ้อยขึ้นรถเหนื่อยมาก ต้องทำงานทั้งวันเพื่อแลกกับค่าแรงวันละ 70 บาทเขาคิดว่า หากเขาทำเกษตรของเขาด้วยความขยันแบบนี้ ฐานะของเขาจะดีขึ้น พอเขาไปได้ความคิดเกษตรยัง

ยีนมา ก็เริ่มลงมือแปลงที่ดินมรดกที่เขาได้รับส่วนแบ่งจากพ่อแม่ ซึ่งเป็นที่โคกและป่า 70 ไร่ พื้นที่ไม่มีใครต้องการ เขาต้องบุกเบิกที่ดังกล่าว โดยถางป่าออกส่วนหนึ่งเพื่อเป็นนา ส่วนหนึ่งขุดสระเลี้ยงปลา 5 สระ โดยส่วนใหญ่เขาให้ผู้รับเหมาสร้างทางซึ่งต้องการดินเอาไปทำถนนมาขุดเขาไม่ต้องเสียค่าจ้าง ริมสระปลูกผักสวนครัว พริก มะเขือ หอม ฯลฯ ไม้ผล เช่น กล้วย 1,000 กอ หวาย 600 กอ มะม่วง 200 ต้น หมากรูด 30 ต้น น้อยหน่า 200 ต้น เงาะ ลำไย อย่างละ 20 ต้น กระท้อนฝ้าย 14 ต้น ผักหวาน 400 ต้น ชมพู่ ขนุน ฯลฯ เนื่องจากดินส่วนหนึ่งแข็งมาก และคุณภาพไม่ดี ปลูกอะไรไม่ได้ เขาจึงต้องขุดเป็นหลุมๆ แล้วไปเอาดินดีๆ กับปุ๋ยคอกมาใส่ต้นละ 1 กระสอบ เพื่อปลูกไม้ผล บางคืนเขาจุดตะเกียงขุด จนชาวบ้านคิดว่าเขาเป็นบ้าไปแล้ว

ที่ดินส่วนหนึ่ง 17 ไร่ เขาปลูกข้าวได้ข้าว 5 ตัน เหลือกินเขาก็เอาขายบ้าง เลี้ยงไก่ และเลี้ยงปลาบ้าง

บุญเลิศ พอใจกับแนวทางเกษตรยั่งยืน เห็นว่าไปได้ดีเมื่อไม้ผลออกพอรายได้ก็เข้ามาเรื่อยๆ เหมือนน้ำซึมบ่อทราย สุขภาพเขาแข็งแรงดีจากการที่ได้ออกกำลังกายทำงานทุกวัน เขาไม่เคยเจ็บป่วยเลยในช่วง 6 ปีเศษ ที่ทำเกษตรยั่งยืน ครอบครัวบุญเลิศมี 5 คน คือ เขา ภรรยา กับลูก 3 คน (บุญเลิศ โกดาสา 2543)

นี้เป็นเพียง 2 ตัวอย่างจาก 58,018 ครัวเรือน ที่ทำเกษตรผสมผสานในปัจจุบัน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน (กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค 2542)

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะได้วิจัยเกี่ยวกับเกษตรผสมผสาน โดยศึกษาผู้ทำเกษตรแบบผสมผสาน 299 ราย พบว่า เฉลี่ยใช้ที่ดิน รายละ 8.6 ไร่ ในการทำการเกษตร เมื่อทำเกษตรผสมผสานแล้วร้อยละ 57.9 รายได้เพียงพอสำหรับใช้จ่ายในครัวเรือน ร้อยละ 71.9 มีน้ำใช้ตลอดปี ร้อยละ 72.6 คุณภาพของดินดีขึ้น ร้อยละ 95.7 คนในครัวเรือนได้กินปลา ผัก และผลไม้เพิ่มขึ้น ร้อยละ 75.9 สภาพครอบครัวดีขึ้น ร้อยละ 52.2 การใช้จ่ายในเรื่องการดื่มเหล้า และเข้าสังคมน้อยลง เพราะต้องเอาเวลาไปดูแลการเกษตร ร้อยละ 73.9 ขายผลผลิตในราคาที่สูงกว่าท้องตลาด (ทำให้คนในหมู่บ้านได้กินของถูกลง) และร้อยละ 60.9 มีผู้มาดูงานในฟาร์มของตน ซึ่งหมายความว่า ในอนาคตจะมีคนจำนวนหนึ่งที่มาดูงานนำแบบแผนเกษตรผสมผสานเอาไปทำต่อ (สมพันธ์ เตชะอธิก 2538 :40-93)

5. สรุป

ชุมชนหมู่บ้านอีสาน เมื่อ 4 ทศวรรษก่อนขึ้นไป เป็นชุมชนที่มีศักยภาพทางเศรษฐกิจสูง กล่าวคือ มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง พึ่งตัวเองได้ ชุมชนพึ่งทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดีเพราะมีอย่างอุดมสมบูรณ์ ประชากรก็น้อย และผลิตเพื่อบริโภคในชุมชนเกือบทั้งหมด ชุมชนพึ่งพากันเองในชุมชนในเรื่องของการใช้แรงงานที่ต้องอาศัยแรงงานมาก ๆ โดยไม่ต้องจ้าง แต่ใช้วิธีให้वानหรือลงแขก มีการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นบ้างในเวลาฝนแล้ง และนำหัวมหรือขาดแคลนของจำเป็นบางอย่างที่ชุมชนของตนไม่มี เช่น เกลือ เครื่องปั้นดินเผา แต่ชุมชนไม่ต้องพึ่งรัฐ ไม่ต้องพึ่งนายทุน

ภายหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ เศรษฐกิจของชุมชนก็เปลี่ยนไปสู่การผลิตพืชพาณิชย์ เป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด ผลก็คือ ชุมชนพึ่งตัวเองได้น้อยลงไปเรื่อยๆ ต้องพึ่งพาจากภายนอกทั้งจากรัฐ และนายทุน ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับนายทุนเป็นไปในทางที่คนในชุมชนเสียเปรียบ ถูกกดราคาสินค้า ถูกขูดรีดดอกเบียเงินกู้ ผลที่ตามมาก็คือ รายจ่ายสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว รายรับที่ได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตรไม่เพียงพอกับรายจ่ายหนี้สินเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดสมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่ง ต้องออกจากชุมชนไปขายแรงงานในเมือง แล้วส่งเงินกลับมาหมู่บ้าน อย่างไรก็ตาม มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งปรับตัวได้ดีโดยไม่ต้องทิ้งชุมชนไปขายแรงงาน แต่ทำอาชีพนอกเกษตร และทำการเกษตรไปพร้อมกัน ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้น จนอยู่ได้อย่างมั่นคง เกษตรกรอีกส่วนหนึ่งหันไปทำเกษตรผสมผสานแม้รายได้โดยเฉลี่ยจะไม่สูงเท่ากลุ่มที่ไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว แต่ทำให้รายจ่ายลดลง รายได้เพิ่มขึ้น มีงานทำตลอดปี และยังช่วยกันรักษาความเป็นชุมชนเอาไว้อีกด้วย

บรรณานุกรม

1. การข้าว, กรม เนื้อที่ผลิตและผลผลิตข้าวของการทำนาระยะ 26 ปี พุทธศักราช 2480-2505 กรุงเทพฯ ม.ป.ท. 2506
2. การปกครอง, กรม พอยู่พอกิน กรุงเทพฯ กรมการปกครอง 2542
3. เกษตรธิการ, กระทรวง คำแปลรายงานคณะผู้เชี่ยวชาญของ องค์การอาหาร และเกษตรแห่งสหประชาชาติสำหรับประเทศไทย กรุงเทพฯ : กระทรวง เกษตรธิการ 2492
4. คมสัน หุตะแพทย์และคณะ (บ.ก.) ผืนดินคือชีวิต วิธีการเกษตรแบบผสมผสาน เพื่อการพึ่งตนเอง ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา 2533
5. จัตรทิพย์ นาถสุภา แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม ม.ป.ท. 2544
6. จัตรทิพย์ นาถสุภา พัฒนาการเศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ ม.ป.ท. 2511
7. จัตรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ 2527
8. จัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิภูมิปัญญา 2541
9. ชลประทาน, กรม สถิติโครงการชลประทานที่สร้างเสร็จในปีงบประมาณ 2542 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2543
10. ชุมพล แนวจำปา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468 วิทยานิพนธ์ อ.ม. สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย 2528
11. ชื่น ศรีสวัสดิ์ รายงานการวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านไผ่ ตำบลไผ่ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
12. ชอบ ดีสวนโคก และสุวิทย์ ธีรศาวัต รายงานการวิจัย เรื่อง การเปลี่ยนแปลง เทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษา บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533

13. ชนะจักร เย็นบำรุง (บ.ก.) ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2539
14. ธรรมปิฎก, พระ การพัฒนาที่ยั่งยืน กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ มูลนิธิโกมลคีมทอง 2541
15. ธวัชชัย กุณวงศ์ และสุรัตน์ วรจรรย์รัตน์ 2 ปีที่หมู่บ้านบัว ชาวกะเลิง สกลนคร ศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูสกลนคร 2532
16. ณรงค์ หุตานุวัตร และคณะ รายงานผลการวิจัยเรื่อง ตัวจำกัดทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อการผลิตทางเกษตรที่ อาศัยน้ำฝนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ขอนแก่น คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2525
17. ปัญชร แก้วส่อง และสุวิทย์ ธีรศาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533
18. บัวพันธ์ พรหมพักพิง รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานหัตถกรรม หลังสงครามโลกครั้งที่สอง กรณีบ้านท่า กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2545
19. บุญยงค์ เกศเทศ และสุวิทย์ ธีรศาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านดอนน้อย ตำบลโพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม กรุงเทพฯ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2545
20. ประเวศ วะสี เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคมแนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม กรุงเทพฯ ๑ หมอชาวบ้าน 2542
21. ปราณี ทินกร ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ : 2504-2544 มติชน 12 มิถุนายน 2545 :8
22. ปราณี วรรณปะเก การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516 วิทยานิพนธ์ มหบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม 2537

23. ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ ตรวจสอบเอกสารเกี่ยวกับเรื่องแรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานและการจ้างงานและการกระจายรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2536
24. ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ รายงานการวิจัยเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2536
25. ปลัดกระทรวงเกษตร, สำนักงาน รายงานผลการศึกษาโครงการเศรษฐกิจการเกษตรและวางแผนไร่นาในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร 2507
26. ป่วย อึ้งภากร และคณะ เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างกับการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521
27. ป่วย อึ้งภากร และสุภาพ ยศสุนทร เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ : บริษัทประมวลมิตรจำกัด 2504
28. พรพิไล เลิศวิชา ชาวนาถ่มน้ำชี กรุงเทพฯ : มุลนิธิหมู่บ้าน 2532
29. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน การวิเคราะห์การอยู่รอดของชุมชนในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ปริญญาณิพนธ์ การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2543
30. พัฒนาชุมชน, กรม ข้อมูลหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กชช. 2 ค 2542
31. ไพฑูรย์ มีกุล และสุวิทย์ ธีรศาศวัต รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านโสมน ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533
32. ไพฑูรย์ อรุณพันธ์ การผลิตเพื่อบริโภคและจำหน่ายของเกษตรกรผู้ยากไร้ กรณีศึกษา อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2538

33. ไพโรจน์ สโมสร และคณะ รายงานการวิจัยการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้าน
ภาคอีสาน และรูปแบบการพัฒนา ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2532
34. มงคล ด้านธานินทร์ และคณะ รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออก
เจียงเหนือ ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
35. มหาดไทย, กรม, กองทะเบียน การสำรวจสำมะโนครัว ทวีราชอาณาจักร
พุทธศักราช 2480 เล่มที่ 3 อาชีพ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรมรถไฟ 2484
36. มหาดไทย, กรม, กองทะเบียน การสำรวจสำมะโนครัว ทวีราชอาณาจักร
พุทธศักราช 2490 เล่มที่ 7 มปท. 2490
37. วิลาศ โพธิ์สาร การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม บริเวณชุมชนทุ่งกุดผไท
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2539
38. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก
2522/23 กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2523
39. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2529/30 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2530
40. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร สถิติการเกษตรประเทศไทย
ปีเพาะปลูก 2533/34 กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2534
41. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2536/37 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2537
42. เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูกปี
2541/42 กรุงเทพฯ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2542
43. สติ ไชยเพชร เอกสารภูมิศาสตร์ประเทศไทยชุดที่ 3 (สภาพเศรษฐกิจ) ม.ป.ป.
สภาวิจัยแห่งชาติ (อัดสำเนา)
44. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชิตปรีชาญาณ รายงานตรวจราชการทหารบก
ณ เมือง นครราชสีมาและเมือง อุบลฯ วันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2458
(ทจข.สบ. 1 /15)

45. สมพันธ์ เตชะอธิก "ทางเลือกและศักยภาพของเกษตรยั่งยืนในภาคอีสาน" ใน
ทางเลือกและศักยภาพของชาวอีสาน ธารจักร เย็นบำรุง (ม.ก.) ขอนแก่น :
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2539
46. สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ เกษตรผสมผสาน ผู้ชีวิตภูมิธรรมพึ่งตนเอง และ
ฝังทรัพย์ในดินอย่างยั่งยืน ขอนแก่น : สถาบันวิจัย และพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น 2538
47. สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น ขอนแก่น
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2537
48. สมภาพ มานะรังสรรค์ เศรษฐกิจชนบทไทย : วิธีการผลิตและการตลาดของ
ภาคเกษตรกรรมไทยปัจจุบัน กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย 2528
49. สุวิทย์ ชีรสาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน :
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน
(พ.ศ.2488 - 2544) กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2546
50. สุวิทย์ ชีรสาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ทำ
ทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488 - 2543) : กรณีศึกษาบ้านบัว
กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2544
51. สุวิทย์ ชีรสาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ทำ
ทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ.2488 - 2544): กรณีศึกษาบ้าน
วังสาวบ กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย 2545
52. สุวิทย์ ชีรสาควัต รายงานการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินใน
เขตป่า : กรณีศึกษาบ้านยุคาลิป ตำบลยุคาลิป กิ่งอำเภอกระถิ่นยักษ์ จังหวัด
ขอนแก่น ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2534
53. สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ รายงานการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืช
เศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสานขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2533

54. สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ รายงานการเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนชนเมืองหลักตั้งแต่ตั้งชุมชนถึงปัจจุบัน กรุงเทพฯ : CIDA TDR RDI 2535
55. สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528 กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2528
56. สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2530
57. สุวิทย์ ชีรสาควัตและคณะ รายงานการวิจัยป่าชุมชนอีสาน ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
58. สุวิทย์ ชีรสาควัตและชอบ ดีสวนโคก รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2536
59. สุวิทย์ ชีรสาควัตและช่อ วายุพัทตร์ รายงานการวิจัยเรื่อง บทบาทยานยนต์ญี่ปุ่นในการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสาน หลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน Tokyo : The Sumitomo Foundation 1995.
60. สุวิทย์ ชีรสาควัตและดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม 2541
61. สุวิทย์ ชีรสาควัตและณรงค์ อุปัญญา รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงวิถีครอบครัวและชุมชนอีสาน : กรณีกะเลิง จังหวัดมุกดาหาร กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2540
62. สุวิทย์ ชีรสาควัตและณรงค์ อุปัญญา รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงวิถีครอบครัวและชุมชนอีสาน:กรณีผู้ไทย กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2538

63. สุวิทย์ ธีรศาสตร์และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองสังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านโนนตะแบก ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยขอนแก่น 2529
64. อติสร อิศรางกูร ณ อยุธยา "ทฤษฎีใหม่ : มุมมองทางเศรษฐศาสตร์" การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่องเศรษฐกิจพอเพียง กรุงเทพฯ มูลนิธิชัยพัฒนา 2542
65. อภิชัย พันธเสน พัฒนาชนบทไทย : สมุหทัย และมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา และสกว. 2539

สัมภาษณ์

1. จันทร หวังทรัพย์ อายุ 57 ปี บ้านเลขที่ 7 หมู่ที่ 1 ตำบลกระหาด บ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ 25 มี.ค. 2544
2. ดวน ทองคง อายุ 62 ปี บ้านเลขที่ 29 หมู่ 9 บ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น 15 ก.ค. 2545
3. ที หวังทรัพย์ อายุ 57 ปี บ้านเลขที่ 7 หมู่ที่ 1 บ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ 25 มี.ค. 2544
4. บุญเลิศ โถดาสา อายุ 45 ปี บ้านเลขที่ 12/2 บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร 26 ธ.ค. 2543
5. พนม ดีล้อม อายุ 56 ปี บ้านเลขที่ 52 หมู่ 1 บ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ 26 พ.ย. 2543
6. สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม อายุ 45 ปี บ้านเลขที่ 9 บ้านวังกกแก้ว ต.วังสวาบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น 28 พ.ค. 2544 ; 8 ก.พ. 2545

วิจารณ์การนำเสนอของ

ร.ศ. สุวิทย์ อิศภาศวัต

โดย ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

.....

ผมจะแบ่งการวิจารณ์ออกเป็นหมวดใหญ่ๆ ดังนี้

1. ภาพกว้าง ๆ ของงาน
2. การใช้หลักฐาน
3. เนื้อหา
4. ข้อเสนอแนะ

หัวข้อที่ 1 ภาพกว้างๆ ของงานวิจัยฉบับนี้ เนื่องจากว่าผมไม่ได้อ่านงานฉบับสมบูรณ์ จึงทำให้มองไม่เห็นภาพที่ชัดเจน ในรายงานที่ส่งให้ผม นั้น ชื่อเรื่องคือ คักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชน คักยภาพในทัศนส่วนตัว ผมคิดว่า ควรมอง 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นสภาพแวดล้อม และส่วนที่เป็นคน แต่ในรายงานชิ้นนี้ส่วนใหญ่แล้วจะพูดถึง ป่า น้ำ ดิน เท่านั้น ผมอยากให้อาจารย์นิยามศัพท์ตรงนี้ให้ชัดเจน ยกตัวอย่างในหน้า 47 ทำไมแรงงานอีสานถึงไปทำงานต่างถิ่น ทำไมคักยภาพเศรษฐกิจชุมชนที่เคยมีมาก จึงลดน้อยถอยลง แปลว่าอาจารย์กำลังพูดถึงสภาพแวดล้อมซึ่งเป็นธรรมชาติ ผมคิดว่าควรจะมีทั้ง 2 สิ่งมารวมกัน สิ่งแวดล้อมอยู่ของมันเฉยๆ แต่คนเป็นผู้จัดการสิ่งแวดล้อม จึงเป็นคักยภาพของคน ว่าจะมีความสามารถอะไรบ้างที่ไปทำ และยังมีคำอีกหลายคำ ที่อยากให้อาจารย์ให้ความหมาย เช่น คำว่า ผลผลิตส่วนเกิน ผมมีความรู้สึกว่ามันไม่ตรงกับที่เราเข้าใจกัน แม้กระทั่งคำว่าชุมชนหมู่บ้าน

เรื่องความไม่ชัดเจนอื่นๆ ประการที่ 2 คือ การอธิบายพื้นที่ที่ใช้ศึกษา ผมอยากถามอาจารย์ว่า หมู่บ้านเหล่านั้นเป็นตัวแทนของภาคอีสานอย่างไร เพราะในรายงาน อาจารย์พยายามจะพูดถึงลุ่มน้ำ 3 ลุ่มน้ำ คือ ลุ่มน้ำสงคราม ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล ผมอยากจะถามต่อไปอีกว่า ลุ่มน้ำชีที่อาจารย์ยกตัวอย่าง หมู่บ้านวังสาวบที่อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่นนั้น เป็นตัวแทนของลุ่มน้ำชีอย่างไร ใช้เกณฑ์อะไรเป็นตัวบอก ข้อไม่ชัดเจนประการที่ 3 คือ การสรุปในรายงาน 20 หน้าที่ผมส่งให้ผมนั้น อาจารย์กล่าวว่า ก่อน พ.ศ. 2504 ชาวบ้านไม่ได้ใช้เงิน หลัง พ.ศ. 2504 จึงเริ่มใช้เงิน ผมว่าเป็นข้อสรุปที่ง่ายเกินไป มันอธิบายไม่ได้ทั้งหมด ภาคอีสานทั้งภาคไม่ได้เป็นแบบนี้ อย่างน้อยที่สุด ผมถามชาวบ้านที่มหาสารคาม พ.ศ. 2480 ชาวบ้านซื้อฝ้ายกันเป็นแถวเลย บางหมู่บ้านต้องซื้อฝ้าย บางหมู่บ้านต้องขายฝ้าย ถ้าเรามองในภาพหนึ่ง จะไม่ได้ภาพที่ต่อเนื่อง ผมไม่อยากจะเชื่อว่ามันไม่มีการใช้เงิน และมีการผลิตเพื่อขาย ไม่ใช่การผลิตเพื่อยังชีพ และเมื่อผลิตได้ก็เอามาแลกกันอย่างเดียว แต่ผมก็ไม่ได้ปฏิเสธว่าไม่มี เพียงแต่สิ่งที่ผมพูดนั้นเป็นภาพซ้อนอีกอันที่ซ้อนขึ้นมา และผมอยากจะให้อาจารย์พิจารณาดูตรงนี้ และความไม่ชัดเจนในหน้า 53 ข้อ 2 อาจารย์บอกว่า เกษตรกรอีสานต้องกู้ยืม ดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 5-10 ต่อเดือน ตรงนี้เหมือนกับว่า เกษตรกรในภาคอีสานทุกคนต้องกู้ยืมทั้งหมด ถ้าจะให้ประเด็นนี้ชัดเจน ควรแบ่งเกษตรกรออกเป็น 3 กลุ่ม คือ พวกร่ำรวย ปานกลาง และยากจน กลุ่มไหนเป็นกลุ่มที่ต้องกู้ยืม และกู้ยืมในปริมาณเท่าใด อัตราดอกเบี้ยเท่าใด จะทำให้เห็นและเข้าใจสภาพ ของเกษตรกรได้มากขึ้น ความไม่ชัดเจนข้อที่ 4 คือ ตัวอย่างที่ยกประกอบเรื่องการทำเกษตรผสมผสาน ผมขอถามว่า ตัวอย่างที่ยกมาจะมีคนที่ประสบความสำเร็จอย่างนั้นสักกี่คน เพราะอาจารย์บอกว่า เขามีเงินไปซื้อที่ดิน ผมอยากให้อาจารย์ยกตัวอย่างจากคนที่ไม่มียอะไรมากหรือมีที่ดินเพียง 1-2 ไร่ที่ทำแล้วประสบความสำเร็จผมคิดว่าจะเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจมากกว่าคนที่รวยอยู่แล้วทำได้ ผมคิดว่าจะเป็นตัวอย่างให้คนเห็นได้ว่า นี่คือนโยบายที่ดีของคนในสังคมอีสานที่จะต้องทำ ประการที่ 5 คือตัวอย่างของน้ำหนักข้าว ที่อาจารย์เสนอไว้นั้น หน่วยของน้ำหนักของข้าวจะเปลี่ยนไปเปลี่ยนมา เช่น ในหน้า 56 ได้ข้าว 177 กระสอบป่าน บริโภคข้าว 1,500 กิโลกรัม เก็บไว้ทำพันธุ์ 283 กิโลกรัม, หน้า 57 ได้ข้าว

1,000 ปี, หน้า 58 ปลุกข้าวได้ 5 ต้น หน่วยอย่างนี้จะทำให้คนอ่านไม่เห็นภาพ ผมอยากให้อาจารย์แปลงเป็นหน่วยเดียวกันทั้งหมดจะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ข้อไม่ชัดเจนประการที่ 6 คือ ตัวเลขของประชากรอีสานที่ยกมาไม่สอดคล้องกัน

เกี่ยวกับเรื่องการใช้หลักฐาน ในฐานะที่เรียนประวัติศาสตร์มา จะให้ความสำคัญกับหลักฐานชั้นต้น ผมอยากให้อาจารย์ใช้หลักฐานชั้นต้นในการอ้างอิงมากขึ้น เท่าที่พบคืออาจารย์มีตัวเลขต่างๆ มากมายและเป็นตัวเลขที่สำคัญ เช่นจำนวนประชากร จำนวนรายได้ แล้วอาจารย์ก็อ้างที่มาคือชื่อของอาจารย์เองจริงๆ แล้วควรอ้างถึงแหล่งที่มาของข้อมูล (primary source) ที่มีอยู่

ประเด็นเนื้อหา ภาพที่มองเห็นจากงานอาจารย์นั้น ผมมีความรู้สึกว่าคุณชนส่วนใหญ่ ต่างคนต่างอยู่ในเรื่องของการดูแลทรัพยากร ชุมชนหนึ่งคงไม่ได้ดูแลทรัพยากรทั้งหมด แต่ทรัพยากรในภาคอีสานหลายๆ อย่างอยู่กันหลายๆ ชุมชนซึ่งต้องทำหน้าที่ดูแลร่วมกัน เช่น ป่าไม้ ผมไม่คิดว่าหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่งได้รับสิทธิ์ให้ดูแลป่าไม้แห่งใดแห่งหนึ่งคงจะต้องช่วยกันดูแล ผมคิดว่า ท้องถิ่นน่าจะอธิบายตรงนี้ได้มากพอสมควร เรื่องชุมชนก็สำคัญพร้อมกันนั้นก็อยากให้อธิบายคำว่า “ท้องถิ่น” ด้วย ในการที่ชุมชนหลายๆ ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กันและกัน มีการทำกิจกรรมร่วมกัน เราจึงจะเห็นภาพของการเคลื่อนไหว ถ้ามองแต่ชุมชนเพียงอย่างเดียวภาพมันจะโดดแล้วมองไม่เห็นความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทำให้ตอบไม่ได้ว่าทำไมชุมชนจึงเป็นอย่างนี้ ทำไมป่าไม้จึงมีอยู่ได้ บางทีการมีป่าไม้ได้อยู่เพราะชุมชนเดียว แต่มันอยู่ด้วยความร่วมมือ ด้วยอุบายของแต่ละชุมชนซึ่งกลายมาเป็นท้องถิ่น ผมคิดว่า ถ้าเห็นภาพของท้องถิ่น จะทำให้เห็นภาพของความเชื่อมโยงภาพของความสัมพันธ์ของคนที่เคลื่อนไหวไปมามากขึ้น

ประเด็นเกี่ยวกับคำถาม ในเนื้อหานั้น เป็นคำถามที่ดีมาก ทำไมคนอีสานจึงเข้าไปทำงานต่างถิ่น ทำไมศักยภาพทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านจากมีมากจึงลดน้อยถอยลง ถ้าเราตอบคำถามตรงนี้ได้ว่า ทำไมคนจึงย้ายถิ่น และงานวิจัยก็สามารถตอบตรงนี้ได้ จะเป็นการช่วยคนอีสานอย่างมาก เมื่อต้องเคลื่อนย้ายต้องทำให้เขาปรับตัวอยู่เสมอ เมื่อปรับตัวก็จะเกิดภูมิปัญญาใหม่ๆ ซึ่งก็มีผลกระทบต่างๆ ตามมามากมาย เมื่อปรับตามฤดูกาล เวลามีคนมาสร้างเขื่อน น้ำซึ่งไม่เคยท่วมก็ท่วม

นาดอนได้ผล นาทาม (ที่ลุ่ม) เสียหาย ถ้าเป็นอย่างนี้ ต้องมีการเคลื่อนย้ายหรือไม่ การที่เรามีโจทย์วิจัยที่ดี แต่เราไม่ตอบ ประวัติศาสตร์ก็จะตายในตัวของมัน ไม่มีพลัง เพราะได้ชี้ให้เห็นและไม่สามารถนำไปใช้ได้ ทำอย่างไรจึงสามารถรื้อฟื้นจิตสำนึกของคนเหล่านี้ขึ้นมาใหม่ และทำให้เขารู้จักหวงแหนทรัพยากร และหาวิธีดำรงให้มันอยู่ต่อไป ตรงนี้ควรเป็นหน้าที่ของประวัติศาสตร์ และผมอยากให้อาจารย์ได้ลองดูว่า เกษตรผสมผสานที่อาจารย์เสนอแนะเพื่อเป็นทางออกนั้น จะเป็นทางออกทางเดียวหรือไม่ ส่วนเรื่องการแบ่งช่วงเวลาที่ทำการศึกษา ก่อนมีแผนพัฒนา แล้วก็หลังมีแผนพัฒนาทั้งหมดนี้เป็นการแบ่งตามแนวคิดของนักวิชาการ แล้วชาวบ้านเขาแบ่งช่วงการเปลี่ยนแปลงอย่างไร แบ่งแบบเดียวกันหรือไม่ ข้อเสนอต่อไป คือ คนอีสานอยู่ได้ด้วยปัจจัย 3 อย่าง ได้แก่ ข้าว ปลา และเกลือ ทั้ง 3 อย่างมีผลต่อการเลือกถิ่นฐานของชุมชน การศึกษาของอาจารย์ได้สะท้อนภาพของ ข้าวกับปลา แต่เกลือนั้นยังมองไม่เห็น คนอีสานจะเลือกตั้งถิ่นฐานใดก็ตาม ปัจจัย 3 อย่างนี้จะมีความสัมพันธ์กัน แล้วจะทำให้เราเข้าใจสภาพของชุมชนมากขึ้น ส่วนเรื่องคนจีนนั้น ผมเห็นด้วยกับอาจารย์ในประเด็นที่ว่า คนจีนมีส่วนอย่างมากที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดเมืองต่างๆ เกิดเศรษฐกิจต่างๆ แต่ผมอยากตั้งข้อสังเกตว่า จริงๆ แล้วคนจีนนั้นไม่ได้อยู่เพียงในชุมชนเมืองเท่านั้น คนจีนที่อยู่ในชนบทก็มี คนจีนที่เก็บของป่ามาขายในเมืองก็มี เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์รอบนอก และส่งผลให้เกิดการตั้งชุมชนใหม่ก็มี แล้วคนจีนที่เข้ามาในประเทศไทยแต่ละช่วงแต่ละเวลาก็มีบทบาทที่แตกต่างกัน ถ้าถามต่อไปอีกว่า คนจีนที่อาจารย์ทำการศึกษานั้น ต่างจากคนจีนจากลุ่มน้ำอื่นอย่างไร ต่างจากจีนภาคอื่นอย่างไร

สุดท้ายนี้ ในรายงาน ผมยังไม่เห็นภาพเคลื่อนไหว จึงเกิดคำถามที่อธิบายไม่ได้ เช่น ตัวเลขกำไร หรือขาดทุน กับที่เราตั้งโจทย์ไว้ว่า ทำไมคนจึงเคลื่อนย้าย ผมว่าต้องดูที่ ความเชื่อมโยงของความสัมพันธ์ของคนในสังคมด้วย

อภิปรายทั่วไป

อาจารย์ ดร. รัตนา บุญมัชยะ

งานของอาจารย์บัวพันธ์ น่าสนใจ แต่ยังมีความคลาดเคลื่อนในเรื่อง การให้นิยาม “ทุนทางสังคม” กับแหล่งที่มาของทุนทางสังคม เวทีในช่วงบ่ายควรจะ มีการสรุปร่วมกันว่า ความหมายของทุนทางสังคมคืออะไร เพราะถ้าหากเรายึด นิยามทุนทางสังคม จากนักวิชาการ เจมส์ โคลแมน และ โรเบิร์ต พุดนัม ทั้ง 2 คน พูดความหมายของทุนทางสังคม ไม่ใช่เรื่องเก่า ไม่ใช่มรดกเก่า แต่มันคือ โครงสร้างความสัมพันธ์ของมนุษย์ ไม่ว่าจะมาจากไหนก็แล้วแต่ คือเครือข่าย ของความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เอาไปใช้ในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นกิจกรรมเพื่อพัฒนาสังคม แหล่งที่มาจากวัฒนธรรมเดิม เช่น ความเชื่อดั้งเดิม ผี พรหมณ์ พุทธ หรือว่าเรื่องของระบบเครือญาติ หรือนอกระบบเครือญาติ เช่น เพื่อน ผูก เครือข่าย ที่เรามีทั้งในแนวระนาบ และแนวตั้ง เกิดจากการทำงาน หรือวิชาชีพก็ แล้วแต่ แต่ในเวทีนี้ดูเหมือนกำลังพูดถึงทุนทางสังคมในประเด็นที่ คืออดีต อยู่ใน อดีตที่แสนเก่าแล้วกำลังจะตายไป

เพราะฉะนั้น ทุนทางสังคม ที่พูดถึงในเวทีที่เป็นสากล ไม่ได้พูดถึงมรดก เก่าแต่พูดถึงสิ่งที่เป็นเนื้อแท้ที่อยู่ในชีวิตปกติของมนุษย์ทุกๆ ไป

ส่วนงานของอาจารย์สุวิทย์ กรอบความคิดในการวิจัยแบบนี้ ดิฉัน เคยได้ยื่นตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2504 ที่มองชุมชนก่อนการพัฒนาว่าเป็นชุมชน ที่ชาวนาบริสุทธ์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันดี สิ่งที่เราวิจัยที่เข้ามาคือ ทุนนิยมกับรัฐ ดิฉันคิดว่า กรอบการมองแบบนี้ มาถึงตอนนี้ 20 กว่าปีแล้ว ควรจะต้องมีการตรวจสอบ

กรอบการวิจัยแล้วว่า ยังสามารถใช้ได้จริงหรือไม่ เพราะมันทำให้เกิดอาการที่ไม่เข้าใจ
พลวัตร และความซับซ้อนของสังคมชนบทค่อนข้างมาก คงต้องมีการรื้อพิจารณา
ว่า สำนักคิดในรูปแบบนี้จะยังสามารใช้ได้อยู่หรือไม่ ในการทำความเข้าใจ
ชุมชนชนบทไม่ว่าอีสาน หรือ ที่ไหนๆ ก็ตาม

บรรยายพิเศษ

เรื่อง

วัฒนธรรมชุมชนกับเส้นทางสังคมไทย

ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

ท่านประธาน ท่านหัวหน้าโครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง ท่านอาจารย์ นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักศึกษา และท่านผู้มีเกียรติที่เคารพ ผมขอขอบคุณโครงการของท่านอาจารย์บัวพันธ์ ซึ่งได้รับการสนับสนุนของ สกว. และขอขอบคุณคณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่นที่ได้ให้เกียรติเชิญมาบรรยายในวันนี้ หัวข้อที่ผมจะบรรยายคือเรื่องวัฒนธรรมชุมชนกับเส้นทางสังคมไทย ผมขอบรรยายโดยการเล่าเรื่องงานที่ผมทำ 3 เรื่อง 3 ช่วงเวลาด้วยกันคือ งานศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านระหว่าง พ.ศ. 2521 - 2527 งานวิจัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชนชาติไทยนอกประเทศ พ.ศ. 2537 - 2542 และชุดโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งเริ่มเมื่อ พ.ศ. 2543 เพื่อจะสิ้นสุดวันที่ 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2546 นี้เอง ผมขอเล่าว่างานทั้ง 3 ชิ้น นำผมมาสู่ข้อเสนอเรื่องการใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นเส้นทางในการพัฒนาสังคมไทยได้อย่างไร ผมแบ่งหัวข้อการบรรยายเป็น 3 ข้อดังนี้ คือ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
2. ข้อค้นพบทางทฤษฎีเกี่ยวกับลักษณะพิเศษของสังคมไทย ซึ่งประกอบด้วยระบบรัฐ และทุน และระบบชาวบ้าน ซึ่งผมเรียกว่า ทฤษฎีสองระบบ
3. ข้อเสนอเรื่อง วัฒนธรรมชุมชนเป็นเส้นทางของชาติ

ประเด็นที่หนึ่ง เรื่องแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

เมื่อครั้งที่ผมและนักศึกษาปริญญาโทจำนวนหนึ่ง ลงไปศึกษาเรื่องเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต เราได้ศึกษาชุมชนหมู่บ้านกว่า 100 หมู่บ้านทั่วประเทศ ใช้เวลา 6 ปีระหว่างช่วงปี พ.ศ. 2521 - 2527 สัมภาษณ์ชาวบ้านผู้เฒ่า ผู้แก่ประมาณ 200 คน เราได้พบว่า หมู่บ้านไทยเป็นระบบชุมชนที่เลี้ยงตัวเองได้ ชาวบ้านผลิตทั้งข้าวและทอผ้า ทำอาหารจากธรรมชาติ พึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือกัน ความเป็นชุมชนนี้ดำรงอยู่มาช้านานจนถึงปัจจุบัน ภาพของหมู่บ้านที่เราพบแตกต่างจากการศึกษาของนักเศรษฐศาสตร์อเมริกัน James C. Ingram (Economic Change in Thailand Since 1855) ที่ให้ภาพว่า หลังสนธิสัญญาเบาริง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินได้หมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (Export Economy) แต่เมื่อเราศึกษาลึกลงไป ณ ระดับหมู่บ้าน เราพบว่า ชาวบ้านยังคงรักษาระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองมาอย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนของชาวบ้านไทยในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นไปอย่างล่าช้า เราจะอธิบายกระบวนการที่ชาวบ้านสามารถรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขาได้อย่างไร นอกเหนือจากปัจจัยเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติแล้ว สิ่งสำคัญคือ วัฒนธรรมของชาวบ้าน คือ น้ำใจ การช่วยเหลือกันเองภายในชุมชน ระบบญาติมิตร และเครือข่าย การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน เพื่อให้ชุมชนเลี้ยงตัวเองได้ และมีความพอเพียงยิ่งขึ้น ระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยจึงเป็นระบบเศรษฐกิจที่ฝังตัวอยู่ในระบบวัฒนธรรม เป็นที่มาของแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดนี้ความจริงเริ่มมาจากฝ่ายนักพัฒนาก่อน คือ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร และคุณบำรุง บุญปัญญา ตอนแรก มองแนวคิดนี้ในแง่การพัฒนา เมื่อผมได้สัมผัสกับนักพัฒนาแล้ว ผมก็พยายามพิจารณาในแง่วิชาการว่า เราจะมีคำอธิบายอย่างไร พยายามประกอบภาพของคำอธิบายจากทางด้านท้องถิ่นและประชาชน มาถึงขณะนี้เราก็มีข้อสรุปตรงกันว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของระบบชุมชน เป็นทุนทางสังคม และเป็นเส้นทางของชาติ ซึ่งผมจะได้กล่าวเพิ่มเติมในประเด็นที่สาม

ประเด็นที่สอง เรื่องทฤษฎีสองระบบ

ผมขออนุญาตเล่าถึงชุดโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยร่วมสมัยที่เพิ่งสิ้นสุดไปเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ คณะของเราซึ่งประกอบด้วยนักวิจัย 27 คน พยายามค้นหาว่า เศรษฐกิจไทยในช่วง 50 ปีหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่อมาจนถึงปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ระบบทุนได้แทรกเข้าไปในหมู่บ้านมากน้อยเพียงไร การศึกษาซึ่งครอบคลุมพื้นที่เกือบทั่วประเทศให้ข้อค้นพบที่น่าประหลาดใจ และทั้งน่าประทับใจ ว่าการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนยังคงเป็นไปอย่างล่าช้า ชาวบ้านยังคงสามารถรักษาระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนไว้ได้ในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาด้วยการปรับตัวในทุกวิถีทาง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการจ้างแรงงานครอบครัวจากการปลูกข้าวไปสู่พืชหลายชนิด เช่น ฝักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ ทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่น งานหัตถกรรมช่าง งานถนอมอาหาร ศิลปกรรม ซึ่งใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ฝีมือ สุนทรีย์และความประณีต ใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนมีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องถิ่น สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพที่สุดในภาคใต้ เพราะความอุดมสมบูรณ์และความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของธรรมชาติ แต่ก่อนช้างน่าเป็นห่วงในภาคอีสาน ชาวแรงงานอีสานต้องออกไปขายเมืองไกลมากกว่าภาคอื่นๆ แต่การส่งออกแรงงานนี้ ก็เพื่อนำรายได้มาจุนเจือครอบครัวในชนบทให้อยู่ได้ ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวร หรือละทิ้งครอบครัวและชุมชน อีสานเป็นภาคที่วัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็งที่สุด

การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนในทุกภาคของประเทศที่เราทำการศึกษาทำให้เราได้ข้อค้นพบทางทฤษฎีว่าสังคมไทยมีระบบเศรษฐกิจ 2 ระบบ คือ ระบบรัฐและทุน และระบบชาวบ้าน หรือที่เราเรียกว่า ระบบชุมชน ผมขอเรียกแนวคิดนี้ว่าทฤษฎีสองระบบ ซึ่งเราให้เห็นว่า เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่งต่างหากจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม มีกำเนิดและประวัติความเป็นมาของตัวเอง มีกลไกของตัวเอง อีกทั้งเป็นเศรษฐกิจที่ครอบคลุมทั้งเขต

และทั้งประเทศ ไม่ใช่เศรษฐกิจเฉพาะท้องถิ่น เชื่อมโยงกันด้วยทั้งกลไกเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม การมองแยกระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านออกมาจากระบบทุนไม่ใช่ของง่าย โดยเฉพาะนักวิชาการและชนชั้นกลางที่เคยชินกับมโนภาพเรื่องตลาด การแลกเปลี่ยน สินค้าและกำไร แต่เราจะต้องพยายามมองภาพหมู่บ้านจากวิสัยมองโลก วิธีคิดของชาวบ้าน เราจึงจะเห็นด้านที่หมู่บ้านมีส่วนการจัดการกับชีวิตของตนเองแบบที่ไม่ได้คิดถึงหรือคิดเพียงระบบทุน แต่ใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนกลางในการต่อสู้เพื่อรักษาระบบครอบครัวและชุมชนไว้ ใช้น้ำใจ ความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่าง ๆ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนร่วมกันตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต เช่นงานของคุณพรพิไล เลิศวิชา ระบบเหมืองฝายที่หมู่บ้านนันทราษฎร์หมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง ระบบการทำงานร่วมกันและจัดทำโรงสีร่วมกันของชุมชนหมู่บ้านหลายหมู่บ้านในภาคอีสาน ระบบออมทรัพย์และโรงงานทำขนมจีน ทำโรงงานขนาดเล็กๆ ที่ทำเป็นโรงงานชุมชนในภาคใต้ แม้ในระดับประเทศชาติเราก็สามารถมองเห็นระบบชุมชนได้ เช่นกิจกรรมทำบุญต่าง ๆ การรวมทุนทอดกฐินและผ้าป่าระบบของหลวงตาบัว รวมเงินช่วยต่อต้านไอเอ็มเอฟ เป็นต้น

ประเด็นที่สาม วัฒนธรรมชุมชนกับเส้นทางของชาติ

ทำอย่างไร เราจึงจะรักษาระบบเศรษฐกิจครอบครัว และชุมชนซึ่งเป็นชีวิตการทำมาหากิน ของชาวไทยจำนวนมากที่สุดไว้ได้ เมื่อเราศึกษาย้อนกลับไปจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน เราสามารถอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนได้ด้วยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เมื่อเรามองไปในอนาคต การรักษาระบบชุมชนให้อยู่ได้ซึ่งจะเป็นเส้นทางของสังคมไทย จึงควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำและกำกับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม วัฒนธรรมจึงเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต เป็นเส้นทางของชาติและเป็นความมุ่งหวังของสังคมไทย การพัฒนาเศรษฐกิจควรให้ความสำคัญกับสภาพภูมิศาสตร์และทรัพยากรของท้องถิ่น ชุมชนและเครือข่ายชุมชน ประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ

เศรษฐกิจที่กำกับด้วยวัฒนธรรมชุมชนควรเป็นเศรษฐกิจของผู้ผลิตเล็กอิสระ
 ทดถก ช่างฝีมือ ศิลปิน คำนี้ถึงธรรมชาติ ความรักถิ่นฐาน เครือญาติ ความงดงาม
 ศิลป ความประณีตนุ่มนวลของชาวไทย ไม่มุ่งเพื่อการแข่งขัน เหยียบย่ำ หรือทำลาย
 ในเขตท้องถิ่นต่างๆ เรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มาก ซึ่งมีคุณค่าทั้งทางจิตใจและ
 ทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคาด้วย เช่น อาหารและขนม ผ้าทอพื้นเมือง
 เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการ งานช่างและงานฝีมือ ข้อดี
 อีกประการหนึ่งของสังคมไทยคือ เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น
 เพราะชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยได้รับวัฒนธรรมชุมชนของชนชาติไทย
 และภาษาไทยเป็นวัฒนธรรมกลาง วัฒนธรรมชุมชนไทยจึงเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติด้วย
 งานวิจัยเรื่องวัฒนธรรมชนชาติไทนอกประเทศ พบว่า ระบบชุมชนหมู่บ้านไทมี
 เครือข่ายทางวัฒนธรรมในอาณาบริเวณที่กว้างขวางมาก ชุมชนชาวไทย และชุมชนชาติ
 อื่นที่อยู่โดยรอบติดต่อกันสม่ำเสมอโดยใช้ภาษาไทยเป็นภาษากลาง ชนชาติทั้งหลาย
 สามารถประกอบกันขึ้นเป็นประชาชาติไทยได้อย่างสนิทแน่นแฟ้นและไม่มีความขัดแย้ง
 สังคมไทยจึงมีความเป็นพิเศษ คือสามารถนำวัฒนธรรมชุมชนของชาวบ้านมาเป็น
 วัฒนธรรมแห่งชาติได้

เส้นทางสังคมไทยที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของ
 ชาวไทยจึงควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เศรษฐกิจไทย
 อาจยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบแต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน
 ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำถามและข้อคิดเห็นในการบรรยาย

ศาสตราจารย์ ดร.จักรทิพย์ นาถสุภา

คำถาม : ผมขอเรียนถามเกี่ยวกับนิยาม หรือคำจำกัดความของวัฒนธรรมชุมชน

ศ.ดร.จักรทิพย์ : ผมคิดว่าเป็น วัฒนธรรมชาวบ้าน ที่ผมและคณะไป
 ค้นคว้ามาพบว่า สิ่งที่เป็นพื้นฐาน ก็คือ น้ำใจ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อันเป็น
 ลักษณะเด่นพิเศษของสังคมไทย และเป็นจุดเด่นของสังคมชาวบ้านเรา แนวคิดนี้เมื่อ
 แรกเริ่มเรียกว่าวัฒนธรรมชุมชน 2 กระแส คุณบำรุง บุญปัญญา และคณะไปศึกษา

ที่จังหวัดชัยนาทได้พบว่า วัฒนธรรมของประเทศไทยนั้นมี 2 กระแส กระแสหนึ่งคือทุนนิยม และอีกวัฒนธรรมหนึ่งคือชาวบ้าน ขณะเดียวกันในช่วงนั้นทางฝ่ายศาสนาจักรคาทอลิก ก็มีแนวคิดมาจากวาติกัน แนวคิดนี้เรียกว่า วาติกันที่ 2 แนวคิดนี้กล่าวไว้ว่าฝ่ายตะวันตกที่เป็นฝ่ายศาสนา ผู้นำศาสนา (Pope) จะเข้าไปเปลี่ยนศาสนาของผู้คนที่อื่นไม่ได้ เป็นแนวคิดที่ล้าสมัย ชาวบ้านต่างๆ ทั่วโลกต่างมีวัฒนธรรมเป็นของตัวเอง ถ้าศาสนาคริสต์คิดจะให้ชาวบ้านนับถือคริสต์ศาสนาต้องไปหาแนวคิดของวัฒนธรรมชุมชนในท้องถิ่นนั้น ท่านบาทหลวงนิพนธ์ได้รับแนวคิดนั้นมาแล้วนำเสนอในการประชุมที่สรวงคนิวาส เมื่อปี พ.ศ. 2524 ส่วนคุณบำรุงเป็นแนวทางหนึ่งซึ่งไปพบด้วยตนเองว่ามีวัฒนธรรม 2 กระแส ภายหลังจึงให้ชื่อว่า วัฒนธรรมชุมชน พื้นฐานก็คือวัฒนธรรมที่มาจากชาวบ้านซึ่งเป็นอีกระบบหนึ่งซึ่งไม่ใช่ระบบทุนตั้งแต่ระบบเศรษฐกิจไปจนถึงวัฒนธรรม

ศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ตอบมานั้นเป็นแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ ส่วนในทางมานุษยวิทยาแล้ว ต้องย้อนกลับไปดูที่ข้อแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมกลางกับวัฒนธรรมราษฎร์ เพราะเราคนไทยถูกสอนมาว่าวัฒนธรรมคือสิ่งที่ในวังเขาทำกัน คือสิ่งที่ส่วนกลางใช้ปฏิบัติ อะไรก็ตามที่แตกต่างไปจากนั้นจะไม่ใช้วัฒนธรรม เช่นสำนวนที่เราว่าคนนั้นไม่มีวัฒนธรรมหรือชาวบ้านไม่มีวัฒนธรรมตรงนั้นอยู่ที่การมอง 2 ขั้วว่า วัฒนธรรมหลวงเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ทางมานุษยวิทยาเราจึงมีคำว่า วัฒนธรรมราษฎร์ซึ่งไม่ใช่วัฒนธรรมของรัฐ วัฒนธรรมราษฎร์นั้นจะกว้างกว่าวัฒนธรรมชุมชน ช่วงแรกนั้นวัฒนธรรมหมายถึงศิลปวัฒนธรรม แต่สำหรับวัฒนธรรมชุมชนแล้วหมายถึงวิถีชีวิต ไม่ใช่ศิลปวัฒนธรรม

เพราะฉะนั้นคงมองได้ 2 รูปแบบ ดิฉันเห็นด้วยกับอาจารย์ฉัตรทิพย์ตรงที่วาติกันจัดสมัชชาใหญ่ครั้งที่ 2 ซึ่งมีผลให้ NGO ที่ทำงานในพื้นที่หันมาพูดถึงการสร้างจิตสำนึก การสร้างความรู้สึกร่วม แล้วพยายามทำความเข้าใจว่า ชุมชนคิดอย่างไร รู้สึกอย่างไร

คำถาม วัฒนธรรมหมายถึงอะไร นโยบายวัฒนธรรมทางสากลมีหรือไม่ และนโยบายวัฒนธรรมของประเทศมีหรือไม่

ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ ถ้าในแง่นโยบายจะเป็นของรัฐ แต่ถ้าเรามองว่านโยบายเป็นเรื่องของผู้คนที่ต้องมีแนวทางไปข้างหน้าว่า ตนจะรักษาความเชื่อ คุณค่า ความรู้ ความงามของชุมชน หรือชนชาติของตนเองอย่างไร แต่ถ้าคิดในแง่ของประเทศชาติ อันประกอบขึ้นมาจากผู้คนทั้งหลายรวมกัน และก่อสร้างขึ้นมาเป็นชุมชนใหญ่ คือประเทศชาติด้วยกันก็น่าจะมีเส้นทางนโยบายหมายรวมถึงเส้นทางที่ผู้คนเห็นร่วมกันตั้งแต่หน่วยย่อยไปถึงหน่วยใหญ่ แต่ถ้านโยบายหมายถึงรัฐ หมายถึง สิ่งแปลกปลอม คำสั่งให้เราทำ ถ้านโยบายนั้นเป็นสิ่งที่เห็นร่วมกันแล้วสร้างจากข้างล่างขึ้นมา นโยบายนี้เป็นที่พึงปรารถนา สำหรับประเทศไทย ซึ่งวัฒนธรรมเป็นจุดแข็งของประเทศทั้งระดับชุมชนท้องถิ่น เราก็ควรผลักดันสิ่งนี้ให้เป็นแกนกลางของประเทศ ถ้านโยบายในความหมายว่า เราควรมีเส้นทางของประเทศหรือไม่ ก็ควรอย่างยิ่ง แต่ถ้าเผื่อว่านโยบายในความหมายที่ว่า ควรให้ใครมาสั่งเรา เป็นนโยบายของรัฐ นโยบายบริโภคนิยมให้บูชาคนมีอำนาจหรือคนยิ่งใหญ่ นโยบายอย่างนี้ก็ไม่ใช่นโยบายที่พึงปรารถนา ชุมชนทุกระดับควรมีเส้นทางของตัวเอง ได้ศึกษาและประกอบขึ้นมาเป็นเส้นทางที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน เป็นสิ่งที่ชุมชนนั้น ๆ เห็นว่ามีคุณค่าแล้วชุมชนแห่งนั้นได้ผลักดันรักษาไว้ วัฒนธรรมชุมชนเป็นเส้นทางของชาติ นโยบายในแง่นี้ที่มาจากผู้คนทั้งหลายควรจะมีเป็นอย่างยิ่ง ขณะเดียวกันควรจะไม่ให้ทางราชการ หรือใครที่ไม่ใช่ตัวแทนเรา แท้จริงกำหนดสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้เรา

ข้อแลกเปลี่ยน โดย อาจารย์ฟ้ารุ่ง มีอุตร

มี 2 ปรากฏการณ์ที่เคยพบแล้วเกิดคำถามกับเหตุการณ์นี้ คือ จากที่เคยพานักศึกษาไปดูงานที่ภาคเหนือได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี เรียบง่ายเป็นกันเองนั่งล้อมวงปฐะเสื่อ ช่างย้ายไปดูงานในหมู่บ้าน สิ่งที่พบคือ ชาวบ้านให้การต้อนรับแบบพิธีการมาก ในห้องประชุมมีอุปกรณ์ต่าง ๆ เช่น แผ่นใส เครื่องฉายข้ามศีรษะ (Overhead Projector) มีภาพแสดงเส้นชั้นความสูงของภูเขา ดินฉันทก็เลยมี

ความรู้สึกว่าบางครั้งเราจะมองว่า วัฒนธรรมที่ใหญ่กว่าจะกลืนวัฒนธรรมที่เล็กกว่า แต่ตอนนี้ได้เกิดการปรับเปลี่ยนเข้าหากัน ตรงนี้ไม่ทราบว่าเกิดปรากฏการณ์อะไรขึ้น ประการที่ 2 จากการสัมภาษณ์คนที่ประกอบอาชีพหมอลำ ซึ่งในปัจจุบันบางคนจะเปลี่ยนชื่อเป็นหมอลำซิ่ง แล้วมีคนบอกว่าหมอลำซิ่งทำลายวัฒนธรรมเดิม แต่จากการที่สัมภาษณ์คนที่เป็นหมอลำได้รับคำตอบว่า ถ้าไม่เปลี่ยนเป็นอย่างนั้นแล้วหมอลำจะอยู่ไม่ได้ เพราะมีดิสโก้เทค มีหนังกลางแปลงเข้ามาฉายทำให้เขาหากินไม่ได้ แต่เมื่อเขาเปลี่ยนรูปแบบจากหมอลำธรรมดามาเป็นหมอลำซิ่งเขาก็สามารถหากินได้ ลูกหลานหลายๆ คนก็ไม่ได้ต้องอพยพไปทำงานที่กรุงเทพฯ คงอาศัยอาชีพหมอลำทำงานอยู่ในท้องถิ่น ใน 2 ประเด็นนี้ ไม่ทราบว่าอาจารย์มองอย่างไรบ้างคะ

ศ.ดร.จักรทิพย์ : ผมถามพ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว ถึงบ้านกุดบาก ว่าทำอย่างไรบ้านกุดบากถึงพึ่งพาตนเองได้และคนอื่นก็มาดูงานกัน พ่อเล็กเล่าให้ฟังว่าแรกเลยทีเดียวคือเราต้องหันกลับไปดูเมื่อเริ่มแรกว่าเรามีความเป็นมาอย่างไร เราจึงจะรู้ว่าต่อไปจะไปทางไหน ถ้าเรามีสิ่งนี้ยึดมั่นอยู่สิ่งที่มาจากภายนอกสามารถจะเลือกรับได้ว่า อันไหนดีสำหรับชาวบ้าน อันไหนเป็นประโยชน์หรือว่าเอามาช่วยในการดำรงอยู่ของชาวบ้าน และพัฒนาต่อไป อันไหนที่แปลกปลอมไม่น่าจะรับมันทำให้เกิดความยากลำบากมีปัญหาก็อาจต้องพิจารณาดูว่า ไม่รับหรือรับโดยต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงต่างๆ คือเลือกสรรก็ได้ ถ้าชาวบ้านร่วมกันพิจารณาตัวเองก็จะสามารถเลือกสรรได้ ไม่ได้หมายความว่าสิ่งที่มาจากภายนอกไม่ควรรับทั้งหมด แต่รับโดยเลือกสรร และจะเลือกได้ก็ต่อเมื่อมีหลักของตนเองอย่างมั่นคง เช่นเลือกรับแต่เทคโนโลยีบางอย่าง แต่แง่จิตใจคุณธรรม น้ำใจรักษาไว้แบบนี้เป็นต้น เรื่องนี้ไม่ใช่แต่ระดับชาวบ้านเท่านั้น ระดับท้องถิ่น หรือระดับประเทศชาติ ถ้าเผื่อมีระดับมันของตนเองส่วนที่มาจากภายนอกก็สามารถเลือกรับได้ ตามขั้นตอนการพัฒนา ทรัพยากรสิ่งที่ให้คุณค่าของเรา เป็นต้น สิ่งไหนที่ชาวบ้านไม่รับหรือไม่สนับสนุนมากแล้วก็คงจากไป แต่สิ่งที่ยังคงอยู่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านได้รับและเลือกสรร แต่ชาวบ้านจะเลือกสรรได้อย่างเต็มที่ก็คือ ชาวบ้านต้องได้พูดคุยกัน และได้สำรวจความเป็นมาของตนเองว่ายืนอยู่ที่ไหน ความเป็นมาอย่างไร มีประสบการณ์อย่างไร และจะไปข้างหน้าอย่างไร

ศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ : ดิฉันคิดว่ามันเป็นการเผชิญหน้ากันของวัฒนธรรม 2-3 กระแส กรณีที่ไปเชียงใหม่ ชาวบ้านพยายามใช้วัฒนธรรมที่เขาคิดว่าสมัยใหม่ และวัฒนธรรมที่คนเมืองต้องการ คือ การต้อนรับบนโต๊ะบนเก้าอี้ ในขณะที่มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน ต้องการหันกลับแบบดั้งเดิม คือ ปู่เลื้อยแล้วนั่งคุยกัน ตอนนี้เป็นช่วงของการเผชิญกันของหลายวัฒนธรรมจริงๆ อย่างสงครามอิรักชัดเจนมากเป็นการเผชิญของวัฒนธรรม ซึ่งจะโยงกลับไปถึงคำถามที่ว่า เราจะต้องมีนโยบายเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมหรือไม่ เรามีตั้งแต่สงครามโลก เรามีมาตลอดแต่ช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลาของการเปิดประตู พอดีมีกระแสต้านโลกาภิวัตน์ คือการหันมาหาท้องถิ่นนิยม เกิดการรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชน อะไรที่น่าจะดีจะมีนโยบายหรือไม่ก็แล้วแต่ผู้บริหารประเทศ รัฐบาลชุดนี้เท่าที่จับความได้เขาหวังตัวและเคยใช้คำว่า “หลากหลายทางวัฒนธรรม” ในหลายโอกาส และมี สวช.* (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ) จะพยายามผลักดันให้มองวัฒนธรรมในประเทศไทยว่ามีความหลากหลาย และไม่ควรจะถูกครอบงำโดยวัฒนธรรมใด วัฒนธรรมหนึ่ง ดิฉันคิดว่าตอนนี้ไม่มีใครฟันธงไม่มีใครกำหนดค่อนข้างจะชัดเจนแล้วว่าไม่ใช่สิ่งที่จะกำหนดได้มันควรจะเกิดมาจากท้องถิ่นหลากหลาย และแตกต่างกัน ส่วนหมอลำซึ่งก็เป็นกระแสหนึ่งที่เชื่อมโยงกับกลไกตลาด ถ้าเมื่อต้องการประชาชนนิยมมากๆ คนชอบมากๆ ต้องผันไปหารสนิยมแบบที่คนสร้างขึ้นมาแล้วแต่ก็มีสายอนุรักษ์ที่มีอยู่ เพราะฉะนั้นเป็นเรื่องการเลือกสรรค์ แล้วแต่ชาวบ้านจะเลือกสรรค์ว่าชอบอะไร แล้วแต่เราจะเลือกสรรค์

อาจารย์อภิศักดิ์ ไพฑาคำ : อยากจะถามคำถามพื้นฐาน คือความหมายของคำว่า วัฒนธรรมชุมชนไทยกับไท ในบทบรรยายของอาจารย์ฉัตรทิพย์ บรรยายว่า วัฒนธรรมชุมชนไทย เป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ แต่ว่ามีงานเขียนของอาจารย์เมื่อหลายปีก่อนที่ผ่านมายุติถึง วัฒนธรรมชุมชนไทย 4 ภาค ว่ามีระบบที่แตกต่างกันทั้ง 4 ภาค ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการปกครอง ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน การนับถือผี อยากถามอาจารย์ว่า วัฒนธรรมชุมชนไทยในบทบรรยายของอาจารย์ หมายถึงวัฒนธรรมรวมอย่างไร

* ปัจจุบันคือ กระทรวงวัฒนธรรม

ศ.ดร.จักรทิพย์ : ผมมีแนวคิดเสนอว่า จากที่ผมกับคณะไปค้นคว้า โดยเฉพาะนอกประเทศไทย พบว่า ชนชาติไทจะอยู่ในที่ลุ่ม และชาวเขาอยู่เชิงเขา ในประเทศไทยมีชนชาติไทและชนชาติอื่นๆ แต่นอกประเทศไทยออกไปจะเห็นจุดนี้ค่อนข้างเด่นชัด ในยูเนียน ในไทใหญ่ หรือในลาวก็ตาม จะมองเห็นว่ามีชนชาติอื่นค่อนข้างมาก ในประเทศไทยก็เป็นแบบนี้เหมือนกัน เราได้พบว่า ชนชาติทั้งหลาย มีภาษาและวัฒนธรรมของเขา แต่เวลาเขามาติดต่อกันเขาลงมาในที่ลุ่มมาใช้ภาษาไทย และมารับประเพณีและวัฒนธรรมของไทยหลายๆ อย่างทำให้มาติดในวัฒนธรรมของไทยก็เหมือนกัน คนในชนบทมีคนตั้งหลายกลุ่มหลายเหล้ามี่วัฒนธรรมต่างๆ กัน แต่ก็ยังใช้ภาษาไทยและนับถือศาสนาพุทธเป็นสิ่งที่มีส่วนร่วมกันอยู่และพิธีกรรมต่างๆ ก็นำมาโยงกันกับศาสนา ความเชื่อบรรพบุรุษ และธรรมชาติหลายอย่างมาทำร่วมกัน และผมคิดว่า ในประเทศของเราผู้คนทั้งหลายมี 2 วัฒนธรรมซ้อนกันอยู่ คือ วัฒนธรรมของตนเองจากพ่อแม่จากชุมชนซึ่งจะเป็นไทยเยอะ และวัฒนธรรมของไทยค่อนข้างจะเป็นภาษาไทยกลาง วัฒนธรรมของตนเองอาจไม่ใช่ภาษาไทยก็ได้ อาจจะเป็น กูย ว่า แม้จะได้แล้วก็มิใช่ไทย แต่วัฒนธรรม 2 อย่างเป็นไปโดยสมัครใจ สิ่งที่โยงคนทั้งประเทศเข้าด้วยกันคือภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย แต่ขณะเดียวกันเราไม่ได้ไปทำลายหรือไม่ยอมรับวัฒนธรรมหลากหลาย วัฒนธรรมไทยก็เป็นวัฒนธรรมไทยของชุมชนจำนวนมาก และเป็นวัฒนธรรมของชาติไทย จึงเป็นวัฒนธรรมที่เกิดโดยความสมัครใจ และไม่มี ความขัดแย้ง ซึ่งก็หายากที่จะมีประเทศที่เป็นแบบนี้ ดังนั้นเราจึงสามารถยกเอาวัฒนธรรมชุมชนของชนชาติไทย เป็นวัฒนธรรมของชาติไทยได้

อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ : ชุมชนใด ความเป็นชุมชน เช่น ชุมชนปะกา กญอ ชุมชนชาวนา ชุมชนประมง ความเป็นชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนกลางหรือไม่ ลักษณะร่วมความเป็นชุมชนมีแน่นอน ถ้าเราสามารถนำออกมาได้จะดี มันอาจจะต่างภาษาก็ได้แต่ความเป็นชุมชนนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ความเป็นชุมชนมีการเคลื่อนไหวไม่อยู่นิ่ง มีจีน มีคนปักขีได้ มีคนมุสลิม มีคนพุทธ ก็สามารถอยู่กันได้ ด้วยวัฒนธรรมชุมชนแม้ว่าจะต่างศาสนาก็ตาม

ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ : ความจริงประวัติศาสตร์ก็เป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากชุมชนต่างวัฒนธรรมกันแต่อยู่ร่วมกันมานานไม่ค่อยมีความขัดแย้งระหว่างชุมชนเท่าไร แต่อย่างพม่ามีความขัดแย้งกันมากขัดแย้งกันมานาน ชุมชนอยู่ด้วยกันมานานมีหลายอย่างร่วมกันเป็นประวัติศาสตร์ ความที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันช่วยทำให้ท้องถิ่นเป็นไปได้ ทำให้ประเทศชาติเป็นไปได้ตรงนี้มีทั้งความหลากหลายเหมือนที่อาจารย์อมรบอกว่า ความหลากหลายและสิ่งที่ยรวมชุมชนต่างๆ เหล่านี้เข้าด้วยกันก็มี ด้านนี้เราจะส่งเสริมวัฒนธรรมท้องถิ่นขึ้นมาเราไม่ต้องกลัวว่าจะแตกแยกเพราะประเทศไทยมีแรงร่วมหลายๆ อย่างที่จะเชื่อมโยงผู้คนทั้งหลายโดยสมัครใจ เช่น ประวัติศาสตร์ ภาษา ศาสนา เป็น 2 วัฒนธรรมความเป็นชนชาติไทยกว้างกว่าดินแดนในประเทศไทยเราจะรวมไปถึงลาว ยูนาน ไทใหญ่ เขตวัฒนธรรมไทยเป็นเขตที่กว้าง คนที่ภาษาตระกูลไทยกว้างออกไปเราควรจะมีความสัมพันธ์ออกไปเพราะวัฒนธรรมไทยกว้าง สิ่งที่ถูกพันธู้นผู้คนเข้าด้วยกันผ่านภาษาไทยมีจำนวนกว้างขวางเป็นไปโดยประวัติศาสตร์ และสมัครใจมากขึ้นซึ่งระบบการเมืองก็คงจะทำลายลงไปได้ยาก

คำถาม : อยากให้อาจารย์ให้กรอบความคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมนอกเหนือจากหลวงวิจิตรวาทการได้ว่าไว้ถึงคน สัตว์ สิ่งของ กรอบความคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมในปัจจุบันคือเรื่องอะไรบ้าง

อาจารย์บัวพันธ์ พรหมพักพิง : อาจารย์ชัยอนันต์ สมุทรวณิช เขียนหนังสือเรื่องทุนทางวัฒนธรรม อาจารย์มองว่า ความสำเร็จของการลงทุนทางวัฒนธรรมสมัยรัชกาลที่ 5 สามารถทำให้ประเทศไทยอยู่รอดและเข้มแข็งมาได้จนถึงปัจจุบันนี้ จะเข้ามาในลักษณะที่ว่า วัฒนธรรมไทยเป็นทุนอย่างหนึ่งแต่ถูกตีขนาบโดยกระแสโลกาภิวัตน์ คำว่าวัฒนธรรมที่อาจารย์พูดถึงอาจารย์ใช้อยู่ 2 ตัวคือคำว่า คุณค่า กับมูลค่า วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่คนเห็นว่าสิ่งใดมีคุณค่า ตัวมูลค่าสร้างโดยระบบเศรษฐกิจ โดยนักเศรษฐศาสตร์เสนอให้ คุณค่าไม่สามารถสร้างมาจากจุดนั้นได้ เราต้องสร้างมาจากทางวัฒนธรรม เรากำลังสูญเสียจุดนี้ ถ้ากรอบที่กว้างที่สุดจะพูดถึงในเรื่องวัฒนธรรม หรือทุนทางวัฒนธรรม ผมค่อนข้างจะเชื่อว่าการมองทุนทางวัฒนธรรมจะดูในเรื่องคุณค่า ซึ่งตรงข้ามกับเรื่อง “มูลค่า” ที่เป็นกระแสหลักในตอนนี้อยู่

ศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ : ในเอกสารที่แจก *ดิฉันเขียนเรื่อง
ทุนทางวัฒนธรรม ทุนสังคม ทุนมนุษย์ และอาจารย์รังสรรค์ซึ่งมองถึงคุณค่าในแง่
มูลค่าว่าไปซื้อรูปศิลปะมาเก็บไว้ขายก็ได้เงินในแง่คุณค่าขยายความของอาจารย์ชัยอนันต์
คุณค่าสามารถทำให้คนมีสุนทรีย์ได้ คือเราต้องลงทุนทางวัฒนธรรมเหมือนกับสอนให้
คนฟังดนตรี คุณค่าทางวัฒนธรรมที่จะสอนให้เกิดการชื่นชม เราทำเพราะเราชอบทำ
เพราะมันสุนทรีย์ ไม่ใช่เพราะโดนบังคับหรือเขาส่งเสริมกัน นี่คือทุนทางวัฒนธรรม ทุน
ทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่เรามีอยู่ เราอยากได้ตอนไหนก็ไปเอามาได้ไม่ต้องไปหา

อภิปรายเรื่อง

“ทุนทางสังคม : มรดกเก่าแนวคิดเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ”

ผู้อภิปราย

อ.บัณฑิต อ่อนดำ, ศ.ดร.อมรา พงศาพิณชู

พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว

ผู้ดำเนินการอภิปราย

ดร.รัตนา บุญมรรยะ

.....

ดร.รัตนา บุญมรรยะ : พ่อเล็ก นิยามตัวเองว่าเป็นคนธรรมดา มาจากบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร พ่อเล็กเป็นคนที่เริ่มปลูกทุกอย่างแบบ “สัมมาปี” คือไม่ปลูกพืชในเชิงเดี่ยวอีกต่อไป พ่อเล็กสร้างวลีที่น่าสนใจและออกทีวีบ่อยครั้งวลีนั้นมีอยู่ว่า “กินทุกอย่างที่ปลูก ปลูกทุกอย่างที่กิน” เป็นอย่างไร พ่อเล็กจะเล่าให้ฟัง ท่านสุดท้ายบอกว่า “ผมมาในนามนักพัฒนานะครับ” คืออาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ ของพี่น้องทาง NGO และชาวบ้าน เวทีภาคบ่ายของเราค่อนข้างจะมีตัวแทนที่หลากหลาย คือ อาจารย์อมรา เป็นตัวแทนนักวิชาการ พ่อเล็กเป็นตัวแทนของชาวบ้าน และอาจารย์บัณฑิต เป็นตัวแทนของนักพัฒนาเราจะเริ่มจากนักพัฒนา เชิญอาจารย์บัณฑิต

อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ

เมื่อฟังข้อมูลจากตอนเช้า ผมคิดว่าทุนทางสังคมถ้าพูดกันโดดๆ มันน่าเบื่อ น่าจะโยงกับตัวแปรอีกสักตัว เพื่อจะนำไปใช้ เราน่าจะโยงกองทุนทางสังคมเพื่อนำไปใช้ในการพัฒนา ถ้าพูดไปแล้วไม่ได้ใช้ในการพัฒนาก็ไม่รู้จะพูดทำไม ขณะนี้ NGO กับชาวบ้านพยายามที่จะส่งเสริมสิ่งที่อาจารย์ฉัตรทิพย์เรียกว่า “วัฒนธรรม

ชุมชนบ้าง หรือสิ่งที่เขาเรียกว่าทุนทางสังคมบ้าง” จริงๆ แล้วอยากเน้นย้ำให้เห็นว่า ทุนของใคร หรือทุนทางสังคมก็แล้วแต่มันมีอยู่แต่ใช้ไม่หมด อยากจะชี้ให้เห็นว่า ธรรมชาติของทุนถ้ามีแล้วจะใช้ไม่หมด แต่ไม่ได้ใช้ก็เยอะ ประเด็นคือ ไม่ได้ใช้เรา ต้องคุยเรื่องนี้ในโครงสร้างทางสังคมด้วย ทุนทางสังคมอยากจะทำใจจะขาดแต่มันทำยาก กระแสทางสังคมเหมือนจะเห็นด้วย ผมเห็นด้วยกับอาจารย์ฉัตรทิพย์ ว่าทุนทางสังคม เป็นทุนที่มีอยู่แต่ไม่ได้ใช้ในสังคมไทย เพราะว่ามีบริบททางการเมืองและสังคม ขณะนี้เรากำลังฟื้นฟูอยู่ ทุนมันยังมีอยู่แต่น้อยและไม่ได้ใช้ คนส่วนใหญ่ไม่ได้ใช้ทุนนี้ บางอย่างเราเริ่มมานานแล้วเช่นพ่อเล็กรก็เริ่มทำมา 26 ปี แล้วค่อยๆ สร้างมา เราจะทำอะไรฟื้นฟูอะไร 1-2 วันไม่ได้ หัวใจที่เรียกว่าระบบคุณค่าที่ชาวบ้านคุยกัน แนวความคิดของชาวบ้านมีคุณค่าที่เกี่ยวข้องกับชีวิต คือมีชีวิตเป็นอยู่อย่างง่ายๆ ทำอะไรแบบพอเพียง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่พยายามพึ่งตัวเอง เสียสละ ร่วมมือกันมากกว่าการแข่งขัน ถ้าจะมองจริงๆ เราต้องมองลึกลงไปในระบบคุณค่า ตัวดัชนีต้องใช้ดัชนีชีวิต ดัชนีชีวิตจะเรียกว่าปัจจัย 4 หรือจะเรียกอะไรก็ได้ นี่เป็นตัวหนึ่งที่เรียกว่า “วัฒนธรรมชุมชน” หรือ “กองทุนทางสังคม” ซึ่งมีตัวนี้ชุดหนึ่ง ซึ่งชุดนี้มีการเปรียบเทียบว่า สิ่งที่ทำมา 40 ปีตรงกันข้ามกับสิ่งเหล่านี้หมดเลย จึงต้องการทำสิ่งเหล่านี้ขึ้นมา แต่พฤติกรรมการทำตรงกันข้าม แต่เราถูกล้างสมองมา 40 ปีแล้ว อย่าง “เกษตรยถากรรม” ขณะนี้ก็ยังแป่อยู่ตอนนี้มี 3,000 กว่าคน เพราะคนเก่าไม่เอาเงินของเกษตรทางเลือก ความคิดเกี่ยวกับเกษตรทางเลือกยังไม่มี พฤติกรรมก็ยังไม่มีความเชื่อเกี่ยวกับเกษตรกรรมทางเลือกก็ยังไม่มีความพยายามอยู่ถ้าอุดมการณ์เรายังมีอยู่ แต่ถ้าพูดถึงพฤติกรรมของขบวนการของเราแข็งมันไม่จริง มันอาจจะมิดอกบัว 4 เหล่ามีสติปัญญาไม่เท่ากัน มีความรู้ไม่เท่ากันอย่างเช่น เกษตรทางเลือกเป็นด้านหนึ่งของวิถีชีวิต วิถีชีวิตเราไม่ใช่เกษตรอย่างเดียวแต่เกษตรจะเป็นหลักก็ได้ รากฐานทางสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ การแปรรูปเรามีหมดเราอยากจะเรียกกองทุนว่าวิถีชีวิต เวลาจะวัดคงวัดไม่ได้เพราะส่วนมากจะเป็นตัววัดดู ซึ่งตัววัดจะมาใช้วัดวิถีชีวิตไม่ได้ต้องใช้ประสบการณ์ ตอนนี้เรากำลังบ้าเทคโนโลยี คิดว่าเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์เป็นอารยธรรมพอเราไม่มีสิ่งเหล่านี้ก็คิดว่าเราไม่มีอารยธรรม แต่ของเราอารยธรรมมี

คุณค่าอีกชุดหนึ่งต่างหากเราจะต้องระบุคุณค่าเหล่านั้นไว้ อย่างน้อยคุณค่าของเราวิถีชีวิตที่ดีคืออะไร ต้องดูด้วยว่าแนวความสัมพันธ์คืออะไร แนวค่านิยมคืออะไร และรวมทั้งวิถีการผลิต หมอประเวศ ได้พูดถึงความหมายวิถีวัฒนธรรม หรือชีวิตวัฒนธรรมได้แสดงถึงความเป็นชาติ วัฒนธรรมทำให้คนรักกันไม่ใช่แข่งขันกัน วัฒนธรรมมีหลายรูปแบบทั้งกฎเกณฑ์ พิธีกรรม แต่ผลที่สุดแล้วต้องทำให้คนรักกัน ชีวิตวัฒนธรรมจะเป็นศิลปวัฒนธรรมก็ได้เราต้องมีความเป็นไทย มรดกบางอย่างพูดเป็นมรดกได้ มรดกแห่งวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่เราสร้างขึ้น

สุดท้ายผมอยากตั้งข้อสังเกตคือ ขณะนี้เรามีปัญหาคือ เราพูดวัฒนธรรมโดยไม่มี Actor ในการศึกษาไม่ควรศึกษาเพื่อความรู้อย่างเดียว ควรนำไปสู่การปฏิบัติ อยากจะฝากว่าทางมหาวิทยาลัยสนใจเรื่องทุนทางสังคมเป็นนิมิตดีของชาวบ้าน ต้องการนักวิจัยชาวบ้านไม่ปฏิเสธนักวิชาการที่จะมาช่วยคิด ช่วยทำให้มันเป็นระบบขึ้น เป็นการแลกเปลี่ยนกันขาดไม่ได้ที่จะมีสถาบันทางวิชาการอยู่คู่กับ NGO อยู่คู่กับชาวบ้าน ขณะนี้ผมได้ทำงานกับคนที่เขาชุมชนเป็นใหญ่ไม่ว่าจะเป็น สสส. สกว. SIF พอช. คิดว่ามีอุดมการณ์เหมือนกันคือ เอาประชาชนเป็นตัวตั้ง เอาชุมชนเป็นตัวตั้ง ขณะนี้เราก็ดำเนินการมาได้ระยะหนึ่ง ช่วงนี้เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ แต่เราต้องยอมรับว่ากระแสนั้นใหญ่ไม่ได้เป็นแบบนี้ ผมไม่รู้ว่า สสส. สกว. จะเปิดให้พวกเราได้หายใจขึ้นมากอีกเท่าไร ขณะนี้เกษตรทางเลือกของผมเขากำลังจะเลิกทำแล้ว เขาไม่อยากให้เกิดเท่าไร เพราะฉะนั้นยุทธศาสตร์ชาติที่ได้คุยกันช่วงเช้าที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้พูดถึงนั้นอยู่ที่ว่าจะให้รัฐบาลนำหรือให้ประชาชนนำ อาจารย์ฉัตรทิพย์ตั้งสมมุติฐานว่าเราไม่ควรอิงรัฐบาลมากเท่าไร แต่ก็ค่อย ๆ ดูเราน่าจะเริ่มทำอะไรเอง ขณะนี้องค์กรประชาชนเครือข่ายต่าง ๆ แม้จะได้รับความช่วยเหลือมาจากสกว. พอช. แต่จริง ๆ แล้วถ้าไม่ช่วยเราก็กทำอยู่แล้ว นี่เป็นอุดมการณ์ของชาวบ้าน ผมอยากให้เรื่องที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ทำมา 20-30 ปีเป็นเรื่องทางประวัติศาสตร์ที่นำมาทำให้ชาวบ้านดู แต่ผมอยากให้ท่านศึกษา พลวัต (Dynamic) ดูว่าขณะนี้คณะมนุษยฯ เริ่มต้นก่อนก็ได้ เพราะว่าผมไม่อยากเห็นการวิจัยอยู่บนหิ้ง แต่อยากเห็นการวิจัยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ถ้าท่านเห็นด้วยก็จะต้องนำไปสู่การมีปฏิสัมพันธ์กับ NGO เพราะเราต้องการทำมาก NGO เก่งทำเพียงอย่างเดียว คิดไม่ค่อยเป็น ทำวิจัยไม่เป็น

ถ้าจะถามความรู้สึกส่วนตัวของผม ขณะนี้ทุนทางสังคมจะเรียกว่าอะไรก็ตามมัน เป็นจุดหนึ่งคุณค่าของค่านิยม คิดว่ามันมีโอกาสอยู่ ฟังจากประชาชน เขาคิดว่า ทางเลือกอื่นเขาจะแย่งแต่ยังเป็นส่วนน้อยอยู่มันเป็นกระแสต้าน และชนชั้นกลางก็ เห็นด้วย ส่วนทางการเมืองก็มีกฎหมายรัฐธรรมนูญรับรองอยู่ อยากจะให้สังเกต ดูระดับโลกด้วย ขณะนี้ระดับโลกเอาวัฒนธรรมทุนทางสังคมเป็นหลัก กระแสที่ ชาวบ้านทำอยู่เป็นกระแสโลก เพราะว่ามีการประชุมที่บราซิล 3 ปีซึ่งมีการเสนอ ทางเลือกแล้วทางเลือกระดับโลกเหมือนกับที่เราทำอยู่ในประเทศไทยไม่มีผิดตอน นี้เป็นกระแสโลกแล้ว ที่บราซิล 3 ปีที่ผ่านมาเป็นการนำเสนอขององค์กรประชาชน ระดับโลกที่มีคุณค่าอีกแบบหนึ่ง ที่ไม่ใช่ทุนนิยม ซึ่งเรียกหลายอย่างไม่ว่าจะ เรียกว่า คอมมิวนิสต์ มนุษย์นิยม สังคมนิยม แต่บางทีก็เรียกศาสนานิยม หรือบุญ นิยมสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งเดียวกัน เป็นทางเลือกอีกแบบหนึ่งที่จะทำให้โลกยั่งยืน สังคม ยั่งยืนให้ชุมชนยั่งยืน และให้คนยั่งยืนด้วย ผมอยากสะท้อนประสบการณ์เกี่ยวกับ ทุนทางสังคมไม่ต้องนิยามกันให้ชัดว่า เป็นทุนทางสังคมหรือทุนทางวัฒนธรรมจะเป็น อะไรก็แล้วแต่แต่ขอให้อำนาจที่มีอยู่ก็พอแล้วจะเรียกอะไรก็ได้

อาจารย์รัตนา บุญมรรยะ

อาจารย์บัณฑิตได้ให้ข้อคิดเราในเรื่องของค่านิยมว่าให้พักไว้ก่อน แต่ตอนนี้อาจารย์บัณฑิตมองว่า เรื่องทุนทางสังคมคือชุดของการให้คุณค่ากับ ความสัมพันธ์ของชีวิต อาจารย์มองว่า เรื่องทุนทางสังคมน่าจะเป็นการเอา ตัวแปรมาเชื่อมกับการนำเอาไปใช้กับชีวิตอย่างไร อาจารย์บอกว่าสิ่งเหล่านี้เรามีอยู่ แต่ก็ยังใช้ไม่หมดทำอย่างไรจึงจะสามารถค้นหานำเอามาใช้ ส่วนหนึ่งเป็นหน้าที่ ของนักวิชาการ ส่วนหนึ่งเป็นหน้าที่ของชาวบ้านด้วยที่จะร่วมกันที่จะทำให้ภาพ ของทุนทางสังคมชัดเจน และนำไปสู่การปฏิบัติใช้กับสังคมทุกระดับ ซึ่งหมายถึง การส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่เป็นการวิจัยเพื่อการวิจัยเฉยๆ อยากจะเชิญ อาจารย์อมรมาต่อ

ศ.ดร. อมรา พงศาพิชญ์

ดิฉันจะขอพูดเรื่องนิยามและกระบวนการผลิตซ้ำ บทความที่แจกแจกในความหมายที่ว่าทุนทางสังคมเป็นส่วนใหญ่ ทุนทางวัฒนธรรมเป็นส่วนย่อยของทุนทางสังคม ทุนมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคมด้วย ทุนทางสังคมมักจะใช้หลวมๆ กว้างๆ แต่ทุนทางมนุษย์ค่อนข้างชัดเจนว่าเน้นที่ตัวคน และทุนวัฒนธรรมก็เน้นทางวัฒนธรรม แต่อย่างไรก็ตาม นิยามของทุนสังคมยังไม่หยุดนิ่ง มีพัฒนาการ มีหลายรูปแบบ มีหลายมิติ ในแง่รูปแบบและคุณลักษณะ 2 มิติอย่างน้อยก่อน ในแง่รูปแบบ ทุนสังคมคือความสัมพันธ์ทางสังคมไม่ว่าจะแนวตั้งแนวนอน หรือแนวเฉียงก็แล้วแต่ พุดนัม (Robert Putnam) เสนอว่าทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์แนวราบของชุมชนในอิตาลี ก็คือกลุ่มองค์กรต่างๆ ที่อยู่ทางตอนเหนือ ซึ่งทางตอนใต้ไม่มี แต่พอ โคลแมน (James Coleman) บอกว่ามันไม่ใช่แค่นั้นมันเป็นความสัมพันธ์แนวตั้งด้วยคนที่ 3 บอกว่ามันคือทุกอย่าง แล้วความสัมพันธ์ที่ว่า มันเป็นความสัมพันธ์ส่วนตัว หรือความสัมพันธ์ของรัฐกับคน หรือความสัมพันธ์ระหว่างใครกับใครอีกต่างหาก ซึ่งประเด็นนี้จะขอพูดในเรื่องการผลิตซ้ำ แต่อย่างไรก็ตามถ้าเรามองในแง่รูปแบบมันเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคลก็ได้ หรือระดับครอบครัวก็ได้ ระดับชุมชนก็ได้ หรือจะเป็นเรื่องของทุนวัฒนธรรม ทุนมนุษย์มันก็มีหลายมิติ ทุนทางสังคมต้องมีไว้ใช้ อาจารย์บัณฑิตพูดว่า มันใช้ไม่หมดแต่ดิฉันไม่แน่ใจว่ามันจะใช้หมดได้ไหม ซึ่งจะขอพูดในเรื่องการผลิตซ้ำจะเจอมันหมดได้ไหม ในทุนเงินกู้ถ้าแก่เงินกู้ หรือห้วคະແນของผู้มีอิทธิพล ในสลัมคนเดือดร้อนไปหากี่ช่วย จึงได้เป็นสว. ไม่ว่าจะเป็นใครมันเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ที่มีอยู่หรือในระดับครอบครัวถ้าลูกเดือดร้อนกลับไปก็ขอเงินแม่ใช้ได้ ในระดับชุมชนก็มีองค์กรชุมชนระดับต่างๆ ที่เราเดือดร้อนก็สามารถไปใช้ได้ ไปวัดเมื่อไหร่ก็มีข้าวกิน นี่คือลักษณะขององค์กรในแง่บุคคล หรือรูปแบบแล้วแต่จะเรียก

แต่ถ้ามองอีกมิติหนึ่งคือคุณลักษณะ หรือคุณสมบัติ มันจะมีได้หลายอย่าง ความเคารพซึ่งกันและกันก็ยังมีไม่ว่าจะระดับไหนก็ตาม มันต้องมีความซื่อสัตย์ต่อกันอยู่ในระดับหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นความเอื้ออาทร พวกนี้จะเป็นคุณสมบัติมีความพยายามจะช่วยแก้ปัญหา มีความไว้วางใจ เรื่องการมีส่วนร่วม เรื่องการเป็นที่ยอมรับ

ที่มันทำให้ผู้เดือดร้อนกล่าวพอที่จะไปตรงนั้น อีกเรื่องคือ การมีประสิทธิภาพ คือถ้าตัวเดือดร้อนเป็นทุนที่ไปขอแล้วได้ไม่เดือดร้อน **ทุนทางสังคมคืออะไร มันคืออะไรที่เราเองไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงธุรกิจ ไม่ใช่ความสัมพันธ์ภาครัฐ มันเป็นความสัมพันธ์ภาคที่ 3 โดยดูจากคุณลักษณะของความสัมพันธ์**

ในแง่ของการผลิตซ้ำทางทุนทางสังคมน่าจะผลิตซ้ำได้ถ้ามีคนต้องการทุนทางสังคมขึ้นมา มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือไม่ ถ้าเมื่อเราไปค้นของเก่าแล้วมองว่าเราผลิตซ้ำ มันก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบการผลิตซ้ำว่าน่าจะเป็นอย่างไร สมมติว่าเป็นทุนทางสังคมแล้วเราจะรักษาไว้ต้องหาทางจัดการส่วนตัวมองว่าไม่ใช่รัฐและไม่ใช่ธุรกิจ ดังนั้นต้องจัดการกันเองหรือใครจะจัดการ ระบบอุปถัมภ์ก็เป็นทุนสังคม ทุนสังคมคือความสัมพันธ์คือสิ่งที่ดีเป็นคุณสมบัติที่ดี แต่ผลจะดีหรือไม่เป็นอีกเรื่องหนึ่ง เช่นเจ้าพ่อกับลูกน้อง เป็นผลความสัมพันธ์ด้วยเป็นทุนสังคม ระบบอุปถัมภ์ทางการเมือง เช่นการมีหัวคะแนน แต่ต้องการชื่อเสียง สิ่งนี้ก็เป็นทุนสังคม แต่ผลของมันเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนา การผลิตซ้ำของทุนทางสังคม ใครเป็นคนทำ ทำรูปแบบไหน และผลผลิตของมันไม่เหมาะกับสังคมจะทำอย่างไร ต้องตั้งคำถามกันและโยกกันคือถ้าคิดในแนวนี้นี้ต้องมีการจัดการ การจัดการวัฒนธรรมเป็นเรื่องที่รับยากมาก เพราะเราถูกสอนมาว่า วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สั่งสมมา มันเป็นธรรมชาติไม่ต้องจัดการ แต่ตอนนี้ทำได้เพราะในโลกทุนนิยมต้องมีการจัดการวัฒนธรรม เรื่องทุนสังคมเราจะลุกขึ้นจัดการเรื่องความสัมพันธ์จะจัดการให้เป็นนโยบายของรัฐ ถ้าเราจะจัดการจะเป็นการจัดการระดับ Macro นายกทักษิณบอกว่า กองทุนหมู่บ้าน 1 ล้านบาท โครงการ 1 ผลิตภัณฑ์ เป็นกองทุนทางสังคมระบบ Macro เป็นกองทุนระดับชาติเหมือนกันในระดับไทยรักไทย แต่ในวงวิชาการเห็นด้วยหรือเปล่า

อาจารย์รัตนา บุญมรรยะ

อาจารย์อมรามองว่า ทุนทางสังคม เป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวตั้ง มีความสัมพันธ์ระดับตั้งแต่บุคคลและบุคคล บุคคลและครอบครัว บุคคลและชุมชน ส่วนในแง่ของคุณลักษณะมีทั้งความไว้วางใจกันและเคารพกัน ประโยชน์คือทำให้เกิดประสิทธิภาพและนำมาใช้ได้ในเวลาไม่นานนัก

ส่วนกระบวนการผลิตซ้ำ เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตของวัฒนธรรมเพราะเราผลิตซ้ำอยู่ทุกวัน ผลของทุนทางสังคมอาจารย์อมรบอกว่า อย่ามองแต่มิติด้านบวกอาจเกิดผลด้านลบก็ได้ทำให้เห็นเป็นมิติหลาย ๆ ด้านเป็นเชิงซ้อนไม่ใช่เชิงเดี่ยว ประเด็นสุดท้ายที่อาจารย์อมรให้แง่คิดคือ การจัดการทุนทางสังคมเชิงนโยบาย วัฒนธรรมก็น่าเป็นห่วงว่าถ้าจะจัดการในระดับ Macro หรือมหภาคจะกลายเป็นสิ่งเดียวตายตัวจะแก้ไขปัญหาสังคมได้จริงหรือไม่ ที่นี้กลับมาดูระดับชาวบ้านบ้าง เชิญพ่อเล็ก

พ่อเล็ก กุดวงศ์แก้ว

ทุนทางสังคมตามความเข้าใจของผม คือ ของเก่าที่มีมาตั้งแต่เรายังไม่เกิด ซึ่งคำต่อมาคือ จะนำเราไปรอดจริงหรือไม่ ซึ่งผมขอตอบว่ารอดหรือไม่รอดขึ้นอยู่กับรากฐานของแต่ละคน มันไม่เหมือนกันทั้งหมดไม่ตายตัว อยากอธิบายเรื่องทุนทางสังคมที่มองเห็นอยู่ที่บ้าน คือ อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร คิดง่าย ๆ ว่าคนดีมีภูมิปัญญาคือทุน เรียกว่าทุนที่มีสืบทอดกันมาหลายชั่วคน คือ

หนึ่ง ภูมิปัญญาอันยิ่งใหญ่และมีคุณค่าอยู่ในท้องถิ่น

สอง ปาฐกถาที่เป็นทุนทางชีวิตอันยิ่งใหญ่ของสกลนคร ผมเคยปรึกษากับนายอำเภอและผู้ว่าราชการจังหวัดว่า ทุนที่ยิ่งใหญ่ของผมคือ ภูพาน เหตุผลคือ 7 จังหวัดคือ สกลนคร นครพนม มุกดาหาร กาฬสินธุ์ อุดรธานี ขอนแก่น (บางส่วน) หนองบัวลำภู อยู่รอบๆ เทือกเขาภูพาน กินภูพาน ใช้ภูพาน ทำลายภูพาน มากกว่า 200 กว่าปีมาตั้งบ้านเรือนอยู่รอบๆ แต่ภูพานก็ยังไม่หมดแสดงว่าภูพานยิ่งใหญ่มาก ผมจึงคิดว่าภูพานเป็นทุนอันสำคัญตั้งแต่อดีต - ปัจจุบัน แสดงว่าเป็นทุนเก่าที่เกิดขึ้นแต่ก่อนแล้ว

สาม ทุน คือ แรงกายของเรา คนโบราณ (ผู้เฒ่า) พูดไว้อย่างชัดเจนว่า “หลายคนหลายได้ หลายไม้ เอ็ดเอือนงาม” แรงคนหลายคนเป็นทุน ลูกหลานคนอีสานไปขายแรงงานให้คนอื่นได้ แต่ทำเองไม่ได้แสดงว่าถูกหลอก แสดงว่าสิ่งเหล่านี้ก็เป็นทุน สิ่งเหล่านี้เป็นความจริง แรงงานในครัวเรือนก็เป็นทุน อยู่ด้วยกันช่วยเหลือกัน ช่วยกันปลูกช่วยกันกิน

สิ่งเหล่านี้เรียกว่าทุน แต่ร้อยละ 99.99 ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมองว่า ทุนคือเงิน ผมไม่ปฏิเสธว่า เงินคือทุนภายนอก เพราะเงินไม่ได้เกิดพร้อมผมที่เกิด พร้อมผมคือ ดิน น้ำ ป่า ภูเขา ทะเล ซึ่งมันมีมาแต่เดิมอยู่แล้วเป็นทุนอันยิ่งใหญ่ ของพวกเรา เคยได้ยินคนโบราณ เขียนไว้ว่า "สิบตำลึงอยู่ปากน้ำ อย่าโอ้อวดคะนึ่ง หาเด้อ สองสสิ่งคามือ ให้ฮีบ (รีบ) กำเอาไว้" ผมจึงเข้าใจว่า ดิน น้ำ ป่า หนองทาน ภูเขา และสิ่งต่างๆ ทั้งหมด คือ ของเก่าที่เราถืออยู่แล้ว ทำไมเราต้องหนีจาก ทำไม เราต้องอยากได้ทุนเงินที่อยู่ต่างประเทศ เช่น กู้อกส. กู้อทกรณ หรืออย่างอื่น ผม จึงบอกลูกผมว่า ทุนเราคือ ดิน น้ำ มะพร้าว กล้วย ผักเม็ก ผักต้ว ลูกผมจึงเป็นคน ไล่ตามที่คนสมัยใหม่พูดกัน ผมจึงไม่ให้ลูกผมไปเรียนมหาวิทยาลัย เพราะว่าสอน ให้ลูกผมไล่หลายคนแล้ว ทุนเก่าที่มีอยู่สามารถพัฒนาจากสิ่งที่มีคุณค่าให้เกิดมูลค่า เพิ่มขึ้นได้ ผมคิดว่าสิ่งที่สำคัญกว่านั้นคือ สิ่งที่ดี คือวัฒนธรรมความรักความแบ่งปัน เสียสละ สิ่งเหล่านี้คือทุนทางสังคม แม้ว่าจะจนจะรวยแต่ช่วยเหลือกัน แบ่งปันกัน อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข เรียกว่าทุนทางสังคม ผมได้แยกแยะออกมาเป็นแบบนี้ คือ 1) ภูมิปัญญาอยู่นำคนดีมีปัญญา (ภูมิปัญญาอยู่กับคนดีมีปัญญา) คนโบราณ ชอบพูดเสมอว่า "เงินเต็มฟ้า บ่เท่าปัญญาเต็มทุ่ง" ถึงจะมีเงินที่นายกทักษิณให้มา หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท แต่เมื่อมาบริหารแล้วยังเกิดความวุ่นวาย เกิดทะเลาะกัน เงิน 1 ล้านบาทเป็นทุนภายนอกแต่ทุนภายใน 4 ประการคือ ทุนทางภูมิปัญญา ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ ทุนทางแรงงาน ทุนทางวัฒนธรรม รักกัน แบ่งปันกัน เป็นทุนทางสังคมที่เป็นของเก่า เป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งที่อยู่ในสังคม แต่ว่าเงินทุนภายนอก ผมอยากบอกว่าทุนนั้นคือทุนที่เป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งเท่านั้นต้องเอามาประยุกต์ ใ้กับทุนที่มีอยู่เดิม นำทุนเดิมมาพัฒนาทุนใหม่ให้มีมูลค่าเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ในบ้านผม เช่น หมากเฒ่า หมากแวง หมากค้อ ที่มีอยู่ทำกินไม่หมดก็ทิ้งสิ่งเหล่านี้ เป็นทุนเก่าที่มีอยู่ แต่พอเอาเงินมาเป็นเครื่องมือ ซื้อเครื่องมือเครื่องมื่อมาทำ ให้เป็นแบบสมัยใหม่ ทำให้หมากเฒ่า 1 กิโลกรัม (ผลสด) ราคา 25 - 30 บาท แต่ถ้านำมาแปรรูปเป็นน้ำผลไม้จะมีมูลค่าเป็น 300 บาท / กิโลกรัม แต่ถ้าเป็นไวน์ กลายเป็นกิโลกรัมละ 1,000 บาท นั่นคือการพัฒนาทุนเดิมมาประยุกต์ใช้กับ ทุนใหม่ทำให้คุณค่าเกิดเป็นมูลค่า แต่ผมไม่ปฏิเสธเรื่องเงิน แต่จะต้องพัฒนา

ปัญญาให้เป็นเงิน ผมมองว่า งานวิจัยต่างๆ ของอาจารย์ต้องไปขุดค้นหาคนที่มียุปัญญามาให้คนได้เรียนรู้ ไม่อยากให้คนไปไขว่คว้าหาสิ่งไกลตัว ไม่อยากให้คนคิดว่าเงินคือพระเจ้า ก็เลยไปแสวงหาเงินแต่เราลืมนึกว่าสิ่งที่เรามีอยู่เช่นต้นไม้ ผลไม้ก็เป็นทุน ทั่วไทยที่เรามีอยู่เช่นต้นไม้ ผัก ดอกกระเจียว ฯลฯ ที่มีอยู่เราไม่ได้ขายเป็นเงินเราก็เลยคิดว่ามันไม่ได้เป็นทุน คนเราคิดแค่ว่าขายได้เงินคือทุน ดังนั้นเราต้องพัฒนาสมองตัวเองให้เกิดปัญญา ให้รู้จัก รู้จริง รู้แจ้ง จะทำให้เรารู้ทันสื่อทันโลก รู้ทันทุกอย่างที่มากระทบกับเรา เมื่อเรารู้ทันจะได้ไม่ตกเป็นเหยื่อ ทำให้เกิดปัญญาทำให้อยู่ในสังคมอย่างมีความสุข ตอนนี้ผมมีความสุขไม่เดือดร้อน ผมกินทุกอย่างที่ปลูก ปลูกทุกอย่างที่กิน เพราะผมมีทุนเก่าอยู่แล้ว แต่ผมไม่ปฏิเสธการใช้เงิน ผมนำทุนภายนอกมาเสริมทุนภายในคือซื้อเครื่องปั้นน้ำที่เป็นทุนภายนอก มาเสริมกับทุนภายในที่มีอยู่ทำให้ช่วยผ่อนแรงทำให้เราสบายขึ้น เราต้องพยายามช่วยกันคิดว่าทุนเดิมที่เรามีอยู่ คือ ดิน น้ำ ป่า ภูเขา ทะเล จะทำให้เราอยู่อย่างมีความสุขและยั่งยืน เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นฐานรากของชีวิตมนุษย์ สัตว์ที่อยู่บนผืนโลกตรงนี้

อาจารย์รัตนา บุญมัยยะ

พ่อเล็กได้พูดถึง ทุนทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในชุมชนเกษตรกรรม อย่างน้อยมีอยู่ 4 ด้านคือ 1) ด้านภูมิปัญญา 2) ทุนเก่าเชิงทรัพยากร 3) แรงงานที่ติดตัวเรามา 4) วัฒนธรรมการแบ่งปัน สำคัญกว่าทุนภายนอกคือเงิน แต่ไม่ปฏิเสธเงิน เราสามารถนำทุนภายนอกมาปรับใช้โดยใช้ปัญญาและทุกชั้นชั้น ทุกสาขาอาชีพ ไม่จำเป็นต้องใช้ชีวิตแบบนี้หรือใช้ลักษณะนี้ แต่นี่คือภาพของเกษตรกรที่ปรากฏอยู่

ประเด็นคำถามและข้อแลกเปลี่ยน

คนที่ 1 : จากการตั้งข้อสังเกต อยากแสดงความคิดเห็นว่า วัฒนธรรมบางที่เราไปมองถึงการแสดง การแสดงต่างๆ เช่น หมอลำซึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่ผิด แต่แท้ที่จริงแล้วเมื่อมาดูทั้งหมดก็จะรู้ว่าวัฒนธรรมนั้นไม่ใช่เพียงแต่เป็นการแสดงออกอย่างนั้น บางทีการแสดงออกนั้นอาจจะบิดเบือนจากวัฒนธรรมจริงที่เราทำ แต่อาจแสดงบาง

สิ่งบางอย่างซึ่งอาจจะไม่ทั้งหมด แต่อาจจะสะท้อนวัฒนธรรมบ้างแต่ไม่ยากให้คำว่า วัฒนธรรม คือการแสดง อยากให้วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตของคนอีสานมากกว่า

คนที่ 2 : เห็นด้วยกับพ่อเล็ก ที่นำเอาภูมิปัญญามารวมกับ ทรัพยากรธรรมชาติ แต่ว่านักเศรษฐศาสตร์ไม่ค่อยสนใจในส่วนของทรัพยากรที่ ชาวบ้านหามาได้ เช่น ผัก มันไม่ใช่เงินสด หามาได้โดยไม่ต้องจ่ายที่จริงเป็นเงินเยอะ ผมคิดว่า มันต้องมี 2 อย่าง คือ ถ้ามีภูมิปัญญาแทนทรัพยากรต่างๆ ที่ถูกทำลาย ไปหมด เราก็ไม่รู้ว่าจะใช้ภูมิปัญญาอย่างไร ดังนั้น ผมคิดว่าถ้าจะอยู่รอดต้องใช้ทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งภูมิปัญญา และทรัพยากรธรรมชาติ

คนที่ 3 : ผมเข้าใจว่าวัฒนธรรม ต้องแยกออกไปหลายๆ ส่วน และ ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามความจริง ไม่ใช่ไม่เปลี่ยนแปลง แต่ต้องเปลี่ยนแปลงไป ในทางที่ดีงาม

คนที่ 4 : ผมอยากเสนอเรื่องทุนทางสังคม ในความคิดของผม ผมเคย อ่านหนังสือของหลวงปู่ฝันว่า “คนเราจะมีโภคสมบัติ มีเงินมีทองมิใช่เพราะการค้าขาย มิใช่เพราะการรับราชการ แต่คนเราจะมีโภคทรัพย์ได้เพราะถือศีล” ผมจึงขอเสนอว่า ทุนทางสังคมคือศีล ศีลเป็นพื้นฐานแล้วอย่างอื่นมาทีหลัง

คนที่ 5 : ผมมองว่า คำตอบที่ว่าอยู่รอดหรือไม่ คำตอบอยู่ที่ชุมชน ถ้าเปรียบเทียบกับชุมชนเป็นคนแล้ว จะมองว่ารัฐบาลมีนโยบายอะไร ชาวบ้านก็จะทำตาม ถ้าทำตามไม่ได้ชาวบ้านก็จะปฏิเสธและมองกลับมาดูตัวเองว่า เราคงไม่ไหว แล้วตามลักษณะที่รัฐบาลให้มาแท้ที่จริงแล้ว ผมมองว่าทุนทางสังคม หรือทุนของชุมชน หรือวัฒนธรรมของชุมชนของชาวบ้าน เขายังรักษาอยู่ ภายนอกอาจจะพบปะหารือ กันแต่แท้ที่จริงแล้วเขายังปฏิบัติเหมือนเดิม การเปลี่ยนแปลงอยู่ที่ว่า เขายอมรับ และจะนำเอามาพัฒนาใช้อย่างไรบ้าง ผมเชื่อว่าทุนทางวัฒนธรรมหรือทุนทางสังคม ยังมีอยู่มากคงไม่สามารถจะเปลี่ยนเป็นรูปแบบทุนนิยมได้ทั้งหมด แต่อาจจะเปลี่ยน บางส่วนคือนำเอามาใช้แต่ไม่ได้ถึงของเก่าไป ผมคิดว่าชาวบ้านรู้จักเลือก มีความฉลาดมากขึ้น เขาเองต้องรักษาหน้ารัฐบาลด้วย และรักษาตัวเองด้วย

คนที่ 6 : อยากจะเพิ่มความเห็นในประเด็นที่ว่า “มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” วัฒนธรรมชุมชนหรือทุนทางสังคม ประกอบขึ้นอย่างซับซ้อน ในบางมิติ และบางแง่ ในระบบความเห็นแก่ตัว โลก เงิน อำนาจ ประเด็นที่ดีฉันได้เสนอสรุปรวมได้คือ มรดกเก่าสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ประเด็นอยู่ที่ว่า ตัวพลวัตรดำเนินอยู่ซึ่งเราไปไม่ถึง

ศ.ดร.อมรา : ตัดใจที่อาจารย์บัณฑิตบอกว่า ทุนทางสังคมไม่หมด ซึ่งทุนทางสังคมถ้ามองร่วมกับการพัฒนาหมายความว่า ทุนทางสังคมจะก่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน แสดงว่าไม่หมด อะไรที่หมดไปก็เลิกเป็นทุนใช้หรือไม่

อาจารย์บัณฑิต : เราพูดคือผลิตซ้ำ คือดึงเอามาใช้ใหม่ได้ ที่อาจารย์พูดว่าชาวบ้าน มีกฎหมายอยู่ แต่รูปกฎหมายคนละอย่าง ขณะนี้บังเอิญเรามีการส่งเสริมประชาชนต่อต้านยาเสพติด เราก็ใช้ทุนเก่าเข้าไป มีกฎหมายประกอบด้วยค่านิยมเก่าๆ เช่น ติดยาแล้วไม่ให้เข้ากลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น ค่านิยมเก่าๆ มองแล้วผลิตซ้ำได้ แต่รูปแบบมันต่างไปแค่นั้นเอง

ภาคผนวก ก.

มุมมองเรื่อง “ทุนสังคม” “ทุนวัฒนธรรม” และ “ทุนมนุษย์” ในบริบทของ วิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม*

อมรา พงศาพิชญ์

คำนำ

คำว่า “ทุนสังคม” “ทุนวัฒนธรรม” และ “ทุนมนุษย์” เป็นคำทางเศรษฐศาสตร์ที่มองสิ่งเหล่านี้ในฐานะ “ทุน” เมื่อนักเศรษฐศาสตร์หันมาให้ความสำคัญกับเรื่องสังคม วัฒนธรรมและมนุษย์ตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์จึงมองในลักษณะว่าสังคม วัฒนธรรมและมนุษย์คือทุน ในบทความนี้ผู้เขียนจะพยายามดูว่านักวิชาการไทยนอกสาขาเศรษฐศาสตร์ได้มองเรื่องเหล่านี้ไว้อย่างไรบ้าง ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม

1. ทุนสังคม

ตามนิยามของนักเศรษฐศาสตร์ สำนักธนาคารโลก ทุนสังคมคือการที่บุคคลสามารถได้ประโยชน์จากการเป็นสมาชิกของสังคมหรือเครือข่ายสังคมหรือโครงสร้างสังคมรูปแบบอื่น ในระดับล่างสุดคือการเป็นสมาชิกครอบครัวเครือญาติหรือกลุ่มสังคม ในระดับกลางคือความสัมพันธ์ของบุคคลกับชุมชน และระดับบนคือสถาบันหรือนโยบายของรัฐหรือประชาสังคมที่เชื่อมโยงสมาชิกไว้ด้วยกัน

* อมรา พงศาพิชญ์ “บทความปรับปรุงจากเอกสารประกอบการประชุมวิชาการประจำปีสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย พ.ศ. 2543 ณ ศูนย์สารสนเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 พฤศจิกายน 2543”

ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและเชื่อมโยงสมาชิกครอบครัว เพื่อน หรือ กลุ่มบ้าน คือความสัมพันธ์ที่เรียกว่า bonding ส่วนความสัมพันธ์ที่หลวมกว่านี้ที่เชื่อมโยงสมาชิกกลุ่มประชาสังคม หรือเพื่อนร่วมงานไว้ด้วยกันเรียกว่า bridging ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แนวราบระหว่างคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมและมีอำนาจทางการเมืองระดับเดียวกัน ส่วนความสัมพันธ์แนวตั้งระหว่างผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองต่อยกกว่ากับผู้ที่สูงกว่าคือความสัมพันธ์ที่เรียกว่า linking (เอกสารร่าง World Development Report 2000/1)

อาจสรุปคร่าว ๆ ได้ว่า ทุนสังคมคือความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ และแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบันและ/หรือองค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และ รูปเครือข่าย ทั้งนี้รวมทั้งค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิต และวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม

มีผู้วิจารณ์ว่านิยามนี้เป็นนิยามของนักเศรษฐศาสตร์ที่ค้นพบว่า ตำราเศรษฐศาสตร์ในอดีตบกพร่องในมุมมองทางด้านสังคม ทั้งๆ ที่ปัจจัยทางสังคมมีความสำคัญในกระบวนการการผลิต และควรที่จะได้รับการพิจารณาให้มีส่วนอยู่ในสูตร สมการ และแบบจำลองทางเศรษฐศาสตร์ด้วย นักเศรษฐศาสตร์จึงกำหนดศัพท์ทุนสังคมเพื่อให้เหมารวมปัจจัยทางสังคมทั้งหมดภายใต้ศัพท์คำนี้ หรืออีกนัยหนึ่งนำวิชาสังคมวิทยาทั้งวิชามาไว้ภายใต้ศัพท์คำนี้

แนวคิดระบบอุปถัมภ์

ในการศึกษาทำความเข้าใจเรื่องทุนสังคมนี้ อาจารย์นิธิ เสนอว่า ถ้าจะให้ได้ประโยชน์อย่างแท้จริงต้องเริ่มจากสมมติฐาน “สังคมไทยมีทุนสังคมอยู่มาก เพียงแต่ไม่มีโอกาสได้พัฒนาปรับเปลี่ยนให้ก้าวหน้า ตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น” ดังนั้นการศึกษาเรื่องทุนสังคมนั้นต้องเริ่มจากการมองหาทุนที่มีอยู่แล้ว และหาทางพัฒนาให้เข้มแข็งขึ้น โดยกล่าวถึงทุนสังคมของสังคมไทยที่มีความสำคัญมาก และไม่ควรมองข้าม คือความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งมีบทบาทอย่างชัดเจนในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมา (มติชน 31 ก.ค. 2541 หน้า 6)

ในการมองหาทุนสังคมที่มีอยู่แล้ว อาจเริ่มด้วย การมองความสัมพันธ์หลักในสังคมไทย ด้วยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ในส่วนนี้อาจารย์นิธิกล่าวว่า

“ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นเครื่องมืออธิบายความสัมพันธ์ในสังคมไทยได้สืบมาจนถึงปัจจุบันอาจได้มากหรือน้อยในแต่ละยุคสมัย แต่ก็อธิบายได้ ในแง่นี้จึงอาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นวัฒนธรรมไทย ไม่ใช่เป็นส่วนหนึ่งของระบอบอำนาจของเจ้าในทางตรงกันข้าม ระบอบเจ้านำเอาวัฒนธรรมอย่างนี้ไปพัฒนาเป็นเครื่องมือในการปกครองต่างหาก เพราะฉะนั้น ถึงแม้ไม่มีระบอบอำนาจของเจ้าแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยังมิอยู่ในสังคมสืบมา” (นิธิ, 2540 หน้า ฌ)

นอกจากนี้ อาจารย์นิธิยังเห็นว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากร เกียรติยศ อำนาจ โภคทรัพย์ และโอกาสดี ฯลฯ ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าหรือน้อยกว่าจึงสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าหรือมากกว่าเพื่อมีโอกาสเข้าถึงสิ่งต่างๆ ได้เพิ่มขึ้น ในขณะที่ผู้ซึ่งเข้าถึงได้มากกว่าก็ต้องการบางอย่างจากผู้ซึ่งเข้าถึงได้น้อยกว่า ความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกัน โดยที่ฝ่ายผู้อุปถัมภ์ยอมได้เปรียบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ (นิธิ, 240 หน้า ข)

ถ้าจะมองทุนสังคมด้วยระบบอุปถัมภ์ เราพบว่าการศึกษาเรื่องระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีอยู่พอสมควร และนักวิชาการส่วนใหญ่ก็คงยกย่องให้อาจารย์คิด เป็นผู้นำในการนำความคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์มาใช้วิเคราะห์สังคมไทยเป็นคนแรก ความคิดนี้เป็นความคิดทางมานุษยวิทยาที่มีอยู่ในวรรณกรรมมานานแล้ว ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์คือความสัมพันธ์แนวดิ่ง ซึ่งอาจเป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชนหรือระหว่างสมาชิกในชุมชนกับชุมชนข้างเคียงหรือองค์กรระดับสูงกว่าชุมชน ในขณะที่เดียวกันก็เป็นความสัมพันธ์แนวนราบของสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติตลอดจนกลุ่มเพื่อนได้ด้วย

ผู้เขียนไม่ได้อ้างว่าแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์ให้คำอธิบายเรื่องทุนสังคมได้ทั้งหมด คำอธิบายแนวระบบอุปถัมภ์มีปัญหาดังที่ได้มีผู้วิจารณ์ไว้แล้ว ว่า

เป็นการให้ภาพของความสัมพันธ์เชิงบวกมากกว่าภาพของความสัมพันธ์เชิงขัดแย้ง ผู้ที่เชื่อในพลังการอธิบายของระบบอุปถัมภ์มีความโน้มเอียงที่จะมองข้ามความขัดแย้ง กรณีที่กลุ่มอุปถัมภ์หลายกลุ่มช่วงชิงอำนาจกัน ในลักษณะกลุ่มเจ้าพ่อ ก็อาจถือเป็นตัวอย่างของทุนทางสังคมที่แข่งขันกันและมีโอกาสขาดทุนได้ด้วยเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามผู้เขียนจะขอเสนอการวิเคราะห์ระบบอุปถัมภ์ในระดับต่าง ๆ ดังนี้

(1) ความสัมพันธ์ระดับครอบครัวหรือความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ

ในเรื่องนี้ อาจารย์อดิน มองว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ ตั้งอยู่บนแนวคิด เรื่องกตัญญูกตเวที หรือบุญคุณ การให้กำเนิดลูกทำให้พ่อแม่เป็นผู้มีบุญคุณต่อลูกอย่างล้นเหลือ ซึ่งผู้เป็นลูกจะต้องตอบแทนหนี้บุญคุณนั้น ในขณะที่ญาติพี่น้องอื่น ๆ จะมีบุญคุณได้ก็ด้วยการกระทำ นอกจากนี้อาจารย์อดินยังเชื่อว่าบุญคุณเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดสิทธิและพันธกรณีในระหว่างญาติคนๆ หนึ่งจึงสามารถกำหนดเองว่าขอบเขตของญาติที่จะสัมพันธ์กันใกล้ชิดนั้นจะครอบคลุมไครบ้าง และความสัมพันธ์กับญาติจะมีระดับและลักษณะอย่างไร การตอกย้ำในเรื่องของบุญคุณเช่นนี้ยังทำให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติมีความคล้ายคลึงกับความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อน และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นสถาบันที่ปรากฏอย่างแพร่หลายในสังคมไทย (อดิน, 2540 : 77)

จะเห็นได้ว่า การมองเรื่องความสัมพันธ์ในครอบครัวมีค่านิยมบรรทัดฐานเรื่องความกตัญญูและการตอบแทนบุญคุณเป็นคำอธิบาย เป็นการตอบแทนในรูปแบบของการแลกเปลี่ยน ซึ่งไม่อาจตีค่าเป็นเงินตรา เพราะบุญคุณเป็นสิ่งที่ตอบแทนกันไม่หมด

(2) ความสัมพันธ์ระดับชุมชน และสังคม

ระบบอุปถัมภ์ในระดับชุมชนและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ กับสมัยปัจจุบันนั้นมีความแตกต่างกันในสายตาอาจารย์อดิน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นระบบอุปถัมภ์กับโครงสร้างชนชั้นเป็นสิ่งเดียวกันหรือคนละสิ่งที่สอดคล้องกัน หรือมีความขัดแย้งกัน ทั้งนี้เพราะภาพของชนชั้นกับภาพของระบบอุปถัมภ์ซ้อนกันอยู่จนดูเป็นสิ่งเดียวกัน (ปริตตา 2540 หน้า 7) และอาจารย์อดินวิเคราะห์โครงสร้างชนชั้นจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของเจ้านายและ

บ่าวไพร่จึงเป็นความสัมพันธ์ของการพึ่งพาอาศัยกันแม้มีการได้เปรียบเสียเปรียบกันอยู่บ้าง เมื่อเปรียบเทียบกับสภาพปัจจุบันแล้ว สังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่ปราศจากความโหดร้าย ไม่มีกลุ่มคนที่กระทำความรุนแรงต่ออีกกลุ่มหนึ่ง ผิดกับสภาพของสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ได้เปลี่ยนรูปแบบไปมีการปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม วัฒนธรรมชนบทถูกทำลาย สังคมรัฐชาติ ระบบราชการ และกระบวนการพัฒนาได้พาสังคมไทยไปสู่สภาพที่เกือบล่มสลาย แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด คนไทยในปัจจุบันจึงมีชีวิตอยู่อย่างครึ่งๆ กลางๆ ท่ามกลางวิถีชีวิตและโลกทัศน์สองแบบที่ตรงข้ามกัน (ปริตตา : 2540 หน้า 19)

แนวคิดเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ในทำนองเดียวกัน อาจารย์อานันท์ ชีให้เห็นว่า “ทุนสังคมนี้มีความจำเป็นและมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคมในหลายๆ ด้าน รวมถึงการให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้ด้อยโอกาสทั้งหลายการช่วยเสริมสร้างทางเลือกอันหลากหลายให้แก่สังคม โดยการสนับสนุนให้กลุ่มชนต่างๆ สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงได้ดีขึ้น อีกทั้งยังจะนำไปสู่การช่วยพิทักษ์สิทธิ และการนำเสนอทิศทางใหม่ๆ ในการพัฒนาสังคมในอนาคต”

อาจารย์อานันท์ ได้กล่าวถึงทุนสังคมในสังคมไทยว่าอยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ (1) หลักการตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) คือ

(1) หลักการตอบแทนกัน ถือว่าเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกการสร้างความร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก การผลิตช่วงกันสร้างบ้านให้สมาชิกในชุมชน รวมถึงการระดมแรงงานเพื่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน เป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน ถือเป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงอีกทางหนึ่งของชีวิต

(2) หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ถือเป็นทุนสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งจะหมายถึงการใช้พื้นที่ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่างๆ กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้ว ยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของสมาชิกในชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2541 หน้า 6)

การเลือกตั้งและระบบหัวคะแนนคือตัวอย่างของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคม การที่ผู้ยิ่งใหญ่ในเขตบางเขตสามารถใช้ทุนทางสังคมที่ตนไ้จากการให้ความช่วยเหลือผู้ยากไร้ หรือผู้ด้อยโอกาสอย่างต่อเนื่อง ทำให้ผู้ยิ่งใหญ่สามารถดึงทุนสังคมนั้นมาใช้เมื่อมีการเลือกตั้ง ทุนที่ตนไ้ปรากฏเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนและสามารถเรียกคะแนนเสียงได้ดีกว่าคำสัญญาว่าจะให้ “ทุน” ในอนาคต การเลือกตั้งสมาชิกวุฒิสภาที่ผ่านมาจึงปรากฏว่าผู้มีทุนทางสังคมสามารถชนะการเลือกตั้งด้วยคะแนนเสียงที่ท่วมท้นกรณีนี้เป็นการใช้หลักเกณฑ์การตอบแทนกันที่ชัดเจน นอกจากนี้กรณีของการลงทุนทางสังคมในการสร้างสาธารณสถาน ก็จะเป็นการลงทุนเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ร่วมกันและเป็นการสร้างเครือข่ายในชุมชน ผู้ที่สร้างทุนทางสังคมไว้ในอดีตสามารถชักชวนคืนได้เมื่อมีโอกาส สมาชิกของเครือข่ายจะร่วมกันตอบแทนบุญคุณด้วยความเต็มใจ

ในด้านงานพัฒนา อเนก นาคะบุตร ได้ให้ความหมายทุนสังคมว่า หมายถึงความเข้มแข็งของชุมชน อันประกอบด้วยกลไกทางสังคม ในรูปของการรวมกลุ่มเป็นองค์กรหรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นกลไกที่จะทำให้ชุมชนมีความสามารถจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ตลอดทั้งพึ่งพาตนเองในระยะยาวได้ (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคมและธนาคารออมสิน 2541 : 11) แนวคิดเรื่องเครือข่ายนี้เป็นแนวคิดที่ขยายต่อจากแนวคิดระบบอุปถัมภ์และพอจะมีพลังอธิบายกลไกความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมได้

จะเห็นได้ว่าการวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยแนวคิดระบบอุปถัมภ์ก็ดี หรือด้วยแนวคิดเครือข่ายชุมชนก็ดี ในระยะก่อนวิกฤตเศรษฐกิจ ถือเป็นงานที่มีพลังการอธิบายเชิงวิชาการได้บ้างแต่การนำไปใช้เชิงนโยบายมีอยู่น้อย

นอกจากกรณีนักวิชาการที่ทำงานพัฒนาหรือทำงานร่วมกับนักพัฒนาและผลักดันโครงการย่อยๆ ของตัวไป แต่เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าคำอธิบายทางเศรษฐศาสตร์ตลาดเป่า นักเศรษฐศาสตร์จึงขยายขอบข่ายของเนื้อหาวิชามาผนวกเนื้อหาซึ่งเดิมอยู่นอกสาขาเศรษฐศาสตร์ และสามารถนำความคิดทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามาใช้เชิงนโยบาย ผลักดันให้เกิดกองทุนสังคมและขยายงานด้านการสร้างเครือข่ายองค์กรสังคมไปได้ทั่วประเทศ

ผู้เขียนไม่ได้เห็นกับวิธีการสร้างประชาสังคมโดยการขยายเครือข่ายองค์กรสังคมที่รัฐบาลกำลังผลักดันอยู่ เพราะการสร้างประชาสังคมโดยกลไกรัฐเป็นการกระทำที่ทำลายประชาสังคม กระบวนการประชาสังคมเป็นกระบวนการที่เกิดจากองค์กรนอกภาครัฐ เมื่อรัฐเข้ามายุ่งเกี่ยวสิ่งที่เกิดขึ้นก็ไม่ใช้กระบวนการประชาสังคม แต่กลายเป็นกระบวนการขยายฐานอำนาจรัฐหรือเครือข่ายรัฐ

เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ การแก้ปัญหาผลกระทบทางสังคมจากวิกฤตเศรษฐกิจมีหลายรูปแบบรูปแบบหนึ่งคือการพยายามเพิ่มทุนสังคมโดยให้ความสำคัญกับเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม และเสนอว่าความสัมพันธ์ทางสังคมคือทุนสังคมที่มีอยู่ และเมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ คนเราสามารถหันไปพึ่งพิงทุนสังคมที่เก็บสะสมไว้ได้ โดยผู้ที่ตกงานอาจหันกลับไปพึ่งพาครอบครัว คนงานจากชนบทสามารถกลับไปหมู่บ้านเพื่อปรับตัวและหาช่องทางทำมาหากินใหม่ ความสัมพันธ์เดิมๆ ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่

อีกรูปแบบหนึ่งคือการจัดตั้ง "กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม" ด้วยเงินกู้จากธนาคารโลกโดยธนาคารออมสินจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (สกกส.) วัตถุประสงค์หลักของกองทุนคือการเพิ่มทุนทางสังคมโดยการส่งเสริมให้เกิดชุมชนที่เข้มแข็ง ที่สามารถพึ่งตนเองได้ มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง ผู้ที่มีสิทธิขอความช่วยเหลือจากกองทุนคือองค์กรชุมชนที่สามารถแสดงให้เห็นศักยภาพว่าจะดำเนินโครงการเพื่อสร้างทุนทางสังคมให้เกิดการพัฒนากลุ่มได้ หรืออีกนัยหนึ่งคือเป็นองค์กรที่มีทุนสังคมอยู่แล้ว และมีแนวโน้มที่จะช่วยสร้างทุนสังคมเพิ่มขึ้น

คำถามคือ แนวคิดเรื่องทุนสังคมทางเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องเดียวกับเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งดูได้จากแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และเครือข่ายองค์กรชุมชนจริงหรือไม่ พลังการอธิบายมีเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกัน หรือมีข้อจำกัดในการอธิบายต่างกันอย่างไร สิ่งที่เห็นได้ชัดคือทั้งแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และทุนสังคมถูกวิจารณ์โดยนักคิดแนวมาร์กซิสต์ทั้งคู่ มาร์กซิสต์วิจารณ์ว่าการวิเคราะห์สังคมไทยด้วยระบบอุปถัมภ์ไม่ได้มองความสัมพันธ์เชิงชนชั้นที่มีการเอาเปรียบกัน แต่กลับมองความสัมพันธ์ด้วยความสัมพันธ์ของการพึ่งพาเหมือนกับว่าไม่มีการเอาเปรียบ เมื่อมองข้ามความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกระบวนการการผลิตที่ไม่เท่าเทียมกัน การวิเคราะห์สภาพสังคมไทยจึงไม่สมบูรณ์

ทำนองเดียวกัน มาร์กซิสต์วิจารณ์แนวคิดทุนสังคมว่าเป็นแนวคิดเศรษฐศาสตร์ กระแสหลักสำนักนีโอคลาสสิก ที่มองความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นทุนที่จะนำไปสู่กระบวนการการผลิต จริยธรรม คีลธรรม หรือค่านิยมเรื่องบุญคุณ และความกตัญญูตีค่าเป็นทุนที่จะผ่านกระบวนการผลิตเพื่อให้เกิดกำไร ถ้าสังคมมีระบบเศรษฐกิจแบบคีลธรรม (moral economy ตามแนวคิด James C. Scott) ที่ไม่มุ่งเน้นการทำการกำไร แนวคิดเรื่องทุนสังคมก็ไม่จำเป็น

แท้ที่จริงทั้งอาจารย์อดินและอาจารย์นิธิก็ได้มองระบบอุปถัมภ์ว่าเป็นรูปแบบการแลกเปลี่ยนที่อาจจะไม่เท่าเทียมกันได้ด้วย และการมองด้วยความคิดของ “การแลกเปลี่ยน” ก็เป็นการมองเชิงเศรษฐศาสตร์อยู่ในที่ แต่ทั้งสองท่านไม่ได้มองแนวมาร์กซิสต์

2. ทุนวัฒนธรรม

เมื่อวิเคราะห์ทุนสังคม ก็จำเป็นต้องวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรมด้วย ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของทุนสังคม การวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรมในบริบทนี้จึงน่าจะมีประโยชน์ในหนังสือ “วัฒนธรรมคือทุน” ชัยอนันต์ สมุทวณิช แยกข้อแตกต่างระหว่างทุนวัฒนธรรมกับการลงทุนทางวัฒนธรรม ชัยอนันต์ได้อ้างถึงแนวคิด “ทุนวัฒนธรรม” ซึ่งรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ได้เคยเสนอไว้เชิงเศรษฐศาสตร์ (รังสรรค์ 2539) และกล่าวว่า ตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์ ทุน วัฒนธรรม

เกี่ยวข้องกับการเติบโตของอุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าและให้บริการที่มีมิติทางวัฒนธรรม ทั้งนี้เพราะสินค้าและบริการเหล่านี้มีการฝังตัวของวัฒนธรรม การลงทุนทางวัฒนธรรมคือการลงทุนที่เกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรม การลงทุนรายจ่ายทางวัฒนธรรมคือค่าใช้จ่ายที่ช่วยให้กิจกรรมด้านวัฒนธรรมได้รับการจรรโลงและเกิดการเติบโตองกงาม โดยวัฒนธรรมตามนิยามของ UNESCO ประกอบด้วย มรดกทางวัฒนธรรม ผลผลิตต่างๆ การพิมพ์และวรรณกรรม ดนตรี ศิลปการแสดง ประติมากรรม ศิลปะ ภาพยนตร์ และการถ่ายภาพ วิทยุและโทรทัศน์ กิจกรรมทางสังคมวัฒนธรรม กีฬา การอนุรักษ์ภูมิประเทศและธรรมชาติ และการบริหารวัฒนธรรมและกิจกรรมทางวัฒนธรรมอื่นๆ (ชัยอนันต์ 2540)

ชัยอนันต์เองนั้นก็ถือว่า วัฒนธรรมคือทุน ซึ่งมีนัยสำคัญว่า เมื่อถือว่าวัฒนธรรมเป็นทุนชนิดหนึ่งแล้ว ก็มี cultural stock ได้ และการเปลี่ยนแปลงใน cultural stock น่าจะถือได้ว่าเป็นการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) รักษาคุณค่าไว้ ความมั่นคงและความมั่นคงทางจิตวิญญาณเน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ซึ่งก็คือจุดหมายของความเป็นมนุษย์ นอกจากนี้ชัยอนันต์ยังมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคม ซึ่งมีมานานก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม และไม่สูญสลายหายไป ไม่สามารถทำลายได้ แม้จะตกอยู่ภายใต้การครอบงำของอำนาจอื่นๆ ในช่วงที่อยู่ภายใต้อิทธิพลอื่น วัฒนธรรมเป็นฝ่ายถูกกระทำและมีบทบาทรับเป็นสำคัญ การมองวัฒนธรรมในฐานะ “สินค้าทางวัฒนธรรม” เป็นการมองว่าสินค้าและบริการมีบทบาทหลัก และการมีมิติทางวัฒนธรรมเป็นบทบาทรอง เกิดกระบวนการแปร วัฒนธรรมเป็นสินค้า ชัยอนันต์ชักชวนให้มองทุนวัฒนธรรมแตกต่างจากการมองแนวเศรษฐศาสตร์กระแสหลักและให้ความสำคัญกับมุมมองทางสังคมการเมืองด้วย

การมองวัฒนธรรมเป็นสินค้านี้สร้างความหนักใจให้กับนักวิชาการบางคนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงโลกาภิวัตน์ ที่มีการส่งเสริมการท่องเที่ยวเพื่อดึงดูดเงินตราต่างประเทศเข้า ประเทศการแปรวัฒนธรรมเป็นสินค้าไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมเชิงวัตถุที่ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นหัตถกรรมพื้นบ้านและเป็นวัฒนธรรมวัตถุสำหรับให้นักท่องเที่ยวซื้อไปเป็น “ของที่ระลึก” หรือ “ของฝาก” หรือการปรับ

พิธีกรรมพื้นบ้านให้กลายเป็น “การแสดง” เพื่อนักท่องเที่ยว ล้วนแล้วแต่เป็นการทำลายวัฒนธรรมไปโดยปริยาย ยิ่งพิธีกรรมประเพณี ดังเดิมถูกแปรเปลี่ยนให้กลายเป็นงานระดับชาติเพื่อประโยชน์ของการอนุรักษ์วัฒนธรรมเดิม และ/หรือ การดึงดูดนักท่องเที่ยว ลักษณะการจัดงานและความหมายของงานก็ยิ่งเปลี่ยนไปด้วยมากขึ้น เมื่อความหมายเปลี่ยนไป ความหมายทางวัฒนธรรมก็เปลี่ยนไปด้วย ในแง่นี้ ความเป็นทุนวัฒนธรรมตามความหมายของอาจารย์รังสรรค์ก็ยิ่งเห็นได้ชัด แต่สำหรับทางด้านมนุษยวิทยาแล้วทุนวัฒนธรรมได้สูญหายไป

แต่ในอีกมุมมองหนึ่ง มาร์กซิสต์มองว่าทุนวัฒนธรรมคือเครื่องมือของกลุ่มอำนาจในสังคมที่จะดำรงไว้ซึ่งสถานภาพและอำนาจทางสังคมที่ปรากฏอยู่ ทุนวัฒนธรรมคือวัฒนธรรมของกลุ่มอำนาจ Collins Dictionary of Sociology กล่าวคือ Pierre Bourdieu เป็นผู้นำเสนอานิยามนี้เพิ่มเติมจากนิยามของทุนเศรษฐกิจของกลุ่มมาร์กซิสต์ ซึ่งให้ความสำคัญกับระบบชนชั้น Bourdieu อธิบายความหมายของทุนวัฒนธรรมว่า ผู้ปกครองชนชั้นกลางลงทุนทางวัฒนธรรมให้ลูกหลานมีความสามารถในการใช้ภาษาและวัฒนธรรม (ทุนวัฒนธรรม) เมื่อมีทุนทางวัฒนธรรมก็ได้เปรียบกลุ่มอื่น ทำให้สามารถเข้าสู่อาชีพที่ต้องการและมีความชอบธรรมที่จะมีส่วนได้ประโยชน์จากทุนเศรษฐกิจมากกว่าผู้อื่น ชนชั้นปกครองสามารถใช้สัญลักษณ์ของทุนวัฒนธรรมในรูปภาษาและวัฒนธรรมในการครอบงำผู้อื่น ชนชั้นล่างที่ไม่มีทุนวัฒนธรรมจะถูกตัดโอกาสดีหลาย ๆ อย่าง (Jary and Jary 1991)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

นอกเหนือจากแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ แนวคิดที่สามารถนำมาใช้วิเคราะห์เรื่องทุนสังคมและทุนวัฒนธรรมได้คือแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ผู้ที่ได้รับการยกย่องและมีผลงานที่เป็น ตัวอย่างของขบวนการวัฒนธรรมชุมชนคืออาจารย์ฉัตรทิพย์ ซึ่งให้ความสำคัญกับชุมชนหมู่บ้านว่าเป็นองค์กรที่มีพลัง (ฉัตรทิพย์ 2543, 2537) หมู่บ้านไทยยังมีพลังยึดเหนี่ยวกันไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่มี ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ วัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทยที่สำคัญ

ได้แก่ วัฒนธรรมการพึ่งตนเองทั้งด้านความคิด (มีภูมิปัญญาของตัวเอง) เศรษฐกิจ (มีระบบเศรษฐกิจแบบยั่งยืน) และวัฒนธรรม (มีประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ เป็นของตนเอง) วัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การให้ความสำคัญกับชุมชนเหนือบุคคลและที่สำคัญที่สุดคือความรู้สึกรักความคิดที่ต่อต้านหรือปฏิเสธอำนาจรัฐ (ไชยรัตน์ 2542 หน้า 110)

วัฒนธรรมชุมชนคือกลไกที่สร้างความสัมพันธ์และคงความสัมพันธ์ของสมาชิกชุมชนไว้ด้วยกัน ความสัมพันธ์นี้ย่อมถือได้ว่าเป็นทุนสังคมและทุนวัฒนธรรม การเอื้ออาทรดูแลซึ่งกันและกันเป็นวัฒนธรรมชุมชนที่มีมานานแล้ว และแนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดของธนาคารโลกเรื่องตาข่ายสังคมของคนจน ซึ่งหมายถึงกลไกทางสังคมในภาวะวิกฤตซึ่งรองรับผู้ที่ตกต้องไว้มิให้หลุดไปจากสังคมเมื่อทุนทางสังคมไม่มี แท้ที่จริงทั้งทุนสังคมและตาข่ายสังคมอาจเป็นสิ่งเดียวกันเพียงแต่สิ่งนี้ถูกมองเป็นทุนเมื่อสามารถเอาไปใช้ต่อได้ในภาวะปกติ แต่มองเป็นตาข่ายรองรับหรือช้อนผู้ที่เดือดร้อนไว้มิให้หลุดไปจากสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงภาวะวิกฤติไม่ว่าจะเกิดจากสาเหตุใด (สาเหตุอาจเป็นวิกฤติการป่วยไข้ในครัวเรือน หรือภัยธรรมชาติ หรืออุบัติเหตุอื่นๆ) ผู้ที่ทำงานพัฒนาได้นำความคิดเรื่องเครือข่ายมาใช้เป็นกลไกในการสร้างความสัมพันธ์ในประชาสังคม เช่น เครือข่ายผู้ติดเชื้อเอดส์ เครือข่ายองค์กรชุมชนเมือง เป็นต้น และถือเป็นการสร้างตาข่ายสังคมและทุนสังคมวิธีหนึ่ง

การให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชน อาจมองในเชิงอำนาจได้ ชุมชนอาจใช้วัฒนธรรมเพื่อสร้างอำนาจและพลังชุมชนเพื่อเพิ่มทุนสังคมได้ และถ้าพลังวัฒนธรรมชุมชนมีมากพอ พลังนี้จะทำหน้าที่เป็นตาข่ายรองรับผู้เดือดร้อนในภาวะวิกฤตได้ การที่พนักงานโรงงานที่ถูกไล่ออกจากงานสามารถเดินทางกลับบ้าน และพึ่งกลไกสังคมในรูปของวัฒนธรรมชุมชนได้ แสดงให้เห็นความสำคัญของทุนวัฒนธรรมแต่ถ้าวัฒนธรรมสูญหายไป กลไกทางสังคมถูกทำลาย ทุนวัฒนธรรมก็ไม่มี การส่งเสริมระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นการสร้างทุนสังคมและทุนวัฒนธรรมได้เช่นเดียวกันอาจารย์นิธิได้เสนอให้มอง “เศรษฐกิจพอเพียง” ว่าเป็นวัฒนธรรมมากกว่าเทคนิคการผลิต จากการวิเคราะห์กรณีศึกษา 6 กรณี อาจารย์นิธิกล่าวว่า

“จากการศึกษาทั้งหมดบวกกับความคิดของตัวเอง คิดว่าเศรษฐกิจพอเพียงไม่ใช่เทคนิค แต่ต้องมีความหมายกว้างกว่านั้นมากทีเดียว และความหมายที่แท้จริงของเศรษฐกิจพอเพียงหมายถึง 4 อย่าง คือ อุดมการณ์ โลภทัศน์ ความสัมพันธ์ทางสังคม และค่านิยม ขอให้ตั้งข้อสังเกตว่า ถ้าเราพูดถึง 4 อย่างนี้ หมายความว่าเรากำลังพูดถึงวัฒนธรรมนั่นเอง”

กรณีตัวอย่างของเศรษฐกิจชุมชน เป็นตัวอย่างของการนำความคิดที่เหมือนกันกับเป็นเศรษฐศาสตร์มาใช้สร้างทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์ไปพร้อม ๆ กัน

3. ทุนมนุษย์

ความหมายของทุนมนุษย์วางอยู่บนฐานความคิดทางเศรษฐศาสตร์ ที่อธิบายเรื่องการลงทุนและผลตอบแทนจากการลงทุน ความแตกต่างในค่าจ้างและการได้เปรียบในการทำงาน ค่าใช้จ่ายในการเรียนรู้งานเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการได้เปรียบ นักเศรษฐศาสตร์เชื่อว่ารายได้ของบุคคลขึ้นอยู่กับทุนในมนุษย์ ด้านการศึกษาและฝึกอบรม จนเกิดการคาดหวังว่าการลงทุนอย่างกว้างขวางในมนุษย์ด้านการศึกษาและช่วยสร้างกำลังแรงงานและทักษะในการทำงานที่มีผลโดยตรงต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ทุนมนุษย์ขึ้นอยู่กับกิจกรรมที่สามารถเพิ่มผลผลิตของแรงงาน การลงทุนในคนงานมีทั้งค่าใช้จ่ายทางตรงและรายได้ที่ไม่ได้รับระหว่างเรียนหรือฝึกอบรม การตัดสินใจที่จะลงทุนในมนุษย์ต้องเปรียบเทียบกลไกตลาดและความต้องการฝึกอบรมในช่วงเวลานั้นๆ กับรายได้ที่จะได้ในอนาคต และค่าใช้จ่ายในการฝึกอบรมที่อาจเพิ่มขึ้นถ้ารอให้เวลาผ่านไป ความคิดเรื่องทุนมนุษย์ในแง่ของการวัดรายได้ในอนาคตเปรียบเทียบกับการลงทุนในการศึกษาอบรมเป็นเรื่องที่ไม่ง่าย เพราะในระบบตลาดการลงทุนในการศึกษาไม่ได้มีผลต่อการเพิ่มผลผลิตเสมอไป และเช่นเดียวกับทุนวัฒนธรรม ภูมิหลังของครอบครัวและปัจจัยอื่นอาจมีผลต่อการกำหนดรายได้ของบุคคลได้ด้วย

รายงาน Human Development Report ของ UNDP ซึ่งเป็นรายงานประจำปีเริ่มตั้งแต่ปี ค.ศ. 1990 เป็นต้นมา มีส่วนเผยแพร่ความคิดเรื่องการพัฒนา มนุษย์และทุนมนุษย์ ความหมายของ “การพัฒนาคน” คือ “การที่คนมีทางเลือก (ว่าจะใช้ชีวิตอย่างไร) ปัจจัยสำคัญ 3 ข้อที่ทำให้มนุษย์มีทางเลือกคือ การมีสุขภาพดี มีอายุยาวนาน มีความรู้ และมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรทำให้มีมาตรฐานชีวิตในระดับ พอเหมาะพอควร” (UNDP, 1990) แต่การพัฒนามนุษย์มีความหมายเพิ่มเติมว่า มนุษย์ต้องมีทางเลือกหลาย ๆ ทาง เช่น เสรีภาพทางการเมือง เศรษฐกิจสังคม การมีโอกาสร่ำรวย ผลิตผลงาน มีความภูมิใจในตนเอง และมีการเคารพ ในสิทธิมนุษยชนอย่างทั่วถึง (UNDP, 1990) จะเห็นได้ว่า UNDP เลือกพิจารณา เรื่องการพัฒนามนุษย์โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยทางด้านสุขภาพ อนามัย การเรียนรู้ และการเข้าถึงทรัพยากร (คือการมีรายได้เพื่อจับจ่ายใช้สอย)

ในทำนองเดียวกัน ความหมายของทุนมนุษย์มองได้ 2 ด้าน ด้านแรก คือการมองในแง่การสร้างทุนมนุษย์โดยการเพิ่มสมรรถนะและศักยภาพของ มนุษย์จากการลงทุนในเรื่องสุขภาพ อนามัย การศึกษาและการฝึกทักษะความ สามารถของมนุษย์ และในด้านการมองในแง่ของการนำทุนหรือสมรรถนะ และศักยภาพของมนุษย์ไปใช้เพื่อการสร้างสรรค์และผลิตผลงาน ในอีกนัยหนึ่ง มนุษย์คือทุนในกระบวนการการผลิตไม่ต่างจากทรัพยากรอื่น จึงมักนิยมใช้ คำว่าทรัพยากรมนุษย์ในความหมายนี้

แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน

ในหัวข้อที่แล้วได้กล่าวถึงการให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชน เพื่อ สร้างอำนาจและพลังชุมชนในลักษณะทุนสังคมและทุนวัฒนธรรม ในหัวข้อนี้จะ มองแนวคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นจากมุมมองของทุนมนุษย์ การส่งเสริมเครือข่าย ภูมิปัญญาท้องถิ่นของสำนักภูมิปัญญาไทยของอาจารย์เอกวิทย์ ถือเป็นการฟื้นฟู วัฒนธรรม และสร้างทุนมนุษย์ เป็นกระบวนการเพื่อเสริมสร้างทุนมนุษย์ในรูป ของวัฒนธรรมพื้นบ้านให้แข็งแกร่งขึ้น และเป็นการสร้างกระบวนการต้านโลกาภิวัตน์ไปด้วย ความรู้ในภูมิปัญญาท้องถิ่นมีทั้งความรู้ด้านปัญญา ด้านการดูแล

สุขภาพอนามัย และการทำมาหากิน ครอบคลุมประเด็น 3 เรื่องที่ปรากฏใน Development Report ของ UNDP ในส่วนนี้จึงกล่าวได้ว่าขบวนการ วัฒนธรรม ชุมชนและภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์อย่างแน่นนอนในส่วนนี้ อาจารย์เอกวิทย์ได้กล่าวว่า

“ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ในการปรับตัวและดำรงชีพ ในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ที่ได้มีพัฒนาการสืบสานกันมา ภูมิปัญญา ปรับตัวกับสภาวะต่างๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชน นั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อม และบริบททางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น” (เอกวิทย์ 2541 หน้า 9)

จะเห็นได้ว่า นิยามของภูมิปัญญาซึ่งรวมความถึงความสามารถในการแก้ปัญหา และปรับตัวในสภาวะต่าง ๆ นั้น ครอบคลุมกรณีของการปรับตัวในช่วงภาวะวิกฤตได้ด้วย ไม่ว่าสาเหตุของภาวะวิกฤตนั้นจะเป็นอย่างไร เรื่องนี้สอดคล้องกับความหมายของตาข่ายสังคมที่ช่วยรองรับผู้ตกทุกข์ได้ยากเมื่อเกิดภาวะวิกฤต ภูมิปัญญาหรือตาข่ายสังคมสามารถช่วยแก้ปัญหาให้แก่ผู้ที่เดือดร้อนได้

อีกนัยหนึ่ง อาจารย์เอกวิทย์มองว่า ภูมิปัญญาเป็น วัฒนธรรมที่ช่วยให้เกิดการปรับตัวตามสภาวะที่แตกต่างกัน และเป็นได้ทั้งทุนสังคมและตาข่ายรองรับทางสังคม เป็นทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์ไปด้วยพร้อมๆ กันไป

ความสำคัญเรื่องทุนมนุษย์อีกเรื่องหนึ่งคือ เรื่องความเป็นคนและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ในส่วนนี้สังคมไทยและวงวิชาการไทยยังให้ความสำคัญน้อย นอกจากกลุ่มที่ดูแลเรื่องสิทธิมนุษยชน และผลักดันเรื่องความเสมอภาคเท่าเทียมกันของกลุ่มผู้ด้อยโอกาสกลุ่มต่างๆ รัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 ให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มาก และในชั้นปฏิบัติงานด้านการสร้างทุนมนุษย์ยังมีน้อย และคงจะต้องช่วยกันจัดการต่อไป

4. สรุป

บทความนี้ผู้เขียนพยายามพิจารณานักวิชาการคนไทยได้ดูเรื่องทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์อย่างไรบ้าง ผู้เขียนเสนอว่าแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์ วัฒนธรรมชุมชน และภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเป็นแนวคิดที่มีพื้นฐานทางสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา ได้ให้มุมมองเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม รวมทั้งค่านิยมบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งเป็นทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ มุมมองอาจแตกต่างกัน แต่ประเด็นหลักๆ พอสอดคล้องกันอยู่ บทความนี้ไม่ได้เปรียบเทียบรายละเอียดในการให้ความหมายของความสัมพันธ์รูปแบบต่างๆ รวมทั้งคุณค่าของความสัมพันธ์ที่มีความแตกต่างกันในบริบทที่ต่างกัน ในพื้นที่และเวลาที่จำกัด ผู้เขียนทำได้เพียงยกประเด็นทางวิชาการที่ ปะทะผู้เขียนในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจที่มีการกล่าวถึงทุนสังคม ทุน วัฒนธรรมและทุนมนุษย์กันอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

ในช่วงของการปรับตัวเมื่อเกิดภาวะวิกฤติเศรษฐกิจ สังคมไทยกำลังแสวงหาทางและรูปแบบการพัฒนาสู่สังคมที่น่าอยู่ในอนาคต วิกฤติเศรษฐกิจชี้ให้เห็นความจำเป็นในการปฏิรูปทางเศรษฐกิจการเมือง และสังคม ขณะนี้เราเห็นข้อเสนอเรื่องแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่ไม่ผูกติดกับแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2540 ได้ปูทางสู่การปฏิรูปการเมืองและสังคมให้มีระบบการทำงานที่โปร่งใสและเสมอภาค ตลอดจนการยอมรับสิทธิของกลุ่มด้อยโอกาสต่างๆ กล่าวอีกนัยหนึ่ง รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2540 กำลังนำพาไปสู่สภาพของประชาสังคมซึ่งยังมีปัญหาทางวิชาการอยู่บางส่วน

การศึกษาเพื่อการความชัดเจนเรื่องทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์ น่าจะช่วยให้วงวิชาการมีความแจ่มชัดประชาสังคมได้ด้วย ในบทความนี้ผู้เขียนหลีกเลี่ยงประเด็นเรื่องประชาสังคมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ เนื่องจากข้อจำกัดของพื้นที่และเวลา

บรรณานุกรม

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2534), วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537), วัฒนธรรมหมู่บ้าน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2539), วัฒนธรรมคือทุน. กรุงเทพฯ : บริษัทพีเพรส จำกัด.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2542). วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ความจริงเอกลักษณ์และความเป็นอื่น. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2540), “คำนำ” เจ้าชาวบ้าน เล่ม 2. ปรีติตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- .(2542), “มิติทางวัฒนธรรมในยุคเศรษฐกิจพอเพียง : ความหมายและความสำคัญ” ปาฐกถาเมื่อวันที่ 17 ธันวาคม 2542 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ปรีติตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล. (บรรณาธิการ : 2540), เจ้าชาวบ้าน เล่ม 2 รวมบทความ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. (2539), ทุนวัฒนธรรม. มูลนิธิชัย ล้มทองกุล, กรุงเทพฯ.
- อดิน รพีพัฒน์. (2540), “เครือข่าย การแต่งงาน กับระบบสังคมไทย”. ในเจ้าชาวบ้าน เล่ม 2 รวมบทความ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์. ปรีติตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2543), “ทุนทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเรื่อง ผลกระทบทางสังคม วัฒนธรรม และสุขภาพจากวิกฤตเศรษฐกิจ. จัดโดย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย และสำนักโครงการปฏิรูประบบบริการสาธารณสุขกระทรวง
สาธารณสุข วันที่ 26 มกราคม 2543 ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2541), การระดมทุนเพื่อสังคม. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชน
ท้องถิ่นพัฒนา. หนังสือชุดประชาสังคม อันดับที่ 4

เอกวิทย์ ณ ถलग. (2541), ภูมิปัญญาชาวบ้าน : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ -
แก้ปัญหาของชาวบ้านไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.

Jary David and Julia Jary. (1991), Collins Dictionary of Sociology. Glasgow
: Harper Collins Publishers.

United Nations Development Programme (1991), Human Development
Report of Thailand. Bangkok : UNDP.

World Bank (2000), World Development Report 2000/1. Attacking Poverty.

ภาคผนวก ข

รายชื่อผู้เข้าร่วมสัมมนาทางวิชาการ

วันที่ 25 มีนาคม 2546

ณ ห้องประชุม 1 อาคาร HS.05

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

.....

1. ผศ.ดร.สมมาตย์ ผลเกิด	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
สถาบันราชภัฏบุรีรัมย์
2. อาจารย์วิทยา เจริญศิริ	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
สถาบันราชภัฏมหาสารคาม
3. นายทรงศักดิ์ จีระสมบัติ	คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
สถาบันราชภัฏมหาสารคาม
4. อาจารย์ธีระวัชร ภูระธีระ	สถาบันราชภัฏสุรินทร์
5. นายอดิเรก เร่งมานวงษ์	สำนักงานสาธารณสุขอำเภอกุฉินารายณ์
จังหวัดชัยภูมิ
6. ดร.บุญสม ยอดมาลี	สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
7. นางภารดร ดังยางหวาย	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
8. นส.สุจินดา พิมพ์ลี	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
9. นางพะเยาว์ นาคำ	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
10. นส.สุธิดา สองสีดา	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
11. นายทองใจ ไชยศักดิ์	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
12. นายสุภี สมอนา	นักศึกษาปริญญาโทสังคมวิทยา
13. นส.อรัญญา พรรณพลีวรรณ	นักศึกษาปริญญาโทบริหารการพัฒนา

19. รศ.จุฬารัตน์ โสตะ
20. รศ.เฉลิมศักดิ์ พิกุลศรี
21. นส.จรัญญา วงษ์พรหม
22. นายชนจักร เย็นบำรุง
23. นส.นิรมล ศรีธงชัย
24. นส.พัชรินทร์ ลาภานนท์
25. นายมานะ นาคำ
26. นส.รุ่งอรุณ บุญสายัณต์
27. ผศ.ดุชนี อายุวัฒน์
28. ผศ.ปันทดา เพือกพันธ์
29. ผศ.วิยุทธ์ จำรัสพันธ์
30. รศ.สมศักดิ์ ศรีสันติสุข
31. อาจารย์มณีนัย ทองอยู่
32. รศ.สำเริง จันทรสวรรณ
33. อาจารย์สมใจ ศรีท้าว
34. อาจารย์สุเกสินี สุภธีระ
35. รศ.ชอบ ดีสวนโคก
36. ผศ.ชลิตา ชัยกรรชิต

- [illegible]